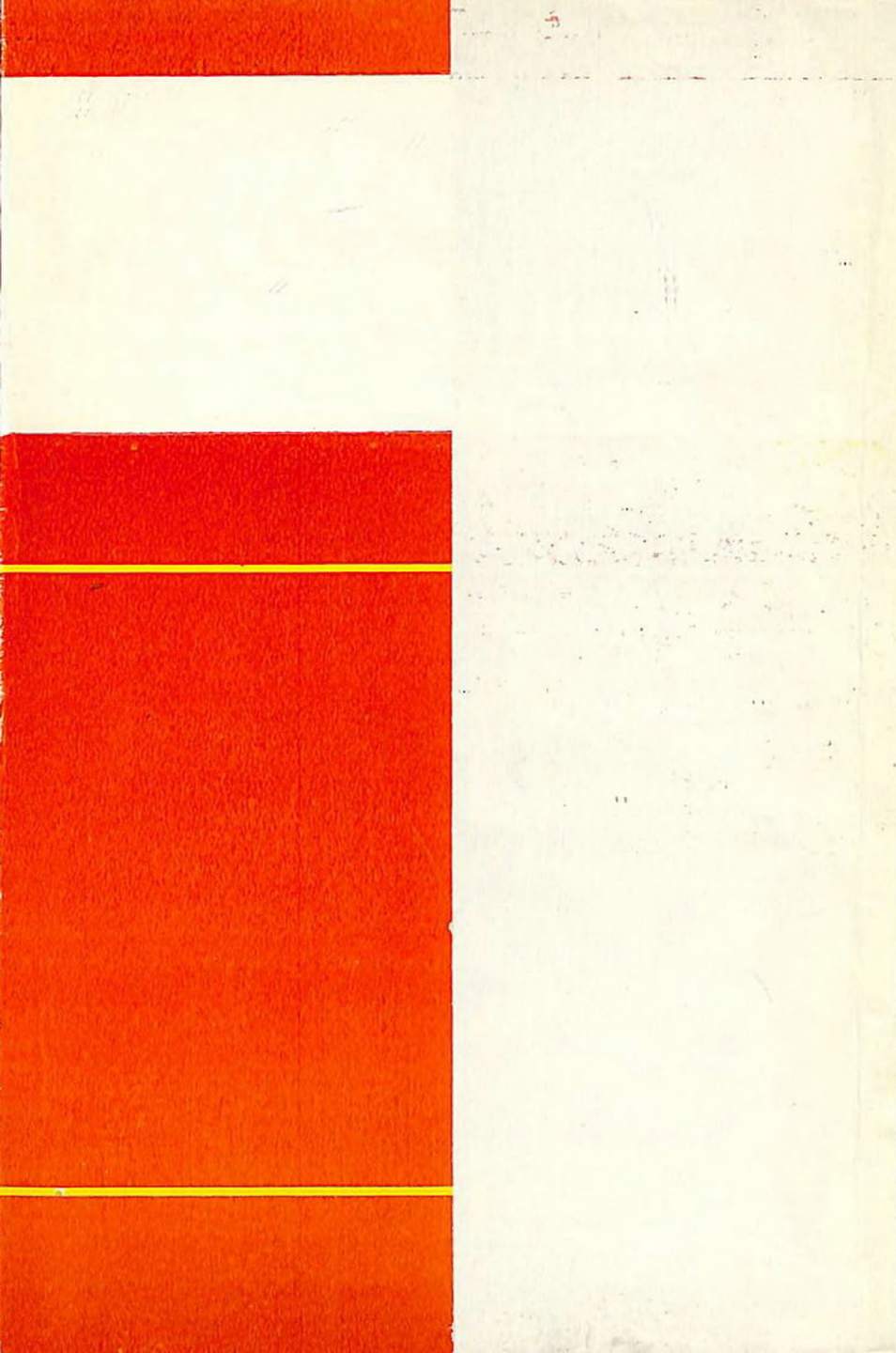

Մ. Գ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ
ՄԵՐՁԲԱԼԹԻԿԱՅԻ
ՀԱՄԱՐ
ՄՂՎԱԾ
ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

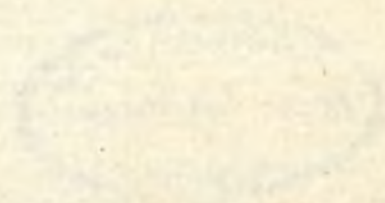
//

RECEIVED

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

1911

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

М. Г. СААКЯН

В БОЯХ ЗА СОВЕТСКУЮ
ПРИБАЛТИКУ
(1941—1945)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1981

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ,
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

A II
65756

Մ. Գ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԵՐՁԲԱԼԹԻԿԱՅԻ
ՀԱՄԱՐ ՄՂՎԱԾ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ
(1941—1945)

2236-80

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՅԻՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1981

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳՍ, պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմական գիտությունների թեկնածու
Ե. Մ. ԽԱՆՆՅԱՆ

Գիրքը ներառակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ պատ-
մական գիտությունների դոկտոր Ա. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅԱՆԻՆՑԱՆԸ և
պատմական գիտությունների թեկնածու Կ. Ս. ԿԱՂՄԱՅԱՆԸ

Սահակյան, Մ. Գ.

Ս 15 Սովետական Մերձբալթիկայի համար մղված մարտե-
րում (1941-1945): Պատ. խմբ. Ե. Մ. Խաչկյան. — Եր.:
ՀՍՍՀ ԳՍ հրատ., 1981. — 192 էջ, 24 թերթ նկ.:

Աշխատության մեջ լուսարանված են Մերձբալթիկայի համար
սովետական եղբայրական ժողովուրդների զավակների հետ ուս-
ուաի թշնամու դեմ հերոսաբար մարտնչած հայ ռազմիկների հե-
րոսական սխրանքները, անսահման նվիրվածությունը սոցիալիս-
տական հայրենիքին ու կուսակցությանը, ջուլջ է տրված թշնամու
թիկունքում հայ պարտիզանների հերոսական պայքարը, ինչպես
նաև ռազմաճակատի և թիկունքի կապը:

1304010000

Ս ————— 25—80
703 (02)—81

9 (C) 27
ԳՄԴ 63. 3 (2) 722

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Սովետական Միության Հայրենական մեծ պատերազմը հանդիսացավ մեր անծայրածիր հայրենիքի բազմազգ ժողովուրդների, այդ թվում դարեւ շարունակ իր ազատության համար մարտնչած, բազմաթիվ պատերազմների բովով անցած հայ ժողովրդի հայրենասիրության ամենալավագույն հատկությունների դրսևորման ստուգաթեսքը: Հարյուր հազարավոր հայ զինվորներ ու սպաներ մասնակցեցին պատերազմին, հիսունից ավելի գեներալներ հմառուէն դիմաւարեցին իրենց դիմիզիաները, զորքերի խոշոր միավորումները:

Մարտերում աչքի ընկան տասնյակ հազարավոր հայ սպաներ ու շարքայիներ: Անձնագոհուրյամբ մարտնչելով, նրանցից յուրաքանչյուրը բաշ գիտակցում էր, որ պայքարում է վեհ նպատակի համար, ՍՍՀՄ ժողովուրդների և ամբողջ աշխարհի մարդկության ազատության ու անկախության համար: Համախմբված ուս մեծ ժողովրդի շուրջը, ՍՍՀՄ Լոբայրական բոլոր ժողովուրդները մարդկության ոյսերիմ թշնամուն՝ գերմանական ֆաշիզմին հակադրեցին Երկարի պես ամուր իրենց միասնությունը, համերաշխությունն ու անխորտակելի բարեկամությունը: Կատարած մարտական սխրագործությունների համար 1947 թ. նոյեմբերի 1-ի պաշտոնական ավյալներով շքանշաններով ու մեդալներով պարգևատրվեցին ուս՝ 6. 172. 976, ուկրաինացի՝ 1. 710. 766, բելոսուս՝ 311. 105, քաքար՝ 174,886, հրեա՝

160.772, դազախ՝ 96.638, ուզբեկ՝ 80.013, հայ՝ 66.802, վրացի՝ 49.106, ադրբեջանցի՝ 36.180, էստոնացի՝ 11.489, լատվիացի՝ 11.133, լիտվացի՝ 6.133 և այլն¹: 12 հազարից ավելի սովետական ռազմիկներ արժանացան Սովետական Միության հերոսի բարձր կոչմանը:

Պատերազմների պատմության մեջ իրեն հավասարը չունեցող այդ գոտեմարտում սովետական բազմազգ ժողովուրդը դրսևորեց մինչ այդ մարդկությանը անհայտ որակական նոր հատկություններ, որի վերհանումը և բազմակողմանի լուսաբանումը ոչ միայն գիտական կարևոր նշանակություն ունի, այլև ներկա ու ապագա սերնդին կփոխանցի մեր ժողովրդի մարտական մեծ սխրագործությունը: Այն մեծ չափով կնպաստի մեր երիտասարդության կոմունիստական դաստիարակության գործին, բարոյապես կկոփի նրա կամքը, ոգին, հոգեբանորեն նրան կնախապատրաստի հաղթահարելու ամեն տեսակի դժվարություններ, կմղի աշխատանքային նոր սխրագործությունների՝ հանուն լավագույն նպատակի:

Հայրենական պատերազմում սովետական եղբայրական բազմազգ ժողովուրդների, նրանց ռազմիկ զավակների մասնակցության պատմության ուսումնասիրումը և լուսաբանումը ֆալսիֆիկացնում, տեսական և գործնական կարևոր նշանակություն ունի:

Հայ ժողովրդի աշխատանքային ու մարտական սխրագործությունների պատմությունը պատշանորեն արտացոլվեց հետպատերազմյան տարիներին հրատարակված Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության և կոմերիտմիության պատմության ուրվագծերում, հայ ժողովրդի պատմության բազմահատորյակում²: Լույս տեսան նաև Հայրենական պատե-

¹ *ՏԼՍ «Красная звезда»*, 28 марта 1967 г.

² «Ուրվագծեր Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության», 1958, 1963: «Հայկական ՍՍՀ պատմություն» (ուսուերեն լեզվով), երրորդ մաս, ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցների համար՝ Ա. Մ. Հակոբյանի և Ա. Ն. Մնացականյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1965: «Հայաստանի լենինյան կոմերիտմիության պատմության ուրվագծեր», Երևան, 1968: «Հայ ժողովրդի պատմություն», VIII հատ., Երևան, 1970 (հատորի Հայրենական պատերազմի բաժինը գրել են Ա. Ն. Մնացականյանը և Ե. Մ. Խաչեյանը):

րազմում հայ ժողովրդի մասնակցությանը նվիրված մի շարք արժեքավոր մենագրություններ, հոդվածներ և փաստաթղթերի ժողովածուներ³:

Նշված աշխատություններում արխիվային նոր նյութերի հիման վրա մեկնաբանված են Հայրենական պատերազմի սկիզբը, հայ ժողովրդի ուժերի մոբիլիզացումը, Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության վերակառուցումը՝ պատերազմի պահանջներին համապատասխան, ուղղման էկոնոմիկայի զարգացումը Հայաստանում, համաժողովրդական օգնությունը ուղղմանակալին, կուսակցական, կոմերիտական և արհմիութենական կազմակերպությունների գործունեությունը, հաշիական դիվիզիաների ստեղծումը, հայ ժողովրդի մասնակցությունը Լենինգրադի, Մոսկվայի, Ստալինգրադի և Հյուսիսային Կովկասի հակառաժարտերին, 1943 և 1944 թթ. հարձակողական ու 1945 թ. հաղթական մարտերին:

Հեղինակները նպատակ չեն դրել մանրամասն կանգ առնել առանձին ուղղմանակալների վրա, այդ լիակատար հատկապես անբավարար է լուսաբանված Մերձբալթիկայի ա-

3 Ա. Ն. Մնացականյան, «Հայ ժողովուրդը Հայրենական մեծ պատերազմում, Երևան, 1954, «Միասնական շարքերում», Երևան, 1975: Մ. Պ. Աղայան, Ս. Մ. Խաչիյան, Սովետական Հայաստանի պատմություն (կրթող գիրք), Երևան, 1960: Ս. Մ. Խաչիյան, Հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը Բելոռուսիայի համար մղված մարտերին 1941-1945, Երևան, 1975: Կ. Ժ. Միրզախանյան, Հայաստանի կոմերիտիությունը Հայրենական պատերազմի տարիներին, Երևան, 1956: Լ. Վ. Մարտիրոսյան, Սովետական Հայաստանի կանայք Հայրենական Մեծ պատերազմի օրերին, Երևան, 1968: Մ. Հ. Առաքելյան, Աղատաղրական մեծ միսիա, Երևան, 1970: Ե. Ռ. Հուրությունյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, IV հատ., դասագիրք ԲՈՒՀ-երի ուսանողների համար, Երևան, 1970: Ք. Գ. Իրիգորյան, Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Կովկասի պաշտպանությանը, Երևան, 1971: Բ. Ք. Քաղաբաշյան: Այսպես մենք հասանք հաղթանակի, Երևան, 1979 թ.: С. В. Хармандарян, Боевое содружество армянского народа с народами Советского Союза в Великой Отечественной войне, Ереван, 1955; Г. С. Бурназян, Участие национальных соединений закавказских республик в битве за Кавказ и в последующих операциях в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг., Ростов-на-Дону, 1967; В. А. Мурадян, Братство, скрепленное кровью, М., 1969; «Советская Армения в годы Великой Отечественной войны 1941-1945», Сборник, Ереван, 1975 г. Կ. Ա. Հարությունյան, 51-րդ գլխավորական դիվիզիայի մարտական ուղին, Երևան, 1980:

գատագրման համար մղված մարտերում հայ ժողովրդի զավակների ակտիվ մասնակցությունը, որը մեր ուսումնասիրության հիմնական քեման է:

Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցությունը գիտնականների առջև խնդիր է դնում՝ վեր հանել ոչ միայն այն հերոսներին, որոնք առդեն հայտնի են, այլև, միաժամանակ, նորերին, միլիոնավոր ու միլիոնավոր այն մարդկանց, «...ովքեր քնկան մարտում, և՛ նրանք, ովքեր աշխատել են և աշխատում են, որոնց անունները լայնորեն հայտնի չեն: Այդ հասարակ ու համեստ մարդիկ հանդես բերեցին անօրինակ արիություն, արհամարհանման անվան հանդես, բաշտություն, խելք, հնարամտություն, հաղթանակի անաստան կամք»⁴:

Հայ ռազմիկների սխրագործությունները նկարագրել ենք ուսումնական ժողովրդի և եղբայրական մյուս ժողովուրդների զավակների մարտական համագործակցության փոնի վրա: Յուրեք ենք տվել զորամիավորումներում կուսակցական-բազմակուսակցական աշխատանքը, սովետական ռազմիկների բարոյա-հոգևորական միասնությունը, նրանց հայրենասիրությունը, ինտերնացիոնալիզմը և մարտական բարձր ոգին:

Հիմնականում օգտվել ենք ՍՍՀՄ պաշտպանության մինիստրության Պողոտսկի կենտրոնական արխիվի նյութերից, ՍՍՀՄ ռազմածովային նավատորմի Գատչինայի, ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր ՄԼԽ Հայկական, Լիտվական, Լատվիական, Էստոնական բաժանմունքների, Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր պետական կենտրոնական արխիվների նյութերից:

Ընթերցողն աշխատությունում կհանդիպի մեծ Հայրենականի առաջին օրերին, ինչպես նաև հետագա ամեն մարտերի քննադատման մեր բազմազգ, ինտերնացիոնալ բանակի շարքերում ֆաշիստական զավթիչների դեմ հերոսաբար մարտնչած բազմաթիվ հայ հերոսների, որոնք իրենց անօրինակ սխրանքներով անմոռաց էջեր գրեցին մեր ժողովրդի պատմության տարեգրության մեջ:

4 Լ. Ի. Բրեժնև, *Սովետական ժողովրդի մեծ հաղթանակը*, Երևան, 1965, էջ 19:

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Դ Լ Ո Ւ Ն

ՖԱՇԻՍՏԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՈՒՆՏԱԴՐՈՒԺ ՀՍՄՋԱԿՈՒՄԸ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԵՐԿՐԻ ՎՐԱ: ՀԱՅ ՌԱԶՄԻՆԵՐԻ
ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՐՁՐԱԹԻԿԱՅԻ
ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏՆՐԻՆ

1. Սովետական Մերձբալթիկան պատերազմի նախօրյակին:
Հայրենական պատերազմի սկիզբը

Երեսնական թվականներին ֆաշիստական Գերմանիան զենքի ուժով զավթելով եվրոպական երկրների մեծ մասը, ընդհուպ մոտեցավ Սովետական Միության սահմաններին և վտանգի տակ դրեց մերձբալթյան բուրժուական հանրապետություններին, նպատակ ունենալով ամրապնդել իր ազդեցությունը ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ շրջանում:

Լատվիայի, Լիտվայի և էստոնիայի բուրժուական կառավարությունները շնայած ՍՍՀՄ-ի հետ 1939 թ. ստորագրված փոխադարձ օգնության պայմանագրերին, դադարի կերպով շարունակում էին համագործակցել հիալերյան Գերմանիայի հետ: Հաճախակի են դառնում տեղական իշխանությունների սլոբոկացիաները սովետական զինծառայողների և քաղաքացիների նկատմամբ: Այդ ամենին վերջ տալու նպատակով սովետական կառավարությունը հարկադրված դիմեց վճռական միջոցների: 1940 թ. հունիսին մերձբալթյան բուրժուական հանրապետություններից պահանջեց խստորեն կատարել փոխադարձ օգնության պայմանագրերի պայման-

ները և թուլատրել կարմիր բանակի լրացուցիչ միավորում-ները տեղադրումը ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող կետերում: Սովետական կառավարությունը 1940 թ. հունիսի 15—16-ին այդ հանրապետությունների կառավարու-թյուններից ստացավ դրական պատասխան: Սակայն այդ կառավարությունների վարած հակաժողովրդական բազա-րականության արդեն սպառել էր իրեն: Լատվիայի, Լիտվայի և Էստոնիայի կոմունիստական կուսակցությունները, որոնք զրկված էին ազատ գործելու հնարավորությունից, բազա-րական աշխատանքի ծանր պայմաններում մոբիլիզացրին ժողովրդական մասսաների ուժերը և ղեխվորեցին նրանց պայքարը բուրժուական դիկտատուրան տապալելու: 1940 թ. հունիսի 15—21-ը բնկած ժամանակաշրջանում ժողովրդական մասսաների ճնշման տակ իրենց լիազորությունները ցած դրեցին այդ երկրների բուրժուական կառավարությունները և իշխանությունների զուլխ անցան աշխատավոր ժողովրդի ներկայացուցիչները: Ժողովրդական նոր կառավարու-թյունները բանտերից ազատեցին բազա-րական բանտարկյալներին, արգելեցին ֆաշիստական բոլոր կաղմակերպու-թյունները և իրականացրին դեմոկրատական մի շարք միջոցառումներ:

Հուլիսին մերձբալթյան հանրապետություններում տեղի ունեցան իշխանության օրգանների ընտրությունները: Նոր ընտրված իշխանության բարձրագույն օրգանները որոշում կայացրին դիմել ՍՍՀՄ Գերագույն սովետին իրենց հանրա-պետություններն ընդունելու ՍՍՀՄ-ի կազմի մեջ: 1940 թ. օգոստոսի սկզբներին ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի 7-րդ նստա-շրջանը լսելով սոցիալիստական նոր հանրապետությունների պատվիրակությունների դիմումները, որոշում ընդունեց այդ հանրապետությունները ՍՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտցնելու մասին:

Սոցիալիստական կարգերի հաստատման շնորհիվ Լատ-վիայում, Լիտվայում և Էստոնիայում տեղի ունեցան տնտե-սական-բազա-րական արմատական փոփոխություններ: Վե-րացվեց մարդու շահագործումը մարդու կողմից: Հողը հաշ-տարարվեց համաժողովրդական սեփականություն, ազգա-յնացվեցին տրանսպորտը, առևտուրը, բանկերը և խոշոր արդյունաբերությունը: Մեկ տարվա ընթացքում, 1939—1940

Քվտկաններին, մերձբալթյան հանրապետությունների պետական ու կուլակային նախկին տնտեսությունների բազայի վրա ստեղծվեց 95 սովխոզ և 117 մեքենատրակտորային կայան: Շեշտակիորեն սկսեց աճել արդյունաբերության արտադրանքի թողարկումը: Կառավարյում 1939 թ. համեմատությամբ, 1940 թ. այն աճեց 21, էստոնիայում՝ 62,2, իսկ Լիտվայում՝ 145 %-ով: Սովետական նոր հանրապետությունները հաջողությունների հասան ժողովրդական կրթության, դիտության ու կուլտուրայի զարգացման բնագավառներում: Աշխատավորության տրամադրության տակ զրվեցին առողջարանները և հանգստյան տները: Բուժումը զարձավ ձրի: Կարճ ժամանակում մշակվեցին այդ հանրապետությունների տնտեսական զարգացման հեռանկարային պլանները, սրտեց իրագործումը, սակայն, ընդհատեց պատերազմը:

Աշխարհագրական այն դիրքը, որ գրավում է Մերձբալթիկան՝ տնտեսական, քաղաքական և ռազմատրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեւ մեր հայրենիքի հյուսիսարևմտյան սահմանների և, հատկապես, Լենինգրադի տաշտտանություն համար: Նրա տերիտորիան 174,8 հազ. քառ. կմ է, իսկ բնակչությունը հասնում էր 6 միլիոնի: Մերձբալթիկայում հաշվվում էր 163 քաղաք և 61 քաղաքատիպ ավան: Խոշոր քաղաքներն էին Ռիգան (385 հազար բնակիչ), Տալինը (150 հազար բնակիչ), Վիլնյուսը (100 հազար բնակիչ): Կարևոր նշանակություն ունեին Բալթիկ ծովի հյուսիսարևելյան մասում գտնվող Մոնղոլոնդյան կղզիների մեծ խումբը, Տալին, Ռիգա, Լիեպայա նավահանգիստները, որտեղ կենտրոնացված էին Բալթյան կարմրադրոշ նավատորմի գլխավոր ուժերը: Մոնղոլոնդյան կղզիների աշխարհագրական հարմար դիրքը փակում էր մուտքը դեպի Ֆիննական և Ռիգայի ծոցերը, դրանով ապահովում կառվիայի ու էստոնիայի մայրաքաղաքներին՝ Ռիգայի և Տալինի, ինչպես նաև Լենինգրադի մատուցները: Կարևոր նշանակություն ունեին նաև Տալին—Լենինգրադ, Ռիգա—Մոսկվա, Վիլնյուս—Մինսկ—Մոսկվա երկաթուղային և խճուղային ճանապարհները:

1940 թ. ամռանը սովետական կառավարության որոշմամբ ստեղծվեց Մերձբալթյան հատուկ ռազմական օկրուգ:

Օկրուգի զորքերի հրամանատար նշանակվեց զեներալ-գնդապետ Ա. Գ. Լոկտինովը, որին հետագայում փոխարինեց զեներալ-գնդապետ Ֆ. Ի. Կուզնեցովը³։ Պատերազմի նախօրյակին ռազմական օկրուգի կազմում հաշվվում էր 25 դիվիզիա (որից 4-ը՝ տանկային, իսկ 2-ը՝ մոտոմեքենայացված)։ Բացի այդ, օկրուգի կազմի մեջ էր մտնում հինգ ավիացիոն դիվիզիա։

Մերձբալթիկայում սովետական զորքերի դիմաց դառնում էր ֆաշիստական Գերմանիայի «Հյուսիս» բանակների խումբը, որի մեջ կար 30 հետեակային, 7 մեքենայացված և 6 տանկային դիվիզիա⁴։ Մարտական այդ խմբավորման գլխավոր նպատակն էր ջախջախել կարմիր բանակի զորամասերը Մերձբալթիկայում և «Կենտրոն» բանակների խմբավորման ձախ թևի հարվածային ուժերի համագործակցությամբ դրավել Լենինգրադը։

Ջորքերի մարտական պատրաստականությունը ստուգելու նպատակով դեռևս 1941 թ. հունիսին Մերձբալթյան հատուկ ռազմական օկրուգում անցկացվեցին տակտիկական զորավարժություններ, որոնց ժամանակ հայտնաբերվեցին էական թերություններ։ Հրամանատարությունը հիմնականում ուշադրություն դարձնելով հարձակողական տակտիկայի վրա, բանակը չէր նախապատրաստել պաշտպանական տակտիկայի, զորամասերի կողմից չէին յուրացվել նոր կառուցված պաշտպանական ամրությունները։ Այս ամենը և մի շարք ալլ լուրջ պատճառներ նպաստեցին, որ պատերազմի հենց առաջին օրը հակառակորդը հոսաով ստրատեգիական լուրջ հաջողությունների։

Պատերազմի առաջին օրը թշնամու ավիացիան ռմբակոծեց կարմիր բանակի մերձսահմանային ամրությունները, օդանավակայանները, Մուրոմանսկը, Ռիգան, Վիլնյուսը, Կաունասը, Շյաուլայալը, Ելգավան, Մինսկը, Կիևը, Օդեսան, Սևաստոպոլը և ուրիշ ալլ քաղաքներ։

Հարձակվելով Սովետական Միության վրա, ֆաշիստական Գերմանիան խնդիր էր դրել ոչնչացնել սովետական պետությունը, ստրկացնել նրա ժողովուրդներին, վերացնել իր ավադակային նպատակների իրականացման հիմնական խոչ-

ընդոտար և աշխարհում հաստատել զերմանական ազգի ար-
րապետութիւնը: Հիտլերը և նրա մերձավորները ենթադրում
էին կայծակնային մեկ հարվածով պարտութեան մատնել
կարմիր բանակին: Այդ խելացնոր պլանից երևում էր, որ
նրանց անժանոթ ու անհասկանալի էր ազատութիւն ճաշա-
կած սովետական ժողովրդի ուժը, մի ուժ, որը ոչ միայն
ջախջախեց ֆաշիստական ընտիր բանակները, այլև զղաս-
տացրեց նրանց նման մտածող, կապիտալիզմի ջատագով
շատ քաղաքակաների:

Ֆաշիստական հորդաների ուխտագրութ ներխուժումը Սո-
վետական Միութեան սահմանները, նորից վտանգի տակ դրեց
վաղուց երազած և մեծ դժվարութիւնների գնով ձեռք բեր-
ված մերձբալթյան ժողովուրդների ազատութիւնը: Վտանգի
տակ դրվեց Սովետական Միութեան բոլոր ժողովուրդների
բախար: Կարմիր բանակի ժամանակավոր անհաջողութիւն-
ները և նահանջը խուճապ շառաջացրին երկրում, այլ ընդ-
հակառակն, սովետական բազմազգ ժողովուրդը համատար
լցված զեպի հաղթանակը, էլ ավելի համախմբվեց կոմու-
նիստական կուսակցութեան շուրջը և համբերատար մորիլի-
ցացրեց իր անսպաս ուժերը՝ հուժկու հակահարված հասցնե-
լու թշնամուն: Անգլիական բուրժուական պատմարան Դ.
Ֆուլերը գրում է. «Իրադարձութիւնները Խուսաւտանում
այնպէս շէին զարգանում, ինչպէս Լեհաստանում և Ֆրան-
սիայում: Արտաքուստ «կայծակնային պատերազմը» ամեն
մի սպասածից հաջող էր, սակայն ինչքան էլ այդ տարօրի-
նակ թվա, ռուսական ճակատում և նրանից այն կողմը
չկար կամ համարչա բոլորովին չկար խուճապ»:

Թշնամուն հակահարված հասցնելու համար Սովետական
Միութեան կոմունիստական կուսակցութեան կենտրոնական
կոմիտեն և ժողկոմսովետը ձեռնարկեցին մի շարք կարևոր
միջոցառումներ: Մանր պահին կուսակցութեան և ժողովրդի
համար ուղեցույց հանդիսացան Լենինի ցուցումներն ու խոր-
հուրդները. «...Քանի որ գործը հասել է պատերազմի, —
գրում էր Վ. Ի. Լենինը 1919 թ., — ապա ամեն ինչ պետք է
ենթարկել պատերազմի շահերին, երկրի ամբողջ ներքին
կյանքը պետք է ենթարկել պատերազմին, այդ առթիւ փոք-

րագույն տատանումն անգամ անխույսատրելի է՝ «Ահկավար-վելով այդ ցուցումներով, Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն մշակեց սովետական ժողովրդի պայքարի ծրագիրը, որն իր արտահայտությունը գտավ ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և Ժողկոմսովետի 1941 թ. հունիսի 29-ի մերձհակառակին մարզերի կուսակցական-սովետական և արհմիութենական կազմակերպություններին ուղարկված դիրեկտիվում, որտեղ ցուցում էր արվում արագ կերպով ամբողջ աշխատանքը վերահասուցել պատերազմական պահանջներին համապատասխան: ՀամԿ(Բ)Կ Կենտրոնական կոմիտեի, ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի և սովետական կառավարության որոշմամբ 1941 թ. հունիսի 30-ին ստեղծվեց Պաշտպանության պետական կոմիտե՝ Ի. Վ. Ստալինի գլխավորությամբ: Այդ կոմիտեի ձևորում կենտրոնացվեց երկրի իշխանությունը:

Կոմունիստական կուսակցության, սովետական կառավարության և Պաշտպանության պետական կոմիտեի դիրեկտիվներն ու որոշումները արագացրին թիկունքի աշխատանքների վերահասուցումը: Ահկավարվելով վերոհիշյալ դիրեկտիվներով, Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի՝ հրամանատարությունը և կուսակցական կազմակերպությունները հսկայական աշխատանք կատարեցին իրենց ուժերը մոբիլիզացնելու, բարձրացնելու կարմիր բանակի մարտունակությունը:

2. Պաշտպանական մարտերը Մերձբալթիկայում

Ներխուժելով Սովետական Միության սահմանները, ֆաշիստական բանակները, հատկապես Հյուսիսարևմտյան և Արևմտյան ռազմաճակատներում, կարճ ժամանակամիջոցում հասան ռազմաստրատեգիական նշանակալի հաջողությունների:

Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատում գերմանական զորքերի հաջողությունները հիմնականում բացատրվում էին կարմիր բանակի նկատմամբ նրա ունեցած ուժերի զգալի գերակշռությամբ: 8-րդ բանակի նկատմամբ թշնամին մեր

ուժերին գերազանցում էր հետևակով՝ 1,5, հրետանիով՝ 1,5, ավտոմատ զենքով՝ 2 անգամ, իսկ Տիլզիտ-Շյաուլյայ ուղ-
ղովթյամբ գերակշռությունն ավելի մեծ էր. հետևակով՝ 2,5,
հրետանիով՝ 3, տանկերով՝ 2, իսկ ռազմաճակատի որոշ նկզ
հատվածներում ուժերը գերազանցում էին նույնիսկ 3—5 ան-
գամ³:

Չնայած այդ բոլորին, թշնամին հանդիպեց սովետական
զորքերի համառ գիմադրությանը: Բարձր էր ռազմիկների
բարոյաքաղաքական ոգին: Արհամարհելով մահը, նրանք
զրոհի էին նկատում ուխտագրում թշնամու դեմ: Մարտնչող-
ների ավանգարդում էին կոմունիստներն ու կոմերիտական-
ները, որոնք անձնազոհ ու համարձակ զործողություններով
իրենց հակից զրոհի էին տանում մարտիկներին, ցույց տա-
լով խիզախության ու հերոսության բազմաթիվ օրինակներ:

Հայրենիքին սպառնացող մահացու վտանգը սերտորեն
համախմբեց կարմիր բանակի շարքերում թշնամու դեմ հե-
րոսաբար մարտնչող Սովետական Միության տարբեր աղ-
յուղությունների պատկանող ռազմիկներին: Պատերազմի առա-
ջին օրերի դաժան փորձություններում կոփվեց ու ամրա-
պնդվեց ռուս, ուկրաինացի, բելուսուս, լիտվացի, լատվիացի,
էստոնացի, ղազախ, հայ, վրացի, ադրբեջանցի և մյուս աղ-
յուղությունների ռազմիկների անխորտակելի մարտական բարե-
կամությունը:

Պատերազմի առաջին օրվանից Հյուսիսարևմտյան ռազ-
մաճակատի ամբողջ երկարությամբ ծավալվեցին համառ
մարտեր: Առավել կատաղի էին մարտերը Տաուրագեի շրջա-
նում, որտեղ 125-րդ հրաձգային դիվիզիան համառորեն հա-
էր մղում հակառակորդի հետևակային ու տանկային դի-
վիզիաների զրոհները: Յուրա դետի մոտ թշնամուն համառ
դիմագրություն ցույց տվեց 90-րդ հրաձգային դիվիզիան,
որի 19-րդ գունդը միայն մեկ ժամվա ընթացքում ոչնչացրեց
400 հիտլերական, 6 տանկ և 9 զնդացիր⁴: Թշնամու գերա-
կշռող ուժերի ճնշման տակ դիվիզիան հաջողեց Շիլալե,
որտեղ հակառակորդի առաջխաղացումը երկու օր կանգնեց-
վեց: Ռասենյայի շրջանում թշնամուն հակահարված հաս-
ցրեց 48-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը հունիսի 23-ին 14

անգամ անընդհատ ետ մղեց թշնամու գրոհները: Որոշ ստորաբաժանումներ սպառեկով փամփուռները, անցան սվինամարտի: Ո՛չ թշնամու հրետանային ու ականանետային ուժեղ կրակը, ո՛չ տանկերն ու ինքնաթիռները չկարողացան կանդնեցնել հակագրոհի նեավող կարմիրբանակայիններին: Այդ օրը ոչնչացվեց թշնամու 20 տանկ¹⁰:

Մանր մարտերից հետո, հունիսի 24-ին հակառակորդի տանկային զորամասերը մտան Շյաուլյայ: Նույն օրը քաղաքից հարավ-արևելք՝ Ռադվիլիշկիսի շրջանում հակառակորդի ուժերը հանդիպեցին 11-րդ հրաձգային դիվիզիայի ուժեղ դիմադրությունը և կրեցին ծանր կորուստներ: Մեկ օրվա ընթացքում խփվեց թշնամու 42 տանկ¹¹:

Հունիսի 23-ից ուժեղ մարտեր բռնկվեցին Բալթյան կարմիրադրոշ նավատորմի ռազմական բազան՝ Լիեսայան պաշտպանող կարմիր բանակի զորամասերի ու թշնամու ուժերի միջև: Ռազմական բազայի պաշտպանները յոթ օր ետ մղեցին իրենց մի բանի անգամ գերադանցող հակառակորդի տանկային ու մեքենայացված զորամասերի անընդհատ գրոհները:

Հարազատ քաղաքը պաշտպանելու վճռականությունը ոտքի ելավ նաև Լիեսայա քաղաքի աշխատավորությունը՝ բանվորներն ու մտավորականությունը: Ձեռնարկություններում տեղի ունեցան միտինգներ ու ժողովներ: «Տոմարե» գործարանում բանվորները պատրաստակամությամբ հայտնեցին մինչև արշան վերջին կաթիլը կռվելու թշնամու դեմ: Միտինգում բնդունված բանաձևում գրված է. «Մենք, «Տոմարե» բանվորներս, տալիս ենք պրոլետարական հաստատ խոստում, որ բոլորս մեկ մարդու նման չենք խնայի մեր ուժերը և եթե պետք լինի մեր կյանքը կտանք հանուն սոցիալիստական հայրենիքի»¹²:

Հունիսի 24-ին գերմանական հրամանատարությունը նոր, թարմ ուժեր նետեց մարտի մեջ: Օրվա վերջին մեծ զոհվածություններ նրան հաջողվեց գուրս գալ ծով և քաղաքը ցամաքից լրիվ շրջապատել: Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը հունիսի 26-ին հրամայեց քաղաքը թողնել: Հաջորդ օրը սկսվեցին շրջապատումը ձեղքելու

մարտական գործողությունները: Այդ մարտերի ժամանակ հերոսաբար զոհվեցին Լիկոպոլսի պաշտպանության ղեկավարներ Մ. Բուկը և Յ. Զարսը: Իսկ նրանք, ում չհաջողվեց ձեզբել շրջապատումը, անցան ընդհատակյա աշխատանքի կամ էլ դարձան պարտիզաններ:

Շատ ավելի ծանր վիճակում էր ռազմաճակատի ձախվեճ՝ 11-րդ բանակը: Հունիսի 22-ին թշնամին Վիլնյուսի ուղղությամբ շարժեց 500 տանկից բաղկացած խոշոր միավորումը¹³ և համառ մարտերից հետո, հունիսի 24-ին գրավեց Կուռնաս և Վիլնյուս քաղաքները: Նույն օրը ֆաշիստական զեներալ Մանշտեյնի 56-րդ տանկային կորպուսը սկսյի նման խրվից 8-րդ և 11-րդ բանակների միջև և օրվա կեսին դուրս եկավ Ուկմերգի շրջանը: Զորամասերի շտաբների միջև կարվեց ռադիոկապը: Այդ մասին ռազմաճակատի մարտական գործողությունները ժուռնալում գրված է. «Խըշնամին լրիվ գերակշռում է օդում: Շտաբները սկսել են կորցնել կառավարումը»¹⁴: Հունիսի 26-ին թշնամին գրավեց Դաուգավալիսը, իսկ հուլիսի 1-ին՝ Ռիգան: Այսպիսով, տասնօրյա մարտերի ընթացքում ֆաշիստական զորքերը գրավեցին Լիտվան, Լատվիայի մի մասը և մոտեցան Արևմտյան Դվինա գետին:

Կարմիր բանակի զլխավոր հրամանատարության ղորակայանը, Լենինգրադի հեռավոր մատուցները հուսալիորեն պաշտպանելու համար, ռազմաճակատի հրամանատարությանը ուղղված հունիսի 29-ի դիրեկտիվով հրամայեց Արևմտյան Դվինա (Դաուգավա) գետի սահմանագծում պաշտպանություն կազմակերպելուն ղուղենթաց պատրաստվել հարմար դիրքեր գրավել Վելիկայա գետի երկայնքով: Ռազմաճակատի հրամանատար զեներալ-գնդապետ Ֆ. Ի. Կուզնեցովը դիրեկտիվին համապատասխան, հունիսի 30-ին հրամայեց էտ քաշվել և պաշտպանական դիրքեր գրավել Պսկով—Օսաբով սահմանագծում: Բայց չանցած երկու օր, հուլիսի 2-ին, բանակների հրամանատարներն ոտացան Զորակայանի դիրեկտիվին հակասող բոլորովին այլ հրաման, որանղ պահանջվում էր 8-րդ բանակին՝ հակահարձակման անցնել և գրավել Ռիգան, իսկ 27-րդ բանակին՝ Դաուգավալիսը: Պարզ

էր, որ միմյանց հակասող հրամանները արագ փոփոխումը չէր կարող տալ պահանջվող արդյունքը: Սիգուլդայի, Մադոնայի, Վարկլյանի և Վիլյանի մոտ բռնկված կատաղի մարտերը, բացի ծանր կորուստներից, ստրատեգիական ոչ մի հաջողութիւն չբերեցին կարմիր բանակին: Միայն Դաուդաւպիլսի ուղղութեամբ տակտիկական հաջողութեան հաստատումը 21-րդ մեքենայացված կորպուսը, որը Դադգա քաղաքի մոտ ջախջախեց թշնամու «Մեռած զուլս» տանկային դիվիզիայի մոտոմեքենայացված ջոկատը և գերի վերցրեց 200 զինվոր ու սպա: Այնուհետև հանկարծակի հարձակմամբ ծանր կորուստներ պատճառեց դիվիզիայի հիմնական ուժերին: Մարտի ժամանակ սպանվեց հիտլերյան ղեկերաւ կանցլերն¹⁵:

Հուլիսի երրորդ տասնօրյակում Տալինի ուղղութեամբ կատաղի մարտեր բորբոքվեցին (Տյուրի, Պայգե, Պլոսամա և Տարտու քաղաքների շրջաններում): Համառ մարտերից հետո Ֆաշիստական զորքերը ներխուժեցին Զուդ լճի ափին գտնվող Մուսալի քաղաքը և կտրեցին 11-րդ կորպուսի հաճանքի ճանապարհը, իսկ օգոստոսի 7-ին թշնամին զրաւեց Ֆիննական ծոցի ափին գտնվող Կունդա քաղաքը և զրանով միմյանցից անջատեց 8-րդ բանակի 10-րդ և 11-րդ հրաձգային կորպուսները:

Պսկով—Լուգա, Պորոխով—Ստարայա Ռուսա—Նովոյորոյ ուղղութիւններով թշնամին հաղթահարելով մեր զորքերի դիմադրութիւնը, շարունակում էր հարձակումը: Թշնամու նպատակը պարզ էր: Նա առանց հաշվի առնելու ծանր կորուստները, նետվում էր դեպի Լենինգրադ: Առաջխաղացումը կասեցնելու համար 11-րդ և 27-րդ բանակները Ստարայա Ռուսայի շրջանում օգոստոսի կեսերին ուժեղ հակահարված հասցրին հակառակորդին և նրան 60 կիլոմետր ետ շարժեցին: Մեր զորքերի հարձակումը դանդաղեցրեց ֆաշիստների առաջարժումը Լենինգրադ:

Այդ ժամանակաշրջանում թշնամու խորը թիկունքում դեռևս շարունակվում էին մարտերը Սովետական էստոնիայի և նրա մայրաքաղաք Տալինի համար: 10-րդ հրաձգային կորպուսի, Բալթյան կարմրադրոշ նավատորմի միավորումները, էստոնական և լատվիական բանվորական զուսարտակ-

ները այդ ուղղությամբ գետնին էին դառնել թշնամու 18-րդ բանակի ուժերի մի մասը՝ թույլ չտալով դրանք շարժել դեպի Լենինգրադ։

Օգոստոսի 20-ին թշնամու 42-րդ բանակային կորպուսի շորս հետևակային դիվիզիաները բազմաթիվ տանկերի ու ինքնաթիռների աջակցությամբ ուժեղ հարձակողական գործողություններ սկսեցին Տալինի ուղղությամբ։ Օգոստոսի 28-ին հակառակորդին հաջողվեց ծանր կորուստների գնով գրավել Տալինը։ 8-րդ բանակի զորամասերը և քաղաքացիական բնակչության մի մասը նավերով փոխադրվեցին Լենինգրադ։

Զնայած կարմիր բանակի հիմնական ուժերը ետ քաշվեցին Լիավայից, Լատվիայից և էստոնիայից, բայց մարտերը թշնամու խորը թիկունքում չզաղարեցին։ Երբ գերմանական ռադիոն ու թերթերը բնակչությանը համոզում էին, որ իբր սովետական օդային նավատորմը ամբողջովին ոչնչացված է և գերմանական քաղաքացիներին ոչ մի վտանգ չի սպառնում, օգոստոսի 8-ին Մոսկովայից արշիպելագի Սարեմա կղզուց (էստոնական ՍՍՀ), նրանց համար անսպասելի ուժեղ ուժերակոծվեց Բեռլինը, հաջորդ օրն այն նորից կրկնվեց, իսկ մինչև սկստեմբերի 4-ը մեր ուժերակոծիչները ես մի քանի անգամ ուժերակոծեցին Բեռլինը, Համբուրգը, Շտետինը և այլ քաղաքներ։ Սկստեմբերի սկզբներին գերմանական հրամանատարությունը խոշոր ուժեր նետեց արշիպելագի կղզիները պաշտպանող սովետական զորամասերի դեմ և տասնօրյա համառ մարտերից հետո գրավեց այն։ Մեր զորքերը նավերով տեղափոխվեցին Խանկո թերակղզին։

Այսպիսով, ծանր ու համառ մարտերից հետո, օգոստոսի վերջին ֆաշիստական զավթիչները գրավեցին ամբողջ Սովետական Մերձբալթիկան և Ֆիննական ծոցի կղզիները։ Մերձբալթիկայի գրավման գործում հիտլերականներին աջակցություն ցույց տվեցին իրենց ժողովուրդների նկատմամբ դավաճանական դիրք զբաղած մերձբալթյան նախկին բուրժուական հանրապետությունների հակահեղափոխական նացիոնալիստական ուժերը՝ ռեակցիոն կաթոլիկ հոգևորականությունը, ռասիկանության նախկին պաշտոնյաներն ու կու-

լակուիթյունը, որոնք պատերազմը սկսվելուց անմիջապես հետո դուրս եկան ընդհատակից և թիկունքից սկսեցին ավազակային հարձակումներ զործել կուսակցական-սովետական հիմնարկների, նահանջող կարմիր բանակի ղորամասերի դեմ:

Ազգային շահերը ֆաշիստներին վաճառած բուրժուական նացիոնալիստներին հակառակ, իրենց հայրենիքի ազատությունն ու անկախությունը պաշտպանելու համար ոտքի ելավ լատվիական, լիտվական ու էստոնական աշխատավոր ժողովուրդը: Նրանք անձնվեր աշխատանքով ու մարտական զործերով արտահայտեցին իրենց նվիրվածությունը կոմունիստական կուսակցությանը և սովետական պետությանը: 1941 թ. թշնամու դեմ էին մարտնչում այդ ժողովուրդներից կազմված վեց հրաձգային դիվիզիա և մի քանի նորաստեղծ զնդեր ու կործանիչ դամարտակներ: Պաշտպանական մարտերի ժամանակ բարձր մարտունակություն ցուցաբերեցին Վիլնյուսի հետեակային ուսումնարանի կուրսանտները, որոնք հունիսի 25—28-ը ոչնչացրին յոթ տանկ և մեծ թվով հիտլերականներ: Կապիտան Վալյուելսը նոնակաների խրճով պայթեցրեց երեք տանկ: Անձնազոհաբար մարտնչեցին կուրսանտներ Կուդրինասը, Դուբինսկասը, Տալալասը, Ռուդոֆինիսը, Ռեպչիսը և ուրիշներ: Վելիկայա դետի սահմանում լատիշական 613-րդ հրետանային դոնդը Ա. Պոնոպուրի հրամանատարությամբ, միայն հուլիսի 8-ին ոչնչացրեց վեց տանկ: Մարտի ժամանակ աչքի ընկան ավազ լեյտենանտ Գարտմանիսը, կրտսեր լեյտենանտ Զալյումսը, շարքային Դրոսմանիսը¹⁶: Պայդեի շրջանում արտակարգ համառությամբ էր կռվում լատիշական 1-ին դոնդը, որն օգոստոսի 24-ին հո մղեց հակառակորդի 12 զրահ: Զուգ լճի արևելյան ափում 2-րդ դոնդը, Կ. Ուլայնի հրամանատարությամբ, ջախջախեց թշնամու մի մեծ ջոկատ, մի քանի տանկեր, ավտոմեքենաներ¹⁷:

Օգոստոսի 27-ին Տալինի փողոցային մարտերի ժամանակ մահացու վիրավորվեց լատիշ կոմերիտուհի Բինա Լուրինը. «Ափսոս է մահանալ 24 տարեկան հասակում,—մորն ուղարկած վերջին նամակում գրել է նա,—սակայն տվյալ պայ-

քարում, երբ ամբողջ մարդկության պատմութեան նժարի վրա են դրված միլիոնավոր կյանքեր, ես իմա նույնպես տալիս եմ, իմանալով, որ ապագա սերունդը և դուք, կենդանի մնացածներդ, կհիշեք մեզ, որպես աշխարհը սարսափելի ժանտախտից փրկողներին»¹⁸։ Այսպիսի բարձր գիտակցութեամբ ու բզեռութեամբ էին կոչում Մերձբալթիկայի ժողովուրդների զավակները։

Ռադմաճակատի հատվածներից մեկում լեռնամին խոշոր ուժերով հարձակվեց 22-րդ հրաձգային կորպուսի շտաբի վրա, ձգտելով կտրել նրան հիմնական ուժերից։ Այս մարտերում աչքի ընկան 415-րդ կապի գումարտակի ռադիովաշտի քաղզկեկի տեղակալ, էստոնացի Առնոլդ Մերին, որն իր խմբով մի քանի անգամ ետ մղեց հակառակորդի զրոհները։ Մարտի թիժ պահին վերջանում են փամփուշտները։ Ա. Մերին առանց տատանվելու, զնդակների տարափի տակ կրովողներին է հասցնում փամփուշտներ և հրամայում. «Ոչ մի քայլ ետ, զիմացեք միեւն լեիք»։ Նա երեք անգամ վիրավորվեց և միայն շորթորդ վերքն ստանալուց հետո նրան հեռացրին դաշտից¹⁹։ Հայրենասեր էստոնացուն շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում։

Պաշտպանական մարտերի ժամանակ աչքի ընկան լատիշներ Կ. Ժուրիտիսը, է. Ուլեսելյան, Յա. Սկրաստինը, է. Օդոլինը, լիտվացիներ՝ Վալյուկիսը, Ռիմասը, էստոնացիներ՝ Ա. Իզորամը, Գ. Օտսը, Կ. Լուկասը, Կ. Պեխմեն և ուրիշներ։ Մարտերում հերոսաբար զոհվեցին լատիշներ Ա. Ժունիսը, Կ. Ուլպեն, Վ. Կրումինը, լիտվացի՝ Պրոգեուսը, էստոնացիներ՝ Ֆ. Օկկը, Ա. Տիմոշը և ուրիշներ։

* * *

Սովետական Մերձբալթիկայի պաշտպանական մարտերի ժամանակ, երբ կարմիր բանակը հարկադրված նահանջում էր, փորձովյան աչդ ծանր պահին, համախմբված ուս ժողովրդի զավակների շուրջը, ՍՍՀՄ մյուս ժողովուրդների զավակների հետ ուս-ուսի լեռնամու դեմ հերոսաբար մարտնչում էին հայ ժողովրդի հազարավոր զավակները, որոնք

իրենց անմահ սխրագործություններով հերոսության նոր էջեր գրեցին հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

Դեռ պատերազմի նախօրյակին Մերձբալթյան հատուկ և Լենինգրադյան ռազմական օկրուգներում, ինչպես նաև Բալթյան կարմրադրոշ նավատորում էին ծառայում 1938—1940 թթ. Անդրկովկասից բանակ ղորակոչված մեծ թվով հայեր: Ըստ պաշտոնական տվյալների 1938 թ. Հայաստանից բանակ են ղորակոչվել 5438²⁰, 1939 թվականին՝ 11634, 1940 թ.՝ 11312, իսկ 1941 թ. ընթացքում՝ 109730 մարդ²¹: Այսպիսով, երբ սկսվեց պատերազմը, կարմիր բանակում էին գտնվում 28384 ղորակոչվածներ, իսկ մինչև 1941 թ. վերջը նրանց թիվը հասավ 136114-ի, այսինքն խաղաղ պայմանների համեմատ ավելացավ մի բանի անգամ: Այդքան միայն Սովետական Հայաստանից: Պետք է նշել, որ ինչպես այժմ, այնպես էլ պատերազմի նախօրյակին, ՍՍՀՄ-ում հայ ազգաբնակչության մոտ կեսը²² բնակվում էր Հայկական ՍՍՀ-ի սահմաններից դուրս (Վրացական և Ադրբեջանական ՍՍՀ-ներում, Հյուսիսային Կովկասում և ՍՍՀՄ-ի այլ շրջաններում): Ուրեմն ղդալի թվով հայեր բանակ են ղորակոչվել նաև այդ շրջաններից: Նրանց գերակշռող մասը Հայրենական պատերազմի սկզբին մասնակցեց Ուկրաինայի, Բելոռուսիայի, Լատվիայի, Լիտվայի, Էստոնիայի, Մոսկվայի և Լենինգրադի համար մղված մարտերին:

Անդրկովկասի ռազմական օկրուգի շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Ֆ. Ի. Տոլբուխինի՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցությունների կենտկոմներից ուղղած 1940 թ. սեպտեմբերի 26-ի նամակից երևում է, որ 1939—1940 թթ. Անդրկովկասից բանակ ղորակոչվածների ղդալի մասը ծառայության է անցել Մերձբալթյան և Լենինգրադյան ռազմական օկրուգներում²³: Բացառված չէ, որ 1939—1940 թթ. Մերձբալթիկա և Լենինգրադ մեկնած լինեն նաև Սովետական Միության մյուս հայաշատ շրջաններից ղորակոչված հայեր, ինչպես նաև 1941 թ. ղորակոչվածների որոշ մասը:

Անդրկովկասից բանակ ղորակոչվածներին երկրի հյուսիս-արևմտյան շրջաններն ուղարկելը բացատրվում էր սովետա-

կան սահմանների մոտ ստեղծված լարվածությամբ, որն, ինչպես հայտնի է, 1939 թ. հասցրեց պատերազմի՝ Սովետական Միության և Ֆինլանդիայի միջև: 1940 թ. այդ պատերազմի հաղթական ավարտից և Մերձբալթիկայում սովետական կարգեր/հաստատվելուց հետո, սովետական կառավարությունը, ի հակակշիռ Եվրոպայում ֆաշիստական Գերմանիայի աճող վտանգի, ձգտում էր ամենակարճ ժամանակում ուժեղացնել ու ամրապնդել իր արևմտյան և առաջին հերթին հյուսիսարևմտյան սահմանները, հատկապես նոր ստեղծված Մերձբալթյան հատուկ ռազմական օկրուգը, որը կենդանի ուժի ու տեխնիկայի համալրումների մեծ կարիք ուներ:

Բացի բանակ ղորակոչվածներից, Մերձբալթյան հատուկ ռազմական օկրուգում զինվորական ծառայության մեջ էին մեծ թվով կադրային հայ զինվորականներ: Գնդապետ Ստեփան Գինոսյանը զբաղեցնում էր օկրուգի օպերատիվ բաժնի պետի պատասխանատու պաշտոնը: Նրա, սեղակալն էր փոխգնդապետ Անդրանիկ Սարգսյանը: Լատիշական 183-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարի տեղակալն էր փոխգնդապետ Սերգեյ Կարապետյանը, մայոր Գեորգ Միրզոյանը 28-րդ տանկային դիվիզիայի 28-րդ հաուբիցային հրետանային գնդի շտաբի պետն էր: Օկրուգի ղորամասերում պատասխանատու պաշտոններ էին վարում կոմիսարներ՝ Լադար Բովմասյանը, Արամ Սիլանյանը, Սարգիս Խաչիկյանը, Խաչատուր Պետրոսյանը: Ստորաբաժանումների հրամանատարներ էին Քրիստափոր Ժելաուկյանը, Պարույր Վարդանյանը, Լյովա Դավթյանը, Միսակ Բաղդասարյանը, Առուշան Իսրայելյանը, Կարապետ Գրիգորյանը, Գրիգոր Կիզիրյանը, Աշոտ Սարգիսովը, Հմայակ Սաֆարյանը, Տաճատ Սահակյանը և շատ ուրիշներ: Օկրուգի ռազմաօդային ուժերի շտաբում կարևոր պաշտոն էր վարում ինժեներ Արշավիր Գրիգորյանը:

Երբ սկսվեց պատերազմը, Մերձբալթյան հատուկ ռազմական օկրուգի ղորամասերում ծառայող հայ ռազմիկները ցուցաբերեցին բարձր կարգապահություն ու կազմակերպվածություն:

Սովետական ռազմիկների, այդ թվում և մեր ժողովրդի

ղավաճեցին հերոսական սխրագործությունների մատին են վերադարձվում Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի և նրա կազմի մեջ մտնող բանակների, զինվորականների ու ալլ միավորումների թաղբաժինների ղեկուցադրերը, որոնցում հիշատակվում են բազմաթիվ հայ ռազմիկների անուններ, որոնք պատերազմի առաջին օրերից աչքի են ընկել ոչ միայն մարտական պատերազմականության մեջ, այլև՝ բարոյաքաղաքական բարձր գիտակցությամբ ու կարգապահությամբ: Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի ղեկուցադրերից մեկում գրված է, որ 28-րդ տանկային զինվորի կազմակերպման համար Գյուլումյանը²⁵ զորամասի ժողովում հանդես գալով հայտարարել է. «Մենք թշնամիներին միշտ հաղթել ենք և այժմ էլ կհաղթենք. քաղաքացիական պատերազմի տարիներին չունեինք տեխնիկա, բայց հաղթեցինք բոլոր կողմերից երկատարդ հանրապետությունը օղակած թշնամիների ավազակախմբերին, իսկ այժմ հաղթանակի համար մենք ունենք ամեն ինչ»²⁵:

Ամենինի հրամանատարությամբ գործող զորամասում կրակոտ հերթի ունեցավ սերժանտ Մկրտչյանը. «Մենք մղում ենք ամենաարգաքացի, հեղափոխական պատերազմ, մեր սովետական պետությունը ուժեղ ու հզոր է, իսկ կարմիր բանակը՝ միասնական ժողովրդի հետ: Իմ բոլոր ուժերը, մինչև արյան վերջին կաթիլը կտամ ի բարօրության մեր ծաղկող հայրենիքի, իսկ թշնամուն կոչնչացնենք»²⁶: «Ռուս ժողովուրդը, — իր հերթում նշել է վրացի Ախալխաշվիլին, — մեկ անգամ չէ հարվածել դերմանացիներին: Այս անգամ նա կհաղթի սանձարձակ ֆաշիզմին իր վերջին հարվածը: Մենք առաջին անգամը չէ, որ զենք ենք վերցնում: Եվ այս վերջին մարտին, վճռական մարտին, մենք կզնանք մեկ մարդու նման»²⁷: Թշնամուն հաղթելու և ասպագայի նկատմամբ հաստատ համոզվածություն էր արտահայտում 'Իոցինկայի հերթը. «Մենք ամուր հավատում ենք թշնամու ջախջախմանը և մեր հաղթանակին: Թող նա գրավի մեր հողերի մի մասը, այնտեղ էլ նա կգտնի իր գերեզմանը»²⁸: Նույն հավատով էր տոգորված 11-րդ բանակի 202-րդ մոտոհրոձգային զինվորի կրտսեր հրամանատարների կուրսերի

ուսման գերազանցիկ Մանասյանը: Հանդես գալով զորամասի անձնակազմի առջև, նա հայտարարել է. «Հիտլերը պատերազմ է սանձագերծել ՍՍՀՄ-ի դեմ: Նա նպատակ է դրել ոչնչացնել ոչ միայն ռուս ժողովրդին, այլև մեր անձայրածիր հայրենիքի ժողովուրդներին՝ հայերին, վրացիներին, լիտվաներին, ղաղախներին և ուրիշներին: Ես հայ եմ և վատ եմ խոսում ռուսերեն, բայց դուր ինձ հասկանում եք. Հիտլերը մտածում է «կոչձակնալին պատերազմով» սոցիալիստական առաջին պետության ոչնչացման մասին: Այդպես չի լինի: Ֆաշիզմը կջախջախվի և կոչնչացվի»²⁹: Կարմիր բանակի ուժի նկատմամբ հավատի զգացումով էր լցված 180-րդ հրաձգային դիվիզիայի կրտսեր հրամանատար, էսսեռնացի Պաուլ Կաուպմեյսը. «Հասել է դերմանական ֆաշիզմի վերջը,—իր ելույթում նշել է նա,—նրանց համար դա Ֆրանսիայում կռվելը չէ: Սովետական Միությանը նրանց վերջնականապես կջախջախի»³⁰: Հսկառակորդի նկատմամբ համարձակ ու վճռական լինելու կոչ արեց 33-րդ հրաձգային դիվիզիայի կարմիրբանակային Ն. Ներսիսյանը: Զորամասի կոմերիտական ժողովում նա հայտարարել է. «Ընկերներ, միշտ պետք է լինել համարձակ և ես չնահանջել: Ես իմ փորձով համոզվել եմ, որ երբ համարձակ հարձակվում ես, գերմանացիները վախենում և փախչում են: Նրանք հատկապես վախենում են սվինամարաշից և երբեք այն չեն բնդունում»³¹: Բեռլինում հաղթանակով լինելու հավատով էր լցված 3-րդ հրաձգային բրիգադի կարմիրբանակային Ալգաթյանը. «Հիտլերը ցանկանում է սարկացնել մեր ժողովուրդներին: Այդ նրան չի հաջողվի: Մենք կլինենք Բեռլինում, և ես այնտեղ կկատարեմ իմ սիրելի «երևան իմ, Երևան» երգը»³²:

Բազմաթիվ հայ ռազմիկներ պատերազմի հենց առաջին օրերին ցանկանում էին մարտի գնալ որպես կոմունիստներ և խնդրում իրենց բնդունել կոմունիստական կուսակցության շարքերը: Կոմերիտական Գրիգորյանն իր դիմումում գրել է. «Ես կոմերիտական եմ 1931 թվականից: Ինչպես վայել է կոմերիտականին, թշնամու դեմ կռվել եմ հունիսի 26-ից: Երկրորդ անգամ մարտի եմ ցանկանում գնալ որպես կոմու-

նիստ: Խնդրում եմ ինձ ընդունել Համկ(բ)Պ շարքերը որպես անդամության թեկնածու»³³: 3-րդ հրաձգային բրիգադի կարմիրբանակային Անանյանը գրել է. «Իմ հայրը, մայրը, եղբայրս ու քույրս, բոլորը կուսակցության անդամ են: Ես նույնպես որոշեցի դառնալ մեծ կենիւնի կուսակցության անդամության թեկնածու: Զեր վստահությունը ես պատվով կարգարացնեմ ռազմաճակատում»³⁴: 118-րդ հրաձգային դիվիզիայի կրտսեր սերժանտ Մասարյանը զորամասի կուսակցական կազմակերպությանը ուղղված դիմումում գրել է. «Գնդի կուսակցական կազմակերպությանը խնդրում եմ ինձ ընդունել Համկ(բ) Կ շարքերը: Ես ցանկանում եմ մարտի գնալ որպես կոմունիստ, իսկ ելիս մարտում զոհվեմ, խընդրում եմ ինձ համարել կոմունիստ: Թշնամուն կհարվածեմ մինչև նրա լրիվ ոչնչացումը»³⁵: 164-րդ գնդի կոմերիտական կազմակերպության բյուրոյին ուղղված դիմումում կարմիրբանակային Վ. Պիլիպչուկը գրել է. «Խնդրում եմ կոմերիտական կազմակերպությանը երաշխավորել ինձ կուսակցության մեջ ընդունվելու համար: Ցանկանում եմ աշտուհեռու կռվել դերմանական ֆաշիզմի դեմ՝ լինելով բուլշեիկյան կուսակցության շարքերում»³⁶:

Կոմունիստական կուսակցության շարքերն էին ընդունվում մարտերում իրենց լավ դրսևորած մարտիկներն ու հրամանատարները:

181-րդ լատիշական դիվիզիայում համարձակ ու հմուտ հրետանավորի անուն ուներ 186-րդ գնդի 3-րդ վաշտի կոմերիտական կազմակերպության բարատուգար Մեսրոպովը: Նա մարտերից մեկի ժամանակ ականանետային կրակով ոչնչացրեց թշնամու կրակակետերը և հնարավորություն տվեց իր ստորաբաժանմանը առաջ շարժվելու: Մարտում ցուցաբերած խիզախության համար զորամասի կուսկազմակերպությունը բնակելով Մեսրոպովի և նրա ընկերներ Պորոզովի, Մեկիլովի, Ասլանովի, Կուզնեցովի, Վոլկովի և Զուբյովի դիմումները, նրանց ընդունեց կոմունիստական կուսակցության շարքերը³⁷: 101-րդ հատերիցային հրետանու գնդի հետախույզներ Անտոնյանի, Պրոդյանի և Յարուշկինի հազարգած տվյալները թշնամու մասին միշտ ստույգ էին և օգ-

նում էին հրամանատարությունը՝ լուծելու կարևոր մարտական խնդիրներ: Գնդի կոմերիտական կազմակերպության միջնորդությամբ նրանք դարձան կուսակցության անդամության թեկնածուներ³⁸:

Սովետական ուղղմիկների հայրենասիրական կրակոտ և լույթները զորամասերի ժողովներում ու միտինգներում, ներանց բռն ցանկությունը՝ թշնամու դեմ կռվել որպես կոմունիստ, վկայում են ծանր փորձության ժամին նրանց բարոյաքաղաքական բարձր ոգու, հայրենասիրություն, հայրենիքին ու կոմունիստական կուսակցությանը անսահման նվիրվածության մասին: Դա հաստատվում էր նրանց ցուցաբերած հերոսական սիրազործությունների բազմաթիվ օրինակներով: Հյուսիսարևմտյան ուղիմահատի որ հասվածում էլ լինե՞ր՝ ցամաքում, ծովում թե օդում, պատերազմի առաջին օրերին բազում հերոսական սիրազործություններ կատարեցին սահմանապահները, հրետանավորները, տանկիստները, օդաչուները, նավատորմայիկները, հետախույզները, դնդաքորոգները, սակրավորները և այլ ծառայությունների ուղղմիկները:

Պալանդա-կրեոնդա շրջանում մեր երկիրը ներխուժած թշնամու դեմ առաջինը մարտի մեջ մտան սովետական սահմանապահները: Ռուցավա բազաբի շրջանում սահմանապահների 200 հուդուց բազկացած ջոկատը, մայոր Վ. Ա. Չերնիկովի ղլխավորությամբ մի բանի ժամ համառ մարտեր մղելով թշնամու դերակշռող ուժերի դեմ, թույլ չտվեց ներանց արագ շարժվելու դեպի Լիեպայա և դրանով հնարավորություն ալեց մեր հրամանատարությունը ամրապնդելու այդ շատ կարևոր ուղիմածովային բազայի պաշտպանությունը: Նույն հատվածում 12-րդ սահմանապահ կայազորի 1-ին բաժանմունքի սկիտ մայոր Արտավազդ Գնդեխցյանը³⁹ իր շուրջը համախմբեց ցրված սահմանապահներին և անհավասար մարտի մեջ մտավ թշնամու դեմ: Հեռու, կենդանի մնացած իր մարդկանցով՝ նահանջեց Լիեպայա և մտավ ուղիմածովային բազայի հրամանատարության ենթակայության տակ⁴⁰:

1941 թ. հունիսի 27-ին թշնամին ներխուժեց Լիեպայա:

Սահմանապահները մայր Արտավազ Գեղեխյանի հրամանատարությամբ շենքերից մեկում շրջանաձև պաշտպանության դրավեցին: Հիտլերականները մեծաթիվ ուժերով շրջապատեցին նրանց, երեք անգամ գրոհի դիմեցին, բայց արդյունքի չհասան: Փաշխոտները գոչում էին. «ուսա, հանձնվիր», իսկ սահմանապահները պաշտոնաանում էին մահաբեր գնդակներով ու նռնակներով: Անհաջողությունից կատաղած հիտլերականները հրեհեցին շենքը, բայց ողջակիզվող սահմանապահներից ոչ ոք փրկվելու փորձ չարեց: Դեպքին տեղանտես բնակիչները հետադաշում պատմում են, որ շենքի ներսից լավում էր «Խնտերնացիոնալը»⁴¹: Սահմանապահների խումբը Արտավազ Գեղեխյանի գլխավորությամբ արիարար ընդունեց մահը՝ այն գերադասելով ֆաշիստական դերությունից:

Լիեպայա քաղաքի ծովային սահմանների պաշտպանության դիրքերում մարտական առաջադրանքը կատարելու ժամանակ գոհվեց «Մ-18» սուղանավի ամբողջ անձնակազմը: Նրանց մեջ էր նախատի Բ. Ս. Գեորգյանցը⁴²:

Քաջարար մարտնչողների ավանդարդում էին քաղաշխատողները, կոմունիստներն ու կոմերիտականները, որոնք ստեղծված բարդ պայմաններում իրենց դրսևորում էին որպես իսկական հայրենասերներ: Քաղաշխատողների եռանդուն գործունեության շնորհիվ էր, որ արագորեն աճում էր կոմունիստական կուսակցության մեջ ընդունվողների թիվը: Ռազմառականում հերոսաբար ընկածների փոխարեն ստորաբաժանումների կուսակցական կազմակերպությունների շարքերն էին համալրվում իրենց լավ դրսևորած, արժանի հրամանատարներով ու մարտիկներով: «Լեյնաեղ, որտեղ ամենից ավելի խնամքով է կատարված քաղաշխատանքը,— գրում է Վ. Ի. Լենինը,— աշտեղ թափթփվածություն չկա բանակում, աշտեղ ավելի լավ է զորաշարքը և բանակի սգին, աշտեղ ավելի շատ են հաղթանակները»⁴³:

Պատերազմի սկզբից մինչև 1941 թ. հուլիսի 14-ը 23-րդ տանկային դիվիզիայում կուսակցության շարքերն ընդունվեցին 8⁴⁴, 11-րդ հրաձգային դիվիզիայում մինչև օգոստոսի 9-ը՝ 60 հոգի⁴⁵, 33-րդ հրաձգային դիվիզիայում՝ 37 հոգի⁴⁶:

Այս թվերը խոստում փաստեր են քաղաշխատողների ու կոմունիստների հեռակողման և եռանդուն աշխատանքի մասին: Բերենք մի քանի օրինակներ նրանց հերոսական սիրտ-դործությունների ու կատարած դործերի մասին: 23-րդ հրաձգային դիվիզիայի 1941 թ. հուլիսի 7-ի քաղցեկուցագրում ասված է. «Քաղաշխատողներն այդ մարտերում ցույց տվեցին անձնագոհության ու հերոսության օրինակներ: Գումարտակային կոմիսար ընկ. Թովմասյանը Կարմեևայի տակ մզած մարտերում դրսևորեց անձնական նախաձեռնություն, մարտիկներից կազմակերպեց ջոկատ և նրանց դրոհի տարավ»⁴⁷:

Հունիսի 26-ին 89-րդ գունդը, որը մտնում էր 23-րդ դիվիզիայի մեջ, հրաման ստացավ ոչնչացնել Կարմեևայում ամրացված թշնամուն: Գունդը դեռ իր բաժերը չծաղալած ու դիրքեր չզբաղած, ինքը հարձակման ենթարկվեց: Արկերի ու ռումբերի խլացուցիչ պայթյունները և վստահոթին զրոհող հակառակորդի զինվորների շղթաների երեւալը մի աշնթարթ քնկրկեց առաջին անգամ մարտի մեջ մտնող կարմիրբանակայիններին: Սահեղծված իրադրությունում բոլորի կորուստը շատ թանկ կնստեր զորամասի վրա և նախաձեռնությունը լրիվ կանցներ թշնամուն: Գնդի կոմիսար Ղազար Թովմասյանը⁴⁸ արագ շարժման մեջ գրեց զորամասի կուսակցական-քաղաքական ապարատի ամբողջ աշխատանքը: Քաղաշխատողների աշխիւլ աջակցությամբ, ստորաբաժանումների հրամանատարները արագ մարտակարգ ընդունեցին և հակառակորդի գրոհին դիմաւորեցին համարձակ հակազդուհով: Թովմասյանը, շտապ հանձնարարություններ տալով իր ենթականերին, ինքն էլ իր շուրջը համախմբեց մի խումբ մարտիկների և նրանց գրոհի տարավ: Նրանից ոչ հեռու կարմիրբանակայինների մի այլ խմբի գրոհի տարավ դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ-մայոր Վ. Ֆ. Պավլովը: Ոգևորված հրամանատարների համարձակ ու անձնազոհ օրինակով, «Ուոա», «Հանոն հայրենիքի» գոչելով գրոհի նեւվեցին Միրոշնիշնիկովի և Կրուգլիկովի զումարտակները: Սկսվեց սփռնամարտը: Թշնամին շղթանալով սովետական ռազմիկների հուժկու հարվածին, խուճապահար ետ նահան-

ջեց՝ ապամադաշտում թողնելով մեծ թվով ապամական տեղի-
նիկա: Այդ օրը թշնամին կտրցրեց 800—900 սպանված դին-
վոր ու սպա⁵⁰: Ծանր կտրուսաներ կրեց նաև դիվիզիան: Հե-
րոսի մահով զոհվեցին 23-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրա-
մանատար, գեներալ-մայոր Վ. Ֆ. Պավլովը և 89-րդ գնդի
կոմիսար Ղ. Գ. Ռովմասյանը⁵⁰:

Նույն դիվիզիայից թշնամու դեմ հերոսաբար կռվեցին և
ապամադաշտում հերոսի մահով բնական Գեորգի Կոստանդինի
Կարախանյանը, Ջեմա Մկրտչի Սեթյանը, Հարութ Սարգսի
Մաթևոսյանը և Համբարձում Մանուկյանը⁵¹:

Սովետական էստոնիայի համար հերոսաբար կռվեց ավագ
քաղաքի Սիմոն Մկրտչի Սարգսյանը⁵²: Երբ սկսվեց պատե-
րազմը, նա Լենինգրադի զրահատանկային զորքերի բարձ-
րագույն զարոցի դասախոս էր: Գայրոցի ունկնդիրների առա-
ջին ջոկատի կազմում Կինգիսեպի մոտ առաջին անգամ
կռվեց թշնամու դեմ: Այնուհետև նրան նշանակեցին նոր
կազմավորված 25-րդ հեծյալ դիվիզիայի քաղբաժնում՝
սկզբում սրպեա պրոպագանդիստ, իսկ հետո՝ 98-րդ գնդի
կոմիսարի տեղակալ: Հուլիսի 12-ին հեծյալ դիվիզիան հրա-
մանատարության խառաչադրանքով անցավ թշնամու թիկուն-
քը: Ամսվա վերջերին Ս. Սարգսյանը փոխարինեց շարքից
դուրս եկած գնդի հրամանատարին և այդ պահից սկսած
98-րդ հեծյալ գտնդը նրա հրամանատարությամբ խոր ար-
շավներ կատարեց թշնամու թիկունքում՝ էստոնիայում, Լե-
նինգրադի մարզում և Նովգորոդի, Պսկովի շրջաններում⁵³:
Ռազմաճակատային փաստաթղթերից մեկում նրա մասին
գրված է. «1941 թ. օգոստոսի 24-ից մինչև սեպտեմբերի
4-ը՝ մարտերի ընթացքում բնկ. Սարգսյանը զրոհորեց ան-
սահման նվիրվածություն հայրենիքի նկատմամբ, հերոսու-
թյուն ու խիզախություն և առանց իր կյանքը խնայելու
ոչնչացնում էր գերմանաֆաշիստական ավազակներին, ար-
ժանի ու վառ օրինակ հանդիսանալով ամբողջ դիվիզիայի
համար»⁵⁴:

Քաղաշխատողները մարտերի ընթացքում աչքի բնական ոչ
միայն համարձակ գործողություններով, որն, անկասկած,

կարեւոր էր, այլև իրենց զբոսերեցին որպէս հմուտ կազմակերպիչներ:

Բալթիան կարմրագրող նավատորմի օդային ուժերում մեծ ճանաչում ու հեղինակութիւն էր վայելում 8-րդ ավիաբրիգադի 1-ին ավիացիոյի կոմիսար Գրիգոր Օգանեզովը⁵⁵, որը զնդի հրամանատար, զնդապետ Ն. Ն. Պրեոբրաժենսկու հետ ղեկավարել է Բեռլին, Համբուրգ և գերմանական մյուս քաղաքների ուժակոծութիւնը: Պատերազմի սկզբից մինչև 1941 թ. հոկտեմբերի 8-ը զունդը կատարեց 1131 մարտական թռիչք, որից 78-ը Բեռլինի և գերմանական մյուս արգյունաբերական կենտրոնների վրա: Գունդը բրիգադում աչքի էր ընկնում մարտունակութեամբ և բարձր կարգապահութեամբ: Եվ դա բխում էր կուսակցական-քաղաքական աշխատանքի ճիշտ կազմակերպումից: Կոմիսարը մեծ ուշադրութեամբ ու հետևողականորեն հսկում էր զորւմասի կուսակցական-կոմերիտական ուժերի ճիշտ տեղաբաշխմանը, մարտական փորձի պրոպագանդմանը:

Հեռավոր թռիչքի առաջին ավիացիոն զնդի մարտական համարձակ զործողութիւնները շատ բարձր զնահատվեցին: Բեռլինի և գերմանական մյուս քաղաքների ուժակոծումները լավ նախապատրաստելու և քաղաքական աշխատանքը ապահովելու զործում ցուցաբերած ծառայութիւնների համար 1941 թ. դեկտեմբերին Օգանեզովը պարգևատրվեց Կարմիր զրոշի շքանշանով⁵⁶, իսկ զնդի հրամանատար Պրեոբրաժենսկուն և մի շարք օդաչուների շնորհից Սովետական Միութեան հերոսի կոչում:

Քաղաշխատողներից մարտերում աչքի ընկան Սարգիս Խաչիկյանը, Խաչատուր Պետրոսյանը, Աշոտ Մկրտչյանը, Սեդրակ Սարգսյանը, Արամ Սիւնյանը և ուրիշներ:

11-րդ բանակի «Знамя советов» թերթը 1941 թ. օգոստոսի 27-ին տպագրեց «Կոմունիստ Հովսեփյանը» խորագրով հոդվածը, ուր պատմվում էր դասակի հրամանատար Հովսեփյանի քաջագործութեան մասին: Նա տասը հոգուց բաղկացած փոքրաթիվ խմբով հերոսաբար պաշտպանեց ստորաբաժանման շտաբն աչնքան ժամանակ, մինչև չորսայիններն օդնութեան հասան: Չնայած երկու անգամ վիրավորվեց, բայց

չեւեացաւ մարտից և անձամբ ոչնչացրեց ինք հիտլերական⁵⁷:

Մարտական գործողությունների հաալածներից մեկում սկանանհատային սաորարածանումը կրտսեր լեյտենանտ Գրիգորյանի հրամանատարությամը ջախջախիչ հարվածներ հասցրեց թշնամու գրոհող մոտամեքենայացւած ուժերին: Մարտի վճռական պահին նա խորխտ ձայնով՝ «Առաջ, իմ ետեից, գրոհի՛» գոչելով նետվեց դեպի թշնամին: Ականա- նետայինները, ոգևորված նրա օրինակով, համարձակորեն գրոհեցին հակառակորդի վրա⁵⁸: Մի ալ տեղում, «Հանուն հայրենիքի» գոչելով առաջինը բարձրացաւ և իր ետեից մարտիկներին գրոհի տարաւ կուսակցության անգամության թեկնածու Արդումանովը: Թշնամին խուսափեց սվինամար- տից և նահանջեց՝ դաշտում թողնելով հարյուր սպանված զինվոր ու սպա⁵⁹:

Համարձակության ու խիզախության հիանալի օրինակ է տվել 48-րդ հրաձգային դիվիզիայի 301-րդ գնդի գումարտա- կի հրամանատար, կոմերիտական, լեյտենանտ Գրիգորի Առ- լումոնի Կիլիրյանը:

8-րդ բանակի հրամանատարության հրամանի համաձայն 48-րդ հրաձգային դիվիզիան պետք է նոր զինքեր գրավեր նարվա դետի արեւելյան ափին: Դիվիզիայի ղերամասերի դե- տանցումը, սրն սկսվեց օգոստոսի 10-ին, կատարվում էր թշնամու դեմ մղվող կատաղի մարտերով: 301-րդ գնդի մարտիկները գերմարդկային ջանքեր գործադրելով, հերոսա- րար ետ մղեցին թշնամու անընդհատ գրոհները: Մարտի ամենածանր պահին գունդը երկրորդ անգամ գրոհի տարաւ գումարտակի հրամանատար, լեյտենանտ Կիլիրյանը: Հակա- ռակորդը ետ շարտվեց, բայց շուտով նորից գրոհի անցաւ՝ ձգտելով խանդարել մեր ղերամասերի դետանցումը: Կիլիր- յանը երրորդ անգամ գունդը գրոհի տարաւ և նորից ձախողեց հակառակորդի մտադրությունը: Նրբ ավարտին էր մոտենում մարտը, հերոսի մահով ընկաւ քաջարի հրամանատարը⁶⁰:

1941 թ. հունիսյան դաժան ու համառ մարտերի ժամա- նակ, առանց մի քալ ետ նահանջելու, թշնամու դեմ անձ- նագոհարար կռվեց ու հերոսարար ղոհվեց վրաց ժողովրդի

դավալ, կոմերիտական Ադիշիլի Նայպելբուլը: Մարտի ժամանակ նա փոխարինեց սպանված գնդացրորդին և սպանիչ կրակով կասեցրեց թշնամու դերակշռող ուժերի հարձակումը՝ դրանով ապահովելով իր ընկերների նահանջը: Արկի պայթյունը շարքից հանեց գնդացիրը, բայց նա շթուղեց դիրքը և առաջ վազող հիալերականների վրա նետեց մի քանի նռնակներ ու այդ պահին էլ զոհվեց: Նամազու նա պարզեաարվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով⁶¹:

Մերձբալթիկայի պաշտպանական մարտերում աչքի ընկան կազրային հայ հրամանատարները, որոնցից շատերն օպերատիվ բարդ իրադրության պայմաններում դրսևորեցին գորամասեր ու ստորաբաժանումներ՝ ղեկավարելու կազմակերպչական ընդունակությամբ:

Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի հատվածներից մեկում, խառն իրադրության մեջ իր կազմակերպչական լավագույն ունակություները դրսևորեց ռազմաճակատի օպերատիվ բաժնի պետի տեղակալ, մայոր Անդրանիկ Սարգսյանը⁶²:

Մարտական առաջադրանքը պատվով կատարելու և մարտում ցուցաբերած սխրագործության համար ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության հուլիսի 25-ի հրամանագրով Անդրանիկ Սարգսյանը պարզևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով⁶³:

Հունիսի 23—24-ին Կալտինենայից մինչև Լեռնայնայ՝ 60 կիլոմետր երկարությամբ ծավալված խոշոր տանկային ճակատամարտում, որին երկու կողմից մասնակցում էին 1000 տանկ⁶⁴, մարտը վարելու մեծ վարպետությամբ դրսևորեց 28-րդ տանկային դիվիզիայի 55-րդ տանկային գնդի հրամանատարի տեղակալ Բ. Պ. Պոպովը: Գնդի հրամանատար Ս. Ֆ. Օնիշչուկի զոհվելը շփոթեցրեց Պոպովին: Նա իր վրա վերցրեց հրամանատարությունը և տանկերով դրոհեց Կալտինենայից հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ հարձակվող թշնամու վրա: Իր տանկով նա ոչնչացրեց 4 հրանոթ և մի քանի տանկակ հիտլերականներ: Մարտի թեժ պահին թշնամու արկը խոցեց Պոպովի տանկը: Նա դուրս եկավ այրվող մեքենայից և ավտոմատից կրակ բացեց հակառակորդի վրա:

Երկաթե մեքենաների անհավասար ճակատամարտում զոհվեց խիզախ հրամանատարը և 3-րդ վաշտի ամբողջ անձնակազմն իր մարտական հրամանատար Լիավինենկոյի հետ միասին: Այդ օրը մարտից հետո 28-րդ տանկային դիվիզիայի հավաքատեղը շվեդագարձան 84 տանկ⁶⁶:

Մարտերում ցուցաբերած հերոսությունն ու անձնագոհություն համար Բ. Պ. Պոպովին շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում: Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատում նա առաջինն էր, որ արժանացավ այդ բարձր պարգևին:

28-րդ տանկային դիվիզիայի շարքերում խշնամու դեմ հերոսաբար կռվեցին զորամասի հրամանատար մայոր Սպիրիդոն Շերազդաշվիլին, 56-րդ տանկային զնդի ակամանետային դասակի հրամանատար, կրտսեր լեյտենանտ Ալեքսանդր Բաղդասարյանը⁶⁷, տանկային գումարտակի հրամանատար մայոր Ալեքսանդրովը, կապիտան Իվոլգինը և ուրիշներ:

Սուլցի և Ստարայա Ռուսայի շրջաններում մեր զորքերի հաթճակողական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցեց լատիշական 183-րդ հրաձգային դիվիզիան՝ զնդապետ Սերգեյ Կարապետյանի հրամանատարությամբ⁶⁸: Շեյնոն գետի շրջանում մղված մարտերի ընթացքում դիվիզիան գրավեց 200 ավտոմեքենա, 320 հրացան, 37 թնդանոթ և այլ ռազմավար⁶⁹: Ստարայա Ռուսայի համար մղված մարտերում զնդապետ Սերգեյ Կարապետյանը ծանր վիրավորվեց և տեղափոխվեց թիկունք:

Պաշտպանական մարտերի ժամանակ թշնամուն կենդանի ուժի ու տեխնիկայի ծանր կորուստներ պատճառեցին զնդապետներ Վ. Գորբաչևի, Տ. Օրլենոկի, Ի. Նրմակովի, Դ. Յակիմովի, մայորներ Ք. Ժեկաուկյանի, Գ. Միրզոյանի, Գ. Դենիսովի, Մ. Մամեդովի, Թադևոսյանի, Սինկևիչի, կապիտաններ՝ Ն. Աղուլցևի, Հ. Գասպարյանի, Պ. Վարդանյանի, Ի. Գլոնտիի, Ա. Սերովի, Գ. Հակոբյանի, Կ. Լոոգի, Ա. Օտսի, ավագ լեյտենանտներ՝ Կ. Պողոսյանի, Վ. Խանալովի, Գ. Նահապետյանի, Ղ. Կոստանյանի ղեկավարած զորամասերն ու ստորաբաժանումները:

Մեր զորքերի համար ստեղծված անբարենպաստ իրադրություն պայմաններում ղեկներն վարպետորեն տիրապետե-

լու, թշնամուն դիպուկ հարվածելու լավագույն ունակությունները զրսերեցին սովետական հրետանավորները:

Հունիսի 22-ին Տաուրազի ուղղությամբ շարժվող ֆաշիստական տանկերը մի քանի ժամվա ընթացքում կրեցին ծանր կորուստներ: 125-րդ հր. դիվիզիայի 529-րդ հաուբիցային հրետանու զնդի դիվիզիոններից միայն մեկը լեյտենանտ Կուկեզանի հրամանատարությամբ այդ օրը ոչնչացրեց թշնամու 30 տանկ⁶⁸: 48-րդ հրաձգային դիվիզիայի 301-րդ զնդի տեղադրված ձախող զորքերը կրտսեր լեյտենանտ Գևորգ Եղորի Հարությունովի հրամանատարությամբ հունիսի 23-ին Ռասեյնյայի շրջանում ոչնչացրեց մի քանի տանկ և փոխորկալից կրակով ցրեց թշնամու մոտամեքենայացված վաշտի շարքերը: Իսկ երբ սպառվեցին արկերը, նա մարտը շարունակեց ձեռքի զնդացիրով: Ոգետված իրենց հրամանատարի օրինակով, հրետանավորները հաղթանակի հակառակորդի գրոհները⁶⁹: նույն զնդի կազմում շատերի հետ աչքի բնկան Շմալան Սարգսի Կոստանդյանը, Վլադիմիր Ավետիսի Մեքրոսյանը, Գրիգոր Ֆյոդրի Մելքոնյանը, Աղլեր Բալաբեկի Բարասյանը և ուրիշներ:

Թշնամու զեմ հերոսարար էին մարտնչում կորսուածային 47-րդ հրետանային զնդի հայ ռադիսկները: Զորամասում կար մոտ 200 հայ զինվոր ու սպա: Ծանր մարտերի ընթացքում նրանցից շատերը ցույց տվեցին մարտական հզոր զենքին հմտորեն անհրապեղելու վարպետություն: Զինկոմ Միխայիլ Մաշկովն իր հիշողություններում գրում է. «Գնդի հրամանատարությունը լարված մարտերի ընթացքում միշտ վճռական մարտերի տեղամասն էր ուղարկում Մ. Մարտիրոսյանի, Ռ. Եղիազարյանի, Վ. Վարդանյանի մարտկոցները»⁷⁰: Պաշտպանական մարտերի ընթացքում զոհվեցին Սարգիս Առաքելյանը, Գրիգոր Հայրապետյանը, Մկրտիչ Դավթյանը, Աղասի Մարգարյանը, Աղվան Սարգսյանը և ուրիշներ⁷¹:

Կառնասի համար մղված մարտերում անմահ սխրագործություն կատարեց 61-րդ առանձին հրետանային դիվիզիոնի հրամանատար մայոր Մամբրե Գևորգյանը⁷²: Դիվիզիոնը, որ պաշտպանում էր Կառնասի ուղղությամբ սովետական զորքերի հակահարձակումը, հրետանային հուժկու կրակով ձա-

խողեց հիտլեբրականների մի շարք հակազրոհները: Հունիսի 26-ին թշնամին հոգեբանական գրոհի պիմեց՝ նպատակ ունենալով ամեն գնով ընկճել հրետանավորների դիմադրությունը: Մ. Գեորգյանը հմտորեն ղեկավարելով դիվիզիոնի մարտկոցների կրակը, թշնամուն ծանր կարուստներ պատճառեց և ստիպեց նրան դադարեցնել հարձակումը: Երբ մարտը մոտենում էր ավարտին, հերոսաբար վսշվեց Մամբրե Գեորգյանը: ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության 1941 թ. օգոստոսի 31-ի հրամանագրով նա հետմահու պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով⁷³:

Բաղմաթիվ հերոսներ ծնվեցին Դաուդավալիս, Կրուսոպիլս, Մադոնա, Ռեդեկեն, Դադդա քաղաքների համար մղված մարտերում: Թշնամու դեմ մինչև վերջ մարտնչելու վճռականություն դրսևորեց 163-րդ մոտոմեքենայացված դիվիզիայի 365-րդ հրետանային գնդի դասակի հրամանատար, լեյտենանտ Պավել Ալեքսանդրի Վարդանյանցի մարտկոցը: Հուլիսի 3-ին Ռեդեկեն քաղաքի մոտ թշնամին նետեց մեծ քանակությամբ տանկեր՝ հետևակի ուղեկցությամբ: Տանկերի ու հետևակի հոգեբանական գրոհը չշփոթեցրեց հրետանավորներին: Նրանց անվրեպ կրակով միմյանց կռիվի սկսեցին բռնկվել թշնամու տանկերը: Վարդանյանցն անձանմար ոչընչացրեց վեց տանկ, իսկ երբ ավարտվեց մարտը, նա մարտկոցի բոլոր հրանոթները առանց որևէ կորուստի տեղափոխեց նշանակված վայրը⁷⁴:

Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի քաղվարչությունն ուղղված 11-րդ բանակի քաղվեկուցագրերում ասված է. «Ուշադրության է արժանի հրետանու հաշվարկի հրամանատար հատարյանի հերոսական օրինակը: Այդ կոմերիտականն ամուր հավատով լցված հաղթանակի նկատմամբ, ունենալով բացառիկ արիություն ու խիզախություն, իր հաշվարկի հետ ընկնելով շրջապատման մեջ, չթողեց հրանոթը, այլ մինչև վերջին արկով հարվածեց ֆաշիստներին, մինչև վերջին փամփուշտով ոչնչացրեց ատելի ավազակներին: Ընկ. հատարյանը⁷⁵ հաշվարկի հետ միասին ղոհվեց, բայց նրանց մահը շատ թանկ նստեց ֆաշիստական ճիւղաղների վրա, որոնք կորցրին մոտ քառասուն զինվոր ու սպա»⁷⁶: Մարտա-

կան բարձր հատկութիւններով ու համարձակ գործողութիւններով հրետանավորներին հաշիւ մնում տանկիստները, որոնք իրենց կրակային հզորութեամբ կործանիչ հարվածներ հասցրին թշնամուն և մեծապես օգնեցին մեր հետեակային զորամասերին: Պատերազմի առաջին օրերին Հյուսիսարեւմտյան ռազմաճակատում մեծ համբավ էր վայելում 48-րդ տանկային դնդի 2-րդ գումարտակի կոմերիտական կազմակերպիչ, տանկիստ Մ. Ս. Բաբայանը: Նրա կոմերիտական ու մարտական աշխատանքի փորձը տարածվեց Հյուսիսարեւմտյան ռազմաճակատի զորամասերում: Տանկիստ Բաբայանը ստորաբաժանման մարտական թերթի խմբագիրն էր: Թերթիւր նրա հրկրորդ մարտական ղեկըն էր, որի էջերում տանկիստները կարդում էին իրենց ընկերների սխրագործութիւնների մասին, նրա նշութեից սովորում լինել համարձակ, ամենուրեք անխնա հարվածել ու ոչնչացնել թշնամուն: Տանկիստի ոգևորիչ խոսքը գործից չէր տարբերվում: Նա իր համարձակ գործողութիւններով, ընկերասիրութեամբ, ընկերոջը նեղ պահին օգնելու պատրաստակամութեամբ լավ օրինակ էր ամբողջ զորամասում: Երբ ստորաբաժանման հրամանատարութիւնը հարց բարձրացրեց, թե ով կցանկանա թշնամու թիկունքում դործելու համար կործանիչ ջոկատը մտնել, դասակի բոլոր կոմերիտականները մեկ մարդու նման պատրաստակամութիւն հայտնեցին Մ. Բաբայանի գլխավորութեամբ մտնել կործանիչ ջոկատի մեջ:

Թշնամու թիկունքում մարտերից մեկի ժամանակ արկի պայթիւնից վնասվել էր կոմերիտական Դեմիտրյատկովի տանկը: Հրետանային և զննարարային կրակի տակ Բաբայանն իր տանկով մոտեցավ և օգնեց ընկերոջը՝ վերացնելու վնասվածքը: Մեկ այլ դրոհի ժամանակ խփվեց Նազնիբիդի տանկը: Անխուսափելի մահից ընկերներին փրկելու ձգտումը տանկիստ Բաբայանին մղեց համարձակ գործողութեան: Խուլ տալով թշնամու հարվածներին, նա մոտեցավ ընկերոջ իւրփված տանկին, շղթայակցեց և մեծ դժվարութեամբ ռազմադաշտից դուրս բերեց տանկն ու նրա վերաւոր անձնակազմին⁷⁷: «Նվ աշտպես,—ասված է ռազմաճակատի քաղվարչու-

Սյան շրջաբերականում, — կոմերիտական կազմակերպիչ Ընկ. Մ. Բաբայանը բուլշեիկյան կրակոտ խոսքով ու զործով իր դասակի կոմերիտականներին ու երիտասարդներին անխնա պայքարի էր մղում ֆաշիստական ավազակների դեմ»⁷⁸:

Դառուգավախիսի շրջանում անմահ սխրագործություն կատարեց վրաց ժողովրդի պալակ, 46-րդ տանկային դիվիզիայի շտաբի սկաւ, կապիտան Դիմիտրի Բացկիաուրին: Հունիսի 28-ին Հյուսիսարեւմտյան ռազմաճակատի հրամանատարի տեղակալ, գեներալ-լեյտենանտ Ակիմովի, զորքերի խմբի շտաբը շուրս կողմից շրջապատվեց հակառակորդի կողմից: Շտաբը պաշտպանող վաշտերը թշնամու ճնշման տակ սկսեցին անկանոն նահանջել: Կապիտան Դիմիտրի Բացկիաուրին, որը հրամանատարական դիտակետում հետևում էր մարտի ընթացքին, անմիջապէս իր շուրջը համախմբելով պարեկային դասակի մարտիկներին, կանդնեցրեց նահանջողներին, կազմակերպեց պաշտպանություն և հրետանային կրակով ստիպեց հակառակորդին՝ զաղարեցնել հարձակումը: Ոգեվորված հաջողությունից, կարմիրբանակայինները նրա հրամանատարութեամբ գրոհով մտան Մալինովկա գյուղը և աշնտեղից դուրս շարտեցին թշնամուն⁷⁹: Այդ բնակավայրի շրջանում նույն դիվիզիայի 91-րդ տանկային գունդը Իվան Նրմակովի հրամանատարութեամբ երեք անգամ գրոհեց թշնամու վրա ու նրան հա շարտեց շուրս կիլոմետր, ոչնչացվեց երկու տանկ, 200 հրաշերական, իսկ Սուբրուլի շրջանում՝ երեք տանկ և երկու վաշտ գերմանական զինվոր ու սպա⁸⁰:

Դառուգավախիսի համար մղված մարտերում իրեն լավ դրսևորեց դիվիզիայի ինժեներական գումարտակը, որի հրամանատարն էր երրորդ կարգի ինժեներ Ակոպովը: Նա կոմիտար Տոնկոնովի հետ միասին ջանք չխնայեց շարքից դուրս եկած տանկերը, հրանոթները և զենքի մյուս տեսակները արագ ու բարձր որակով վերանորոգելու և ժամանակին դուրսմատի ստորաբաժանումներն ուղարկելու գործում⁸¹:

Պաշտպանական մարտերի ժամանակ մասսայական բընուլթ էին կրում կարմիրբանակայինների կատարած սխրագործությունները: Դառուգավախիսի մոտ հերոսական սխրագործություն կատարեց կարմիրբանակային Իվան Սերեգան:

Նա մարտերից մեկում ոչնչացրեց բաւան ֆաշիստ և մեկ տանկ: ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահութեան 1941 թ. օգոստոսի 31-ի հրամանագրով նրան շնորհվեց Սովետական Միութեան հերոսի կոչում: 46-րդ տանկային դիվիզիայի ադրբեջանցի մարտիկ Ալիզադեն սողալով մոտեցավ թշնամու դնդաքային կրակակետին և միայնակ հարձակվեց շուրս հիտլերականների վրա. դաշուջնով սպանեց երկուսին, իսկ մյուսները փախուստի դիմեցին: Ալիզադեն զրաւեց գնդացի-րը և հրակ բացեց հակառակորդի վրա: Ահա մեկ ուրիշ օրինակ: Ռիզալով անցնող Արեւմտյան Դվինա գետի վրայի խոշոր կամուրջը զրաւելու համար թշնամին հունիսի 30-ին մարտի նետեց 600 հոգանոց ջոկատ՝ հինգ տանկի աջակցութեամբ: 10-րդ հրաձգային դիվիզիայի 62-րդ գնդի հրետանավորները նշանառու կրակով ոչնչացրին տանկերը: Այդ ժամանակ թշնամին դեպի կամուրջը նետեց մի քանի արագընթաց տանկետկաներ: Դրանցից միայն մեկին հաջողվեց անցնել մշուս ափը, որտեղ տեղն ու տեղը հրկիզվեց կարմիրբանակայինների կողմից: Տանկետկաներից մեկը, որը խփվել էր կամուրջի մեջտեղում, սկսեց գնդաքային ուժեղ կրակ տեղաւ 62-րդ գնդի դիրքերի վրա: Կապիտան Պերվուշինը հրետանու փողը ուղղեց դեպի տանկետկան, բայց չկրակեց: Հանկարծ բոլորի աչքի առաջ կամուրջի երկաթյա հենակների վրա երևաց մի կարմիրբանակային, որը արագ ու ճարպիկ շարժումներով հաղթահարելով երկաթյա ձողերի պատնէշը, մոտենում էր կամուրջի կենտրոնին: Գետի արեւել-յան տփին գտնվող սովետական մարտիկները աչքերը չհեռացնելով նրանից, լարված հետեւում էին անձնազոհ մարտիկի դործողութուններին: Ի վերջո նա մոտեցավ նպատակակետին, դանդաղ բարձրացավ կամուրջի մակերեսը ու նսնակների խորձը նետեց տանկետկան: Հսկեց ուժեղ պայթ-յուն և մարտիկները տեսան հսկա բարձրութունից քարի նման դեպի Արեւմտյան Դվինա գետը դահավիժող կարմիրբանակայինի մարմինը: Ուշ երեկոյան բոլորին հայտնի դար-ձավ հերոսի անունը: Նա 62-րդ հրաձգային գնդի կոմերի-տական կողմակերպութեան քարտուղար Մուրադովն էր:

Հուլիսի 1-ին, Ռիդայի փողոցային մարտերի ժամանակ խիզախ մարտիկը զոհվեց հերոսաբար⁸²:

Պաշտպանական մարտերի ժամանակ արիության ու խիզախության օրինակներ դրսևորեցին հետախույզներ Կ. Գրիգորյանը, Ա. Նզիազարյանը, Գեխմանը, Օխրիմենկոն, Մուրադյանը, Չուբարյանը, Դվոսկինը, սակրավորներ Հ. Հ. Շաավորյանը, Զ. Բարսեղյանը, Պ. Ա. Ամիրյանը, Ս. Խաչատրյանը, ֆելդշեր Ժ. Էսկուդյանը, կադավոր Հ. Դեմոսյանը, զննարար Կ. Սաֆարյանը, ավտոմատավոր Կ. Օհանյանը և ուրիշներ:

Սովետական Մերձբալթիկա ներխուժած թշնամու դեմ մղված մարտերում 1941 թ. բազմաթիվ փառապանծ զորքեր կտաարեցին սովետական օդաշունչներ:

Դեռ պատերազմի նախօրյակին մեծ թվով հայեր էին ծառայում ռազմական օկուպի մեջ մտնող 4-րդ, 6-րդ, 7-րդ և 57-րդ խառն ավիացիոն զինվորականներում: Նրանցից շատերը հենց առաջին օրվանից աչքի ընկան մարտական բարձր պատրաստականությամբ, թշնամու դեմ մղված օդային մարտերում դրսևորեցին հերոսության ու անձնագոհության օրինակներ: Պատերազմի երրորդ օրը Սովետական Միության հերոս, օդաչու Նիկոլայ Գաստելովի⁸³ անօրինակ սխրանքից երկու օր առաջ բացառիկ քաջազործություն կատարեց ավազ բազդեկ Սարգիս Միրաչևի Հայրապետովը⁸⁴: Հունիսի 24-ին 7-րդ ավիացիոն զինվորային 31-րդ խոյնթաց ուժերի ղեկավար մարտական առաջադրանք ստացավ Տաուրագեի շրջանում ուժերի թշնամու տանկային շարասյունը: Էսկադրիաներից մեկը գլխավորում էր ավազ բազդեկ Սարգիս Հայրապետովը: Մարտական առաջադրանքը կատարվեց հաջողությամբ, բայց թշնամու կործանիչի զննարարային կրակից կոմիսարի ինքնաթիռի շարժիչը վնասվեց, իսկ հետո բռնկվեց բոցերով: Քաջակորով օդաչուն, սակայն, չկորցրեց իրեն: Լարելով բոլոր ուժերը, Հայրապետովը աչքովու ինքնաթիռն ուղղեց դեպի թշնամու տանկային շարասյունը և մարտիկն նրա մեջ: Այդ սխրագործության մասին «Во славу Родины» թերթի 1942 թ. փետրվարի 27-ի համարում տպագրվեց

լրագրող Գեորգի Խոլոպովի ականարկը՝ «Առաջին Կասսելոն» վերնագրով:

Տաուրադեի շրջանում նույն օրը՝ հունիսի 24-ին հերոսաբար զոհվեցին 31-րդ ռմբակոծիչ ավիացիոն զնդի օդաչուներ, լեյտենանտներ Վիկտոր Կալիբսկին, Գեորգի Եշերբոկովիչը և կրտսեր լեյտենանտ Վլադիմիր Սուլշովը⁸⁵: Սարգիս Հայրապետովի և նրա մարտական ընկերների հերոսական մահը ավելի բորբոքեց վրեժնորոշյալն ու ատելությունը զգացումը զնդի օդաչուների շրջանում: Նրանք փոխզնդապետ Ֆեոդոր Դոբինի հրամանատարությամբ ռմբային ծանր հարվածներ հասցրին թշնամուն Տիլդիտի, Տաուրադեի, Իստոկալ-սիլսի և այլ շրջաններում: Գունդը կատարեց 150 մարտական թռիչք: Մարտերում աչքի ընկան օդաչուներ Ալեքսանդր Զորինը, Յակով Վոլչենկոն, Միխայիլ Պրոցենկոն, Բորիս Բերգինը և ուրիշներ: Նրանք բոլորն էլ ներկայացվեցին կառավարական պարգևի⁸⁶:

4-րդ խառը ավիացիոն դիվիզիայի 38-րդ կործանիչ զբնդում բաղմիցս աչքի ընկավ էսկադրիլայի կոմիսար, ավագ քաղզկ Լազար Սերգեյի Չափշախովը⁸⁷: Նա մինչև 1943 թ. հոկտեմբերը Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատում կատարեց 130 մարտական թռիչք և օդային մարտերում ոչնչացրեց ութ ինքնաթիռ, որից չորսը՝ խմբակային մարտում⁸⁸: Կոմիսարը սկսեց թռչել զրոհիչ ինքնաթիռով և թշնամուն պատճառեց կենդանի ուժի ու տեխնիկայի ծանր կորուստներ: Օգոստոսի 26-ին ռմբակոծեց ռազմամթերքով ու պարենամթերքով բեռնված 40 մեքենայից բաղկացած ավտոշարասյունը⁸⁹:

Մարտական գործողություններին զուգընթաց Չափշախովը իր մարտական հարուստ փորձը հաղորդում էր նրիաասարդ օդաչուներին, օգնում նրանց արագ յուրացնելու մարտական տեխնիկան և օդային մարտի հնարքները: Չափշախովի աֆոնը մի շարք անգամ հիշատակվեց կարմիր բանակի գլխավոր քաղվարչությանն ուղարկված ղեկուցներում: 1941 թ. օգոստոսի 2-ի և 6-ի ղեկուցագրերում մասնավորապես ընդգծվում է, որ «38-րդ ավիացիոն զնդի էսկադրիլայի կոմիսար Չափշախովը իր անձնական օրինակով դաստիարակում

է արիասիրտ օգաշուներ: Չափշախովի դաստիարակած օգաշուներ Միխայիլ Գորբաներ, Իվան Շեխովցեր և ուրիշներ մարտական պայմաններում առաջադրանքը կատարում են գերազանց: Օգաշին մարտերում նրանք խփել են յոթ ինքնաթիռ»⁹⁰: Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի «За Родину» թերթը նրա մասին գրեց. «Կոմիտար Չափշախովը զորամասի ոգին ու հայրն է: Նա միշտ հոգ է տանում, որպեսզի մարտական առաջադրանքը հասցվի մինչև յուրաքանչյուր օգաշուի, հետաքրքրվում է, թե ինչպես է ինքնաթիռը նախապատրաստված թռիչքի և մարտական առաջադրանքի համար հրամանատարի հետ միասին բնորոշ է մարդկանց: Կոմիտարը գիտե ամեն մի օգաշուի ունակությունները և մարտական թռիչքի համար առանձնացնում է մարդկանց»⁹¹: Մարտերում ցուցաբերած արիությունն ու խիզախությունը համար Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի հրամանատարի 1941 թ. նոյեմբերի 27-ի № 031 հրամանով ավագ քաղզեկ կազար Չափշախովը պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով⁹², իսկ 1942 թ. հուլիսի 21-ին նրան շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում: Հայրենական պատերազմում կազար Չափշախովը հայ ռազմիկներից առաջինն էր, որ արժանացավ այդ բարձր կոչմանը:

Նույն գնդի կազմում թշնամու դեմ մղված մարտերում աչքի ընկան օգաշուներ Գեորգի Լուկյանովիչ Լոբաշը, Գեորգի Բորիսևիչ Կապրիկովը⁹³, Արկադի Մերգելիչ Կորյակը, Կաիո Սեմյոնևիչ Սաֆարովն, Իվան Իվանովիչ Շեխովցեր և ուրիշներ: Անձնուրաց էին կոչվում նույն գիվիզիայի 35-րդ խոշընթաց ուժեղացի ուղիղ զինվորական Նիկոլայ Նիկոլևիչ Շումիկովը, Իվան Իվանովիչ Յանկովենկոն, Մաքսիմ Մաքսիմովիչ Պիրկովը, Լիպարիտ Նովանդի Սարգսյանը⁹⁴ և ուրիշներ: Արխիվային փաստաթղթերից մեկում գրված է. «Լիպարիտ Նովանդի Սարգսյանը կատարել է չորս մարտական թռիչք, թշնամու դեմ մղված մարտերում զրահորոշում է արիություն և համառություն: Թշնամու օբյեկտները ուժեղացի ռազմական բարձր հատկություն է ցույց տալիս»⁹⁵: Հուլիսի սկզբներին Մադոնայի շրջանում նա չի վերադառնում մարտական առաջադրանքից⁹⁶:

Հակառակորդի դեմ մղված մարտերում ճակատային չու-
րաքանչյուր օր ծնում էր նոր հերոսներ: Այդ օրերին անմահ
սխրագործություն կատարեց ռուս ժողովրդի զավակ, 402-րդ
ավիացիոն կործանիչ գնդի օգաչու լեյտենանտ Աֆանասի
Մամոնտովը: Նա հուլիսի 29-ին Մուր օդանավակայանի
մոտ մարտի մեջ մտավ թշնամու երկու ինքնաթիռների հետ,
մեծ վարպետությունը խփեց ինքնաթիռներից մեկին, իսկ
մյուսի հետ մարտը տեկց հրկար ու համառ: Սպառվեցին
փամփուշտները: Խիզախ օգաչուն արհամարհելով մահը, իր
ինքնաթիռով խոչահարեց թշնամուն, որը ծխե բուլաների
մեջ պարուրված մխրճվեց գետին: Զոհվեց նաև Աֆանասի
Մամոնտովը⁹⁷:

• Հյուսիսարևմտյան ռադմաճակատում իր մարտական
գործերով ճանաչված օգաչու էր նաև 2-րդ ավիացիոն դի-
վիզիայի արագ թռչող 44-րդ գնդի 2-րդ էսկադրիլիայի օդակի
հրամանատար Գեղամ Պետրոսյանը⁹⁸: Պատերազմի առաջին
օրերին նա ընկերների հետ մասնակցեց թշնամու կենդանի
ուժի, ռադմական տեխնիկայի ու օբյեկտների ուժեղացման
մարտական գործողություններին: 1941 թ. հուլիսի 7-ին
Պետրոսյանը առաջադրանք ստացավ՝ ուժեղացնել Կոռվոլայի
մոտ գտնվող թշնամու ուժերը և երկաթուղային հանգույցնե-
րը: Նպատակակետին մոտենալու ժամանակ հակառակորդի
զենիթային հրանոթները ուժեղ կրակ բացեցին ինքնաթիռնե-
րի վրա: Մեր ինքնաթիռներից մեկի բոցավառվելը և չորս
կողմից արկերի պայթյունները չզփոթեցրին Պետրոսյանի
ինքնաթիռի անձնակազմին: Նրանք ուժեղացրին նպատա-
կակետերը և ծանր կորուստների պատճառելով թշնամուն,
վերադարձան օդանավակայան: Նույն օրը երեկոյան Պե-
տրոսյանի անձնակազմը չոթ ինքնաթիռների հետ ուժեղաց-
նեց Օստրովի ուղղությամբ հարձակվող թշնամու տանկային ու
հեռակալային ուժերի մարտակարգերը: Սովետական ինքնա-
թիռների վրա հարձակվեց թշնամու արագընթաց ուժեղաց-
նիչների խումբը, որին հաջողվեց խփել մեր ուժեղացնիչներից
հինգին և հետո սկսեց գրոհել Պետրոսյանի վրա: Հմուտ օ-
գաչուն չկորցրեց իրեն: Վարպետորեն մանևրելով, խուսա-
փեց հարվածներից և հարմար պահ ընտրելով, խփեց թըշ-

նամու ինքնաթիւններից մեկին, իսկ հետո վայրէջք կատարեց օդանավակայանում⁹⁹:

Թշնամու նավերին, տանկային ու մոտոմեքենայացված զորամասերին ռմբային ծանր հարվածներ հասցրին նաև օդաչունհր Գեղամ Աղասու Մարզարյանը, Հայկազ Գևորգի Մուրադյանը, Յուլակ Միսակի Մովսիսյանը, Գրիգորի Միխայելի Լոմաձեն, Վլադիմիր Ալեքսանդրովիչ Արմյանինովը, Ալեքսանդր Միխայելովիչ Տումանովը, Գ. Սաղինյանը, Ալեքսանդր Գևորգի Խաչատուրովը, Գրիգոր Յակովլևիչ Բախչիվանջին¹⁰⁰ և ուրիշներ:

Մերձբալթիկայի համար մղված մարտերում իր անօրինակ սխրագործությունների սկիզբը դրեց անվահեր օդաչու Նելսոն Ստեփանյանը¹⁰¹:

Ինքնաթիւների տեխնիկական սպասարկման զործում հսկայական աշխատանք կատարեցին օդանավակայանների ծառայողները, որոնց շարքերում հանդիպում ենք բազմաթիվ հայ մասնագետներին: Նրանցից էին երկրորդ կարգի ռազմական տեխնիկներ Խաչատուր Մուկուչի Սարգիսովը, Անդրանիկ Իշխանի Բազիրովը, մոտորիստ Արսեն Խաչատուրի Սվետիսյանը, ինժեներ Արրահամ Զաբարի Աբրահամյանը և ուրիշներ:

Պաշտպանական մարտերի ընթացքում Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի զորքերին հսկայական աջակցություն ցույց տվեցին Բալթյան կարմրադրոշ նավատորմի ռազմանավերը, ավիացիան և ծովային հետևակը: Բալթիկ ծովում առաջին ծովային մարտը տեղի ունեցավ 1941 թ. հունիսի 27-ին: Այդ օրը Իրքենի նեղուցը ականատառտելու ժամանակ սովետական նավերի խմբի վրա հարձակվեցին թշնամու մեկ զծանավ և երկու ականակիրներ: Նավերի խմբի հրամանատար, երկրորդ կարգի կապիտան Գ. Ս. Աբաշվիլին արագ կողմնորոշվեց և ինքն անցավ հարձակման, թույլ չառլով հակառակորդին մարտի նախաձեռնությունը վերցնել իր ձեռքը: Դիպուկ կրակով սովետական ծովայինները խորտակեցին ականակիրներին մեկին, իսկ զծանավին պատճառեցին լուրջ վնասվածք: Մարտի վայրը կանչվեցին ռմբակոծիչ ինքնաթիւններ, որոնք խորտակեցին մյուս ականակիրը¹⁰²: Այսպես վերջացավ ծո-

վային առաջին մարտը Բալթիկ ծովում: Սովետական ծովա-
յինները ցամաքային զորքերի հետ սերտ համագործակցու-
թյամբ անձնվիրաբար կռիւցին Էստոնիայի մայրաքաղաք
Տալինի համար մղված մարտերում: Այստեղ հերոսաբար
զոհվեց «Մինսկ» ռազմանավի նավաստի Եվդենի Նիկոնովը:
Հետախուզության ժամանակ ծանր վիրավորված վիճակում
հիտլերականները նրան գերի վերցրին և դիմեցին ամենազա-
ւանային միջոցներին՝ Տալինի պաշտպանութան մասին տե-
ղեկություններ իմանալու: Նիկոնովին ծեծեցին, խոշաւագե-
ցին, հանեցին աչքերը, բայց նավաստին լռեց: Արդյունքի
չհասնելով, հիտլերականները նրան կենդանի ալյուրին խա-
րուկի վրա: Ե. Նիկոնովին ետմահու շնորհվեց Սովետական
Միության հերոսի կոչում: Մի այլ հատվածում ծովայինների
ջոկատը գնդապետ Կոստիկովի հրամանատարութեամբ թշնա-
մու դեմ կռիւց մինչև վերջին մարզը: Նրանք բոլորն էլ
զոհվեցին, ոչ մի բայլ չնահանջելով¹⁰³:

Տալինը պաշտպանող զորամասերի և բնակչության էվա-
կուացման ժամանակ ռազմածովային բազայի առափնյա
հրետանու կրակը վարպետորեն վարելու իմացություն դրսե-
րեց նավատորմի թեթև ուժերի ջոկատի հրետանու հրամա-
նատար, երկրորդ կարգի կապիտան Արտավազդ Սաղոյանը¹⁰⁴:
Նավատորմի հրամանատարութեան մարտական առաջա-
դրանքները կատարելու համար Ա. Սաղոյանը պարզևատըր-
վեց Կարմիր դրոշի շքանշանով¹⁰⁵:

Տալինի, Մոնպոնդյան կղզիների ու Խանկո թերակղզու
համար մղված մարտերում աչքի ընկալ ականորս նավի
մարտական մասի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Պետրոս
Էմանուելի Պետրոսյանը: Տալինից Կրոնշտադտ սովետական
նավերի երթի ժամանակ նա անձամբ փրկեց ծովում խեղդ-
վող քսան մարտիկի կյանք: Ականորս նավով հինգ անգամ
կտրեց անցավ Կրոնշտադտ—Խանկո տարածութեանը՝ թերա-
կղզու պաշտպաններին հասցնելով պարենամթերք ու ռազ-
մամթերք, իսկ կապազորի էվակուացման ժամանակ փոխա-
րինելով վիրավորված հրամանատարին, նավը դուրս բերեց
թշնամու կրակի տակից և հաջողութեամբ հասցրեց Լենին-
գրադ¹⁰⁶:

Մարտերում աչքի ընկան Բ. Դովլաթյանը, Բ. Ստիպովը, Վ. Դումանենկոն, Գ. Մոսինյանը, Ն. Անտոնովը, Պ. Պետրոսյանը, Ա. Յասնովը և ուրիշներ:

Բերված բազմաթիվ օրինակները վկայում են պատերազմի առաջին օրերին Մերձբալթիկայում պաշտպանական մարտերի ժամանակ սովետական ռազմիկների բարոյաքաղաքական ու մարտական բարձր պատրաստականությունը:

Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչների և առաջին հերթին ռուս ժողովրդի զավակների հետ կողք-կողքի հաջ ռազմիկները մարտի էին նետվում թշնամու դեմ, լիովին գիտակցելով, որ պաշտպանելով Մերձբալթիկան, զրանով իսկ պաշտպանում են Սովետական Հայաստանը:

Հաղարավոր հաջ ռազմիկների բազում սխրանքները մեծ Հայրենականի առաջին օրերի պատմության արշունով զբրված առաջին ոսկե էջերն են:

Զորս ամիս տեղեյին Սովետական Մերձբալթիկայի պաշտպանական արշունահեղ մարտերը: Զորս ամիս կարմիր բանակը դաժան ու կատաղի մարտեր մղեց ժամանակակից ինքնաթիռներով, տանկերով, թնդանոթներով և տեխնիկայի այլ կատարելագործված միջոցներով մինչև ատամները դիմված ֆաշիստական զորքերի դեմ: Մեր բանակի մի շարք հակահարվածները շկանգնեցրին թշնամու զորքերի առաջնաժումը: Չնայած մեծ առավելություններին, հակառակորդին, այնուամենայնիվ, չհաջողվեց ոչնչացնել Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի զորքերին: Սովետական 8-րդ, 11-րդ և 27-րդ բանակներն արշունաքամ արեցին թշնամուն և ստիպեցին նրան հուլիսի կեսերին զաղարեցնել հարձակումը կենդանորդի ուղղությամբ:

Սովետադերմանական մյուս ռազմաճակատներում ևս վիճակը անմխիթարական էր: Թշնամին ծանր կորուստների ու մեծ զոհողությունների դնով մինչև 1941 թ. դեկտեմբեր ամիսը գրավեց Բելոռուսիան, Ուկրաինայի մեծ մասը, ցամաքից շրջափակեց կենդանորդը, ընդհուպ մոտեցավ Մոսկվային, իսկ հարավային ուղղությամբ հասավ մինչև Ռոստով:

Կարմիր բանակի սկզբնական շրջանի ծանր պարտություն-

ների և աշգրտան մեծ տարածքի կորուստի պատճառներն են. «Գերմանիայի էկոնոմիկայի ու ողջ կյանքի ռազմականացումը, զավթողական պատերազմի երկարատև նախապատրաստությունը և Արևմուտքում մզած պատերազմական գործողությունների փորձը, սպառազինության ու զորքերի թվի գերազանցությունը, որոնք նախապես կենտրոնացված էին սահմանամերձ գոտիներում: Նրանց տրամադրության տակ էին զրեթե ամբողջ Արևմտյան Եվրոպայի տնտեսական ու ռազմական ռեսուրսները:

...Զգալ տվեց նաև այն, որ այն ժամանակ սովետական զորքերը ժամանակակից պատերազմի պայմաններում խոշոր գործողություններ վարելու բավականաչափ փորձ չունեին»¹⁰⁷: Վերը նշված զլխավոր պատճառներին պետք է ավելացնել ևս մի քանիսը. նախ մեր զորքերը կենտրոնացվեցին նախատեսված վայրերում 5-7 օր ուշացումով, որը հիմնականում բացատրվում էր Մերձբալթիկայի երկաթգծերի ցածր թողունակությամբ, ներկրորդ՝ թույլ էր զորամասերի ու ստորաբաժանումների ղեկավարման հեռախոսային ու ռադիոկապը, երրորդ՝ չկային սահմանամերձ ակտիվացված զոտիներ ու փշալարային պատնեշներ, թիկունքային ամուր պաշտպանական զմեր, մարտական վիճակի մեջ չէր գտնվում ավիացիան, թույլ էր համագործակցությունը տարբեր զորատեսակների միջև և այլն: Բացի այդ, հակառակորդը ղինված էր ժամանակակից կատարելագործված տեխնիկայով: Նրանց տանկերը և ինքնաթիռները մարտական հատկություններով գերազանցում էին սովետականին: Մեր զորքերը նույնպես ունեին ռազմական նոր տեխնիկա, բայց այն շատ քիչ էր:

ՀԱՅ ՌԱԶՄԻԿՆԵՐԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԵՐՁԲԱԼԹԻԿԱՅԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

1. Մերձբալթիկայի ազատագրման սկիզբը

1941 թ. ֆաշիստական զորքերը ծանր կորուստների պնշվ գրավեցին Սովետական Մերձբալթիկան, ընդհուպ մոտեցան Լենինգրադին և ցամաքից շրջափակեցին այն: Կենտրոնական ռազմաճակատում հակառակորդը մոտեցավ Մոսկվային, իսկ հարավարևմտյան ուղղությամբ՝ Ռոստովին: Չնայած այդ ամենին, հակառակորդը չկարողացավ իրացնել նախօրոք խնամքով մշակված իր պլանները: Ժամանակավոր անհաջողությունների՝ նահանջի ու պարտությունների կողքին սովետական ժողովուրդը 1941 թ. փորձության ծանր օրերին դժայց նաև իր փառապանծ դինաված ուժերի մի շարք փայլուն հաղթանակների հաճելի բերկրանքը: Սովետական զորքերի հաղթանակները Մոսկվայի տակ և ռազմաճակատի մյուս հատվածներում մեկընդմիջտ թաղեցին հակառակորդի անպարտելիության մասին եղած առասպելը: Այդ հաղթանակների շարունակությունը դարձան 1942—1943 թթ. Ստալինգրադի և Կուրսկի աղեղի մեծ ճակատամարտերը:

Սովետական բանակի պատմական հաղթանակով նշանավորվեց 1944 թվականը:

Լենինգրադի տակ, Ղրիմում և Աջափնյա Ուկրաինայում 1944 թ. սովետական զորքերի պատմական հաղթանակները նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին Բելոռուսիայի և մերձբալթյան սովետական հանրապետությունների ժողովուրդներին ֆաշիստական լծից ազատագրելու համար:

Հիտլերյան հրամանատարությունը շատ կարևոր նշանակություն էր տալիս Մերձբալթիկային, քանի որ այնտեղով էր անցնում Արևելյան Պրուսիա տանող ամենակարճ ճանապարհը: Մերձբալթիկան ձևափոխում պահելը ազատ գործողությունների հնարավորություն կընձեռեր իր նավատորմի համար Բալթիկ ծովի արևելյան մասում, կապահովեր կապը դաշնակից Ֆինլանդիայի հետ և սլավոնների կստեղծեր շարունակելու ստրատեգիական հունքի փոխադրումը Շվեդիայից: Բացի դրանից, հնարավոր կլիներ թիկունքից հարվածելու կենտրոնական ուղղությամբ հարձակվող սովետական զորքերին:

Մերձբալթիկան ամեն գնով իր ձևափոխում պահելու նպատակով հակառակորդն աշատեղ էր կենտրոնացրել 50 դիվիզիա, որից 5-ը՝ տանկային և 2-ը՝ մեքենայացված: Բացի դրանից, նախօրոք կառուցել էր ճակատային ու թիկունքային մի շարք սաշտպանական հզոր ամրություններ, ստեղծել, դերմանական մասնագետների կարծիքով, սովետական զորքերի համար անհաղթահարելի խոր էշելոնացված սաշտպանություն՝ «Տաններբերգ», «Պանտերա», «Լեյտեր», «Մարիենբուրգ», «Կանաչ», «Կապույտ», «Գորշ» և այլ անուններով: Թշնամին առանձնապես կարևոր էր համարում Վիտեբսկ քաղաքի սաշտպանությունը, այն համարելով «Մերձբալթիկայի բանալին»²:

Թշնամին ինչի վրա էլ որ հույսը դներ, այլևս ի վիճակի չէր կասեցնելու սովետական զինված ուժերի անընդհատ աճող հզոր հարվածները: Կարմիր բանակի գլխավոր հրամանատարության ղորակայանի կողմից մշակվեց և 1944 թ. հունիս-օգոստոս ամիսներին իրականացվեց իր մասշտաբներով երկրորդ համաշխարհային պատերազմի խոշոր ռազմական գործողություններից մեկը՝ Բելոռուսական հարձակողական օպերացիան, որի շնորհիվ ազատագրվեցին Բելոռուսիան, Լիտվական ՍՍՀ-ի մեծ մասը, և Լատվիական ՍՍՀ-ի մի շարք քաղաքներ: Հարձակողական այդ մեծ գործողություններին մասնակցեցին Բելոռուսական 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատների զորքերը: Կերպողուն գլխավոր հրամանատարի ղորակայանի 1944 թ. մայի-

սի 31-ի դիրեկտիվին³ համապատասխան, հունիսի 23-ին Բելոռուսական 3-րդ (հրամանատար՝ բանակի գեներալ Ի. Դ. Չերնյախովսկի) և Մերձբալթյան 1-ին (հրամանատար՝ բանակի գեներալ Հ. Խ. Բաղրամյան) ռազմաճակատների զորքերը հետախուզական մարտերից հետո ամբողջ ճակատով սկսեցին հարձակումը: Հունիսի 23-ից 28-ը միայն Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերը ազատագրեցին 1670 բնակավայր, ոչնչացրին 25300 գերմանական զինվոր ու սպա, 322 հրանոթ, 1000 ականանետ, 1026 ավտոմատ, 8 ինքնագնաց հրանոթ, 51 ինքնաթիռ, 787 քարշակ, 46 պահեստ, գերի վերցվեց 5000 հոգի, գրավվեց 31 տանկ, 474 հրանոթ, 1093 զնդացիր, 1424 ավտոմեքենա, 9 շոգեքարշ, 160 պահեստ և այլն⁴: Հուլիսի 4-ին Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի 6-րդ գվարդիական բանակն ազատագրեց երկաթուղային ու խճուղային խոշոր կենտրոն Պոլոցկ քաղաքը⁵ և շարունակեց հարձակումը Դաուգավպիլս—Կաունաս ուղղությամբ: Հարձակումը Դաուգավպիլսի ուղղությամբ զարգանում էր դանդաղ: Թշնամին ղգալով, որ Դաուգավպիլսի կորուստը կարագացնի «Հյուսիս» բանակների խմբի շրջապատումը, այնտեղ կենտրոնացնելով խոշոր ուժեր, համառորեն դիմադրում էր 6-րդ գվարդիական բանակին:

Բելոռուսական 3-րդ ռազմաճակատը չհանդիպելով թշնամու լուրջ դիմադրությանը, մոտենում էր Վիլնյուսին: Հուլիսի 7-ին առաջինը Վիլնյուս մտավ 35-րդ գվարդիական տանկային բրիգադը՝ Սովետական Միության հերոս, գեներալ Ադի Ասլանովի հրամանատարությամբ: Հուլիսի 9-ին քաղաքը լրիվ շրջափակվեց սովետական զորքերի կողմից: Հիտլերյան հրամանատարությունը քաղաքի կայազորը փրկելու համար Վիլնյուսի ուղղությամբ նետեց «Վերտխերն» զրահարկիչ, «Տոտենգորֆ» մարտական խումբը և քաղաք իջեցրեց պարաշյուտային զենանոս: Սակայն հիտլերականների ջանքերը՝ փոխել ստեղծված իրադրությունը, վերջացան ապարդյուն: Հուլիսի 13-ին համառ մարտերից հետո մեր զորքերը գրավեցին Սովետական կիսմյալի մայրաքաղաք Վիլնյուսը⁶: Այդ մարտերի ընթացքում ոչնչացվեց 7000 գերմանական զինվոր ու սպա, 11 տանկ, 121 հրանոթ, 132 զնդացիր, 2

նազմական պահեստ, 18 ռազիոկայան, գրավվեց 28 տանկ, 166 հրանոթ, 291 զնդացիր, 1100 ավտոմեքենա, 8 ռազիսկայան, 65 պահեստ և այլ ռազմավար: Գերի վերցվեց 5200 ֆաշիստական զինվոր ու սպա⁷:

Մինչև օգոստոսի 1-ը Բելոռուսական 3-րդ ռազմաճակատի զորքերը ետ մղելով հակառակորդի տանկային ու հետևակային զորամասերի բազմաթիվ գրոհները, ազատագրեցին Կաունաս, Մարիամպոլ, Պիլվիշկյայ և այլ քաղաքներ:

Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատը կատարելով ուժերի վերախմբավորում և իր կազմում ընդունելով 2-րդ գվարդիական և 51-րդ բանակները, հուլիսի 20-ին վերսկսեց հարձակումը Շյաուլյայի ուղղությամբ: Մեր զորքերը երեք օրում առաջ շարժվեցին 55 կիլոմետր և հուլիսի 22-ին գրոհով գրավեցին Պանեժիսը: Հատկապես համառ մարտեր ծավալվեցին Շյաուլյայի շրջանում: Մի շարք հակադրոհներից հետո, ուժասպառ եղած, բայց աշխուժանալիս կատաղորեն դիմադրող թշնամին հուլիսի 27-ին սովետական զորքերի ճնշման տակ թողեց Շյաուլյայը⁸:

Հետագա շուրջօրյա համառ մարտերից հետո Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերը առաջ շարժվեցին 50 կմ, գրավեցին Նլգալա քաղաքը և Կլապկալնսի շրջանում դուրս եկան Բալթիկ ծով: «Հյուսիս» բանակների խմբի՝ Արևելյան Պրուսիայի հետ կապող միակ ցամաքային ճանապարհը կտրվեց: Թշնամին Արևելյան Պրուսիայի հետ կապը վերականգնելու համար ստիպված դիմեց կարուկ միջոցների: Ռոշվեց Բիրժայի շրջանից ուժեղ հակահարված հասցնել Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի թիկունքին: Սոգոստոսի 2-ին թշնամու զորքերն անցնելով հարձակման, սկզբնական շրջանում հասան տակտիկական մասնակի հաջողությունների, սակայն հետագայում զարգացնել աշն շկարողացան: 6-րդ գվարդիական և 43-րդ համազորային բանակները ետ մղեցին թշնամու բոլոր հակադրոհները, թույլ շտվեցին նրան շարժվելու դեպի Պանեժիս և օգոստոսի 6-ին նորից գրավեցին Բիրժայը⁹:

Մերձբալթիկայում կորցրածը նորից էտ վերագարձնելու համար հիտլերյան հրամանատարությունը դիմեց ավելի

վճռակալն միջոցներին: Նա ռազմաճակատի մյուս հատվածներից տանկային ու հետևակային նոր ուժեր փոխադրեց Շյաուլյայ: Այստեղ կենտրոնացվեցին նաև իր արամադրության տակ եղած պահեստային ուժերը, նպատակ ունենալով տանկային կործանիչ հարված հասցնել Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերին: Հետախուզության միջոցով ռազմաճակատի հրամանատարությունը ժամանակին կռահելով թշնամու մտադրությունը, հակամիջոցներ ձեռնարկեց թըշնամու տանկային լավային դիմադրելու համար: Սզոստոսի 16-ին թշնամու տանկային խումբը՝ բաղկացած 600 տանկից և 250 ինքնագնաց հրանոթից¹⁰, հակահարձակման անցավ սկզբում հարավ արևմուտքից՝ Կելմեի, Շյաուլյայի, Տուկումսի, իսկ հետո հյուսիս-արևմուտքից՝ Աուցե-ժագարե ուղղություններով, Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերի դեմ: Սկսվեցին համառ ու կատաղի մարտեր: Թշնամու տանկային ստորաբաժանումները ռազմաճակատի որոշ հատվածներում ձեռքեցին սովետական զորքերի պաշտպանությունը և 10—12 կմ առաջ շարժվեցին: Սովետական հրամանատարությունը շտապ կարգով Շյաուլյայի շրջանը տեղափոխեց 5-րդ դվ. տանկային բանակը և հուժկու հակահարվածով ստիպեց թշնամուն դադարեցնել առաջխաղացումը: Թշնամուն հաջողվեց միայն ծանր կորուստների գնով նորից գրավել Տուկումսը և 30 կմ միջանցքով վերականգնել ցամաքային կապը Արևելյան Պրուսիայի հետ¹¹:

Օգոստոսի 15-ից 25-ը պաշտպանական մարտերի ընթացքում Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերը ոչնչացրին 15500 գերմանական զինվոր ու սպա, 354 տանկ, 26 ինքնագնաց հրանոթ, 268 հրանոթ, 111 ականանետ, 514 զնդացի և գրավեցին մեծ բանակումբումբ ռազմավար: Ջախջախվեցին 4-րդ, 5-րդ, 7-րդ, 12-րդ, 14-րդ, «Մեծ Գերմանիա» տանկային դիվիզիաները, 101-րդ ու «Գրոս» տանկային բրիգադները¹²: Այն ժամանակ, երբ Շյաուլյայի շրջանում մեր զորքերը պաշտպանական ծանր մարտեր էին մղում թշնամու դեմ, հաջող էր զարգանում ռազմաճակատի սը թևում 43-րդ բանակի հարձակումը, որը Ռիգայի ուղղությամբ առաջ շարժվեց 70—80 կմ:

Օգոստոսի վերջին արյունաքամ ու ուժասպառ եղած գերմանական զորքերը դադարեցրին հարձակումը և անցան խոր պաշտպանություն:

Շյաուլյայի հարձակողական, իսկ այնուհետև պաշտպանողական օպերացիայի ընթացքում Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերը հասան ստրատեգիական զգալի հաջողությունների: Հաջող ավարտվեց Բելոռուսական հարձակողական օպերացիան և ստեղծվեցին նպաստավոր պայմաններ Մերձբալթյան 2-րդ, 3-րդ ու Լենինգրադյան ռազմաճակատների առջև դրված մարտական խնդիրները լուծելու համար:

Բելոռուսական հարձակողական օպերացիային զուգընթաց հուլիս-օգոստոս ամիսներին, Գերագույն ղլխավոր հրամանատարության դիրեկտիվների համաձայն Մերձբալթիկայում սովետական զորքերի կողմից հաջողությամբ իրագործվեց նաև Ռեզեկնե-Դաուգավպիլս (Մերձբալթյան 2-րդ ռազմաճակատ) հարձակողական օպերացիան, որի շնորհիվ ազատագրվեց Էստոնիայի ու Լատվիայի տարածքների մի մասը և նախադրյալներ ստեղծվեցին ամբողջ Մերձբալթիկան ազատագրելու համար:

Հուլիսի 10-ին հրետանային ուժեղ նախապատրաստված ջոկնից հետո, 100 կմ ճակատով սկսվեց Մերձբալթյան 2-րդ ռազմաճակատի զորքերի հարձակումը Դաուգավպիլս-Ռեզեկնե ուղղությամբ: Հարձակման առաջին երկու օրում սովետական զորքերը ջախջախեցին լատիշական 15-րդ, 19-րդ «ՍՍ» և 23-րդ հետևակային դիվիզիաները¹³, ճեղքեցին «Պանտերա» պաշտպանական գիծը և առաջ շարժվեցին 35 կմ: Հուլիսի 16-ին սովետական զորքերն անցան Լատվիայի սահմանը և մինչև ամսվա վերջը համառ մարտերով առաջ շարժվելով 195 կմ, ազատագրեցին 6900 բնակավայր, 14 քաղաք, այդ թվում Իգրիցան, Օպոչկան, Սերեժը, Կարսավան, Ռեզեկնեն, Դաուգավպիլսը, Զիլուպեն, ոչնչացրեցին 60000 գերմանական զինվոր ու սպա, 40 ինքնաթիռ, 93 տանկ, 875 հրանոթ ու ականանետ, 1560 զնդացիր, գրավեցին 58 տանկ, 678 հրանոթ, 1000 զնդացիր, 800 ավտոմեքենա և այլ ռազմական տեխնիկա, գերի վերցրին 7500 հոգի¹⁴:

Այնուհետև Մերձբալթյան 2-րդ ռազմաճակատի զորքերը

հաղթահարելով Լուբանսկի հարթավայրի դժվարանցանելի անտառաճահճոտ տեղանքը և միաժամանակ ետ մղելով հակառակորդի բազմաթիվ զորհները, օգոստոսի 1-ին ազատագրեցին Լիվանի բազալը: Այդ ուղղությամբ սովետական զորքերի հարձակումը կանգնեցնելու հակառակորդի բոլոր փորձերը ձախողվեցին: Շրջանց մաներ կատարելով, 22-րդ բանակի արագաշարժ ջոկատները կտրեցին Կրուստպիլիս—Ռիգա երկաթուղային ու խճուղային ճանապարհը, օգոստոսի 6-ին ավարտեցին թշնամու Կրուստպիլիսի խմբի ջախջախումը և նույն օրն էլ ազատագրեցին բազալը¹⁵:

Օգոստոսի 11—20-ը ռազմաճակատի զորքերը շարունակելով հարձակումը, ազատագրեցին 700 բնակավայր, Մադոնա, Գոսալինի, Մարցիենա, Լազդոնա բազալները և մարտերում ջախջախեցին թշնամու 23-րդ և 329-րդ հետևակային դիվիզիաները¹⁶: Ամսվա վերջին ռազմաճակատի զորքերը հանդիպելով թշնամու ուժեղ դիմադրությանը, դադարեցրին հարձակումը՝ Պլյավինյաս—Գալգուսկա սահմանագծում և անցան պաշտպանություն:

Հուլիսի 17—30-ը Մերձբալթյան 3-րդ ռազմաճակատի զորքերը համառ մարտերով առաջ շարժվելով, ազատագրեցին Պսկով, Օստրով բազալները, 3775 բնակավայր և մոտեցան թշնամու «Մարիենբուրգ» պաշտպանական գծին¹⁷:

Պսկով—Օստրով թշնամու խմբավորման ջախջախումից հետո օգոստոսի 10-ին Մերձբալթյան 3-րդ ռազմաճակատի զորքերը վերսկսեցին հարձակումը Տարտուի ուղղությամբ: Օգոստոսի 23-ին 67-րդ բանակի զորամասերը դեպքումայինների համադորժակցությամբ ընդհուպ մոտեցան Տարտուին: Սովետական զորքերի մարտական հաջող գործողությունները շփոթություն առաջացրին գերմանական հրամանատարության շրջանում, որովհետև Տարտուի գրավումը մասնատման ըստ պառնալիքի տակ էր դնում էստոնիացում գտնվող «Նարվա» խմբի ուժերին: Ուստի, թշնամին կորցրած դիրքերը վերականգնելու նպատակով, Էլվայի շրջանում «Շարախովից» տանկային խմբի ուժերով անցնում է էմա-Իլգի դեպը և թիկունքից հարվածում 67-րդ բանակին: Օգոստոսի 24-ին երեք կիլոմետր խորությամբ սովետական զորքերի թիկունքը ներ-

խուժած թշնամու մարտական խումբը գլխովին ջախջախվեց, իսկ նրա հրամանատարը ծանր վերք ստացավ: Սգոստոսի 25-ին 67-րդ բանակի ղեկավարը գրավեցին էլվան և նույն օրը լրիվ աղատագրեցին Տարտուն: Հարձակողական այդ օպերացիայի ընթացքում Մերձբալթյան 3-րդ ռազմաճակատի ղորքերը հյուսիս՝ Տարտուի ուղղությամբ առաջ շարժվեցին 130 կմ, իսկ արևմուտք՝ Վալգայի ուղղությամբ՝ 100 կմ, աղատագրելով 3251 բնակավայր՝ 10576 քառ. կմ տարածությամբ, ինչպես նաև Պետսերի, Վլբու, Տարտու, էլվա, Ալուկանե, Գուլբենե քաղաքները: Մարտերի ընթացքում մեր ղորքերի կողմից ջախջախվեցին 121-րդ, 30-րդ, 12-րդ գերմանական և 20-րդ էստոնական էսէսական հետևակային դիվիզիաները, «Շտրախվից» մարտական խումբը, «Վալոնիա» գրոհիչ բրիգադը, 42-րդ էստոնական զոմարտակը և այլ ուժեր¹⁸: Ոչնչացվեց 43711 և դերի վերցվեց 2700 գերմանական զինվոր ու սպա¹⁹: Տարտուի աղատագրումից և այդ շղջանում հակառակորդի ուժերի ջախջախումից հետո Մերձբալթյան 3-րդ ռազմաճակատը իր ղորքերը կենտրոնացրեց արևմտյան ուղղությամբ, խնդիր ունենալով շարունակել հարձակումը դեպի Ռիգա: Տարտուից հյուսիս ընկած շրջանների աղատագրումը թողնվեց Լենինգրադյան ռազմաճակատի ղորքերին: Հուլիսի 26-ին այդ ռազմաճակատի 8-րդ և 2-րդ հարվածային բանակների սերտ համագործակցությամբ աղատագրվեց էստոնիայի հյուսիս-արևելյան դարպասը՝ կարևոր ստրատեգիական հանգույց Նարվա քաղաքը²⁰: Այսպիսով, 1944 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Բելոռուսական 3-րդ, Մերձբալթյան 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և Լենինգրադյան ռազմաճակատների ղորքերը փոխադարձ սերտ համագործակցությամբ ծանր պարտություն մատնեցին թշնամու «Հյուսիս» բանակների խմբին, աղատագրեցին Լիտվայի մեծ մասը և զգալի տարածություններ Լատվիայից ու էստոնիայից:

* * *

Կարմիր բանակի պատմական հաղթանակները Մերձբալթիկայում ձեռք բերվեցին ինչպես ռազմագաշտում կարմիր-

բանակայինների անձնազուհ ու համարձակ սխրագործություններով, այնպես էլ թիկունքում սովետական բազմազդ ժողովուրդների անձնվեր աշխատանքով, ռազմաճակատին ցույց տված նրանց ակտիվ աջակցությամբ:

1944 թ. նման չէր 1941-ին: Որակական ու քանակական մեծ փոփոխություններ տեղի ունեցան կարմիր բանակի կազմում: Հայրենական պատերազմի բոցերի երեք տարվա դաժան փորձությունների ընթացքում աճեցին ու հրամանատարական պատասխանատու սլաշտոններում առաջ քաշվեցին մարտերում կոփված, ռազմական գործը բազմակողմանի տիրապետող բազմաթիվ նոր հրամանատարներ ու զորահրամանատարներ: Նրանց շարքերը համալրվեցին շատ ու շատ հայազգի հրամանատարներով, որոնք ղեկավարեցին վաշտեր, գումարտակներ, գնդեր, դիվիզիաներ, կորպուսներ, բանակներ, ռազմաճակատի վարչություններ և ռազմաճակատ, ինչպես նաև ղեկավար սլաշտոններ վարեցին բանակների և ռազմաճակատների վարչություններում: 1944 թ. ամռանը Մերձբալթիկայում ռազմական գործողությունների ժամանակ գեներալ-մայորներ Հմայակ Բարայանը, Սերգեյ Կարապետյանը, Անդրանիկ Ղազարյանը համապատասխանաբար գլխավորում էին 338-րդ, 146-րդ, 215-րդ հրաձգային դիվիզիաները, գնդապետ Սմբատ Գանիկյանը՝ 18-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիան, գեներալ-լեյտենանտ Բազրատ Առուշանյանը և գեներալ-մայոր Հայկ Մարտիրոսյանը՝ 4-րդ հարվածային և 43-րդ բանակների հրամանատարների տեղակալներն էին, իսկ հատո գարձան կորպուսի հրամանատարներ, գեներալ-մայոր Սահփան Գինոսյանը 33-րդ բանակի շտաբի պետն էր: 32-րդ տանկային բրիգադի հրամանատարի տեղակալն էր գնդապետ Մուշեղ Մինասյանը, հրետանու գեներալ-մայոր Կարապետ Հախնադարյանը և գնդապետ Հաբեթնակ Սաֆարյանը վարում էին 1-ին հրաձգային և 19-րդ տանկային կորպուսների հրետանու հրամանատարների սլաշտոնները, գեներալ-լեյտենանտ Ավետիք Բուռնազյանը Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի սանիտարական վարչության պետն էր²¹, իսկ գեներալ-մայոր Սերգեյ Կազբինցկը ղեկավարում էր Բելոռուսական 3-րդ ռազմաճակատի քաղվարչու-

թյունը: Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի ղորքերի հրամանատարն էր բանակի զեներալ Հովհաննես Բաղրամյանը:

Տասնյակ հայ հրամանատարներ պատասխանատու պաշտոններ էին զբաղում ռազմաճակատների, բանակների և դիվիզիաների շտաբներում, գլխավորում զնդեր ու գումարտակներ: Կարմիր բանակի սարքեր ղորատեսակների կազմում սասնյակ հազարավոր հայ ռազմիկներ որպես օդաչուներ, տանկիստներ, նավաստիներ, հրետանավորներ, գնդացրորդներ, սակրավորներ, հետախույզներ, շարքային ղինվորներ Մերձբալթիկայում հերոսաբար մարտնչեցին ֆաշիստական զավթիչների դեմ: Շատ-շատերը մարտերում ցուցաբերած աբիրության ու հերոսության համար պարգևատրվեցին կառավարական շքանշաններով ու մեդալներով: Նրանցից հինգը՝ բանակի զեներալ Հովհաննես Քրիստափորի Բաղրամյանը, ծովային օդաչու, կապիտան Նիկոն Գևորգի Ստեփանյանը, լեյտենանտ Մարտիրոս Կարապետի Նազուկյանը, գվարդիայի ավագ Հմայակ Հարությունի Մնոպկյանը, սերժանտ Վաչագան Հունանի Վանցյանը արժանացան Սովետական Միության հերոսի բարձր կոչման: Մերձբալթիկայի համար մղված մարտերում թշնամուն կենդանի ուժի ու տեխնիկայի ծանր կորուստներ պատճառելու համար այդ բարձր պարգևին երկրորդ անգամ արժանացավ Նիկոն Ստեփանյանը²²:

Շարքային հայ ռազմիկներից երեքը՝ սակրավոր Գևորգ Հովհաննեսի Իսրայելյանը, ավագ նարիբեկ Աղաբեկի Ավետիսյանը և հրետանավոր խաչիկ Հմայակի Մեխիբսեթյանը դարձան Փառքի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ աստիճանի շքանշանների լրիվ ստակատներ:

Մերձբալթիկայի ազատագրման մարտերին ակտիվորեն մասնակցեցին 51-րդ գվարդիական դիվիզիան²³, «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը, զեներալ Բաղրամյանի անվան ավիոտեխնիկայի խան և մի շարք այլ ստորարաժանուհներ, որոնք զինվել էին Հայաստանի աշխատավորության և սիլուոբահայության միջոցներով:

1944 թ. մոռանից մինչև 1945 թ. պատերազմի հաղթական ավարտը տասնյակ հազարավոր հայ ռազմիկներ մասնակցեցին Մերձբալթիկայի ազատագրման մարտերին: Հայե-

րի քանակը համեմատաբար ավելի շատ էր Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերի կազմում։ Դա բացատրվում էր այն հանգամանքով, որ 1944 թ. հունիսին, Վրխի ազատագրումից հետո, Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի մեջ մտան 2-րդ գվարդիական (հրամ. գեն. լեյտենանտ Պ. Գ. Չանչիրաձե) և 51-րդ (հրամ. գեն. լեյտենանտ Յ. Կ. Կրեյզեր) բանակները, որտեղ հայերի, վրացիների, ադրբեջանցիների թիվը համեմատաբար ավելի մեծ էր, քան Մերձբալթիկայի ուղղվթյամբ կռիվող մյուս բանակներում։ Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի կազմի մեջ մտնող տասը հրաձգային դիվիզիաներում կար 1291 հայ²⁴։

Ինչպես հայտնի է, Մերձբալթիկայի ազատագրումը սկսվեց 1944 թ. հուլիսի սկզբին և շարունակվեց մինչև պատերազմի հաղթական ավարտը։ Այդ ժամանակամիջոցում սովետական զորքերի կողմից անցկացվեցին մի շարք հարձակողական օպերացիաներ, որոնց տարբեր ժամանակներում մասնակցեցին ավելի քան 200 հրաձգային դիվիզիա²⁵, տասնյակ մոտոմեքենայացված ու տանկային, հրետանային, ավիացիոն դիվիզիաներ ու բրիգադներ, առանձին զնդեր ու զուսպատակներ։

Հաղարավոր հայեր թշնամու զեմ են մարտնչել նաև մյուս զորամիավորումների, Բալթյան կարմրադրոշ նավատորմի կազմում և պարտիզանների շարքերում։ Միաժամանակ եթե հաշվի առնենք, որ սովետական զորքերի հարձակողական գործողությունների ընթացքում մեր զորքերը միշտ համալրվել են թիկունքից եկած թարմ ուժերով, ապա մարտերին մասնակցած հայ ռազմիկների թիվն ավելի շատ կլիներ։

1944 թ. հունիսից մինչև պատերազմի հաղթական ավարտը Սովետական Մերձբալթիկայի համար մղված մարտերի բոլոր հատվածներում զենքի ու տեխնիկայի տիրապետման բոլոր բնագավառներում, տեղական մարտերից մինչև մեծ մասշտաբների ռազմական օպերացիաներ ղեկավարելիս, հայ ժողովրդի զավակները՝ հասարակ զինվոր, թե բարձրաստիճան զինեալ, ցուցաբերեցին զենքին տիրապետելու ու մարտը վարելու մեծ ունակություն, խիզախություն, արիություն, տեղունություն։ Ռազմի դաշտում ի հայտ բերվեցին

դարերի խորքից եկող սերնդե-սերունդ փոխանցված ռազմական արվեստին նոր պայմաններում տիրապետել կարողանալու մեր ժողովրդի փայլուն՝ քնդունակութունները: Ծվ պատահական չէ, որ 1944 թ. միայն Մերձբալթիկայում թշնամու դեմ կռվում էին 10 հազ գեներալ և բազմաթիվ բարձրաստիճան հրամանատարներ: Հայ հրամանատարների ու գեներալների համաստեղությունը գլխավորում էր բանակի գեներալ Հովհաննես Բաղրամյանը, որը 1943 թ. նոյեմբերի 20-ից ստանձնեց Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի ղորքերի հրամանատարի պաշտոնը: Մի քանի բանակներ և այլ խոշոր զորամիավորումներ հմտորեն ղեկավարելու Հ. Բաղրամյանի առաջին զործնական փորձը հանդիսացավ Բելոռուսական հարձակողական օպերացիան՝ «Բաղրատիոն» ծածկանվամբ, որին մասնակցեցին Բելոռուսական 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատների ղորքերը: Այդ մեծ օպերացիայի նպատակն էր՝ ջախջախել թշնամու «Կենտրոն» բանակների խումբը: Հարձակման նախօրյակին Մոսկվայում կարմիր բանակի գլխավոր հրամանատարությունը ղորակայանում կայացավ խորհրդակցություն, որանղ ռազմաճակատների հրամանատարները ծանոթացան հարձակման պլանին: Ըստ այդ պլանի, Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի ղորքերը գլխավոր հարվածը պետք է հասցնեին «Կենտրոն» բանակների խմբին: Նման դեպքում թշնամու «Հյուսիս» բանակների խումբը, որն ամրացված էր Մերձբալթիկայում, ղործողությունների աղատություն կստանար և կկարողանար թեից ուժեղ հարված հասցնել Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի ղորքերին, վտանգի տակ դնելով ամբողջ օպերացիայի հաջողությունը: Միայն Հ. Բաղրամյանի հիմնավոր տրամաբանական առարկումից հետո փոխից հարձակման նախնական պլանը²⁶: Նոր պլանով սկզբում պետք է շրջապատվեին ու ոշնչացվեին Վիտեբսկի ու Բոբրույսկի շրջաններում գտնվող թշնամու թևային խմբերը, իսկ հետո հարվածը ուղղվեր Մինսկի խմբավորման դեմ: Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի ղորքերը հարձակվելու էին Լովժա, Բեշենկովիչի, Չաշնիկի ուղղություններով²⁷, հիմնական խնդիր ունենալով «Հյուսիս» բանակների խումբը մեկուսացնել «Կենտրոն» խմբից:

Մարտական գործողությունների հետագա ամբողջ ընթաց-
քը հաստատեց, թե որքան ճիշտ էին գններալ Հ. Բաղրամ-
յանի առարկությունները: Հարձակման նախօրյակին Հ. Բաղ-
րամյանը շտաբի պետ գններալ Կուրասովի հետ միասին
մանրամասն ուսումնասիրելով թշնամու պաշտպանությանը
վերաբերող հետախուզական տվյալները, հանգեց սին եղբա-
կացության, որ անտառ-ճահճային կտրտված տեղանքով
նպատակահարմար է հարձակվել ավելի լայն ճակատով, «ա-
ռանձին հատվածներով ճեղքելով թշնամու պաշտպանությու-
նը»²⁸: 1944 թ. մայիսի 29-ին նա բանակների հրամանատար-
ներին ծանոթացրեց պլանին և պահանջեց հարձակման նա-
խապատրաստումը տանել խիստ զաղտնի պայմաններում:
«Ես, իհարկե, մազաչափ անզամ չէի կասկածում,—գրում է
Հ. Բաղրամյանը,—մեր որոշման խկությունը և առանձնա-
պես տեղանքի բոլոր մանրամասներն ուսումնասիրողներինս
պարզ էր, որ զորքերի հարձակումը չէր կարող իրականացվել
ճեղքման ամբողջ լայնքով (խանգարում էին ճահճները և
ճահճակալած տարածությունները) քանի որ զորքերի նշանա-
կալի մասը ստիպված կլիներ հարձակվել տարբեր ուղղու-
թյուններով: Իսկ այդ նշանակում է, որ փաստացիորեն այդ
ուղղություններում, զորքերի հարվածային ուժը կլիներ ճիշտ
այնպես, ինչպես որ այդ նույն զորքերը ճեղքումն իրակա-
նացնեին ավելի նեղ ճակատով: Դրա համար էլ ճեղքման
լայն գոտին հարձակվողի համար անպահովում էր վերադա-
սավորվելու հնարավորություն»²⁹:

Հարձակման երկրորդ օրը՝ հունիսի 25-ին, Մերձբալթյան
1-ին ռազմաճակատի 43-րդ, 6-րդ դվարդիական և 4-րդ
հարվածային բանակներն անցան Արևմտյան Դվինյան և
մինչև 35 կմ ճակատով, 15 կիլոմետր խորությամբ գետի
մյուս ափին գրավեցին հենակետ³⁰:

Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերի ձեռք բերած
մեծ հաջողության համար Ի. Ստալինը հեռախոսով կապվեց
Հ. Բաղրամյանի հետ և նրան անձամբ շնորհավորեց թշնամու
դեմ տարած մեծ հաղթանակի առթիվ: Բաղրամյանն օգտվե-
լով առիթից, խնդրեց թույլատրել առավել աչքի ընկածներին
ներկայացնել Սովետական Միության հերոսի կոչման: «Ձեր

վորքերը, քնկեր Բաղրամյան,—ասում է Ի. Ստալինը,—կատարեցին մեծ գործ և մենք չենք կարող դրսևորել ժլատություն, խոստովանվելով նրանց ծառայությունը: Ուղարկեցիք ներկայացվածները»³¹: Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի 145 ռազմիկների շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում:

Ռազմաճակատի վորքերը մարտերով անցան 115—130 կմ, առաջ խաղացման միջին տեմպը հասցնելով 14,5—16,5 կմ, պլանով նախատեսված 7,5-8,5-ի փոխարեն³²: Լիտվական ռազմանին մոտենալու կապակցությամբ և ստեղծված օպերատիվ նոր իրադրության պայմաններում գեներալ Բաղրամյանը առաջադրեց իր մշակած հարձակման պլանը, որտեղ նպատակահարմար էր դառնում ռազմաճակատի ուժերի մի մասով հարվածել թշնամու Շյաուլայայի խմբավորմանը, իսկ զլխավոր ուժերով հարձակվել Ռիգայի ուղղությամբ: Պլանի իրականացման գեպքում թշնամու «Հլուսիս» բանակների խումբը Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի ուժեղ հարվածի շնորհիվ կրածանվեր երկու մասի, կկտրվեր դեպի Արևելյան Պրուսիա տանող, Լատվիայում և էստոնիայում գտնվող թշնամու հիմնական ուժերի նահանջի ճանապարհը, իսկ հետո Մերձբալթյան ռազմաճակատները սերտ համագործակցությամբ մաս-մաս կջախջախեին ու կոչնչացնեին թշնամու ուժերը:

Հակառակ սպասածին, Զորակայանը հուլիսի 4-ին հարձակման անպիտի պլան առաջադրեց, որը ծանր հարվածի տակ կղնեի ռազմաճակատի վորքերին: Զորակայանի նոր դիրեկտիվով պահանջվում էր զլխավոր ուժերով հարձակվել Կաունաս, իսկ ուժերի մի մասով Պանեվիս—Եյաուլայայ: «Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատը,—գրում է Հ. Բաղրամյանը,—սպարզապես ի վիճակի չէր լինի (այդպես էլ եղավ գործնականում) զլխավոր ուժերով հարձակվել Կաունասի ուղղությամբ, քանի որ նրա վրա դամոկլյան սրի պես կախված էր թևի և խոր թիկունքի ուղղությամբ «Հլուսիս» բանակների խմբի կողմից հարված հասցնելու վտանգը»³³: Մարտական գործողությունների ընթացքը ցույց տվեց առա-

շաղրված պլանի անիրական լինելը և թեև ուշացումով, դուրակայանը փոխեց զլիավոր հարվածի ուղղությունը:

Զորակայանի կողմից Հ. Բաղրամյանին հանձնված Զ-րդ գվարդիական և 51-րդ բանակները ուղղման համար փոխեցին մոտենալու կապակցությանը, մարշալ Ա. Մ. Վասիլևսկին տեղյակ էր, որ թշնամին մտադրություն չունի իր զորքերը դուրս հանել Մերձբալթիկայից, ոստի նա գտավ, որ նպատակահարմար չէ զլիավոր ուժերով հարձակվել Կաունասի ուղղությամբ³⁴ և իր վրա վերցնելով պատասխանատվությունը՝ թույլատրեց Հովհաննես Բաղրամյանին զլիավոր հարվածի ուղղությունը փոխել Շյաուլայ: Հուլիսի 29-ին այդ որոշմանն իր համաձայնությունը տվեց նաև Գերագույն գլխավոր հրամանատարությունը³⁵:

Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի 51-րդ բանակը և 3-րդ գվարդիական մեքենայացված կորպուսը Զորակայանի ղրկեկտիվի համաձայն փոխելով հարձակման ուղղությունը, համառու ծանր մարտեր մղելով թշնամու դեմ, ընդհուպ մոտեցան Ելգավային, բայց միանգամից զրավել այն չկարողացան: Այդ ժամանակ Հ. Բաղրամյանը 3-րդ գվարդիական մեքենայացված կորպուսի հրամանատարին հրամայեց հիմնական ուժերով 51-րդ բանակի հետ միասին շարունակել մարտերը Ելգավայի զրավման համար, իսկ տանկային մեկ բրիգադով զրավել Տուկումսը: Տանկային բրիգադը Կրեմերի հրամանատարությամբ հուլիսի 30-ին զրավեց Տուկումսը և Կլապկալնսի շրջանում դուրս եկավ Բալթիկ ծով³⁶: Նույն օրը ինքնաթիռից ցած նետվեց վիմպել, կորպուսի հրամանատարի հրամանի հետ միասին՝ Բալթիկ ծովից վերցնել և քիչ շուրջ, բրիգադի հրամանատարի ստորագրությամբ հաստատել, որ այն իսկապես վերցված է Բալթիկ ծովից և ուղարկել կորպուսի՝ շտաբը³⁷: Հ. Բաղրամյանն այդ շնորհ ուղարկեց Զորակայան: Պաշտպանության պետական կոմիտեի հերթական խորհրդակցության ժամանակ շնորհ ղրված էին սեղանին, որպես իրեզեն ապացույցներ, որ մեր զորքերը դուրս են եկել Բալթիկայի ծովափը:

Ռազմաճակատի զորքերի հարձակողական գործողությունները հմտորեն ղեկավարելու, թշնամուն ծանր պարտություն-

ներ մատնելու և ստրատեգիական մեծ հաջողությունների հասնելու համար ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի 1944 թ. հուլիսի 29-ի հրամանագրով բանակի ղեկերալ Հ. Բաղրամյանին շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում:

Սովետական զորքերի ստրատեգիական մեծ հաջողություններ մինչև վերջ պահպանելու համար Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատին անհրաժեշտ էին լրացուցիչ նոր ուժեր: Զորակայանը շտրամագրեց այդ ուժերը և ստացված համալրումներով հնարավոր չէր կասեցնել հակահարձակման անցած թշնամու ուժերի առաջարժույթը: Թշնամին Տուկումսի շրջանում տանկային ու մոտոմեքենայացված խոշոր ուժերի միջոցով նորից վերականգնեց Արևելյան Պրուսիայի հետ կապող միջանցքը, որը հետագայում վճռական դեր խաղաց փրկելու «Հյուսիս» բանակների խումբը գլխավին ջախջախվելու վտանգից:

Հարձակողական ռազմական բոլոր օպերացիաներում ռազմաճակատի հրամանատար, բանակի ղեկերալ Հ. Բաղրամյանն իրեն զրսևորեց որպես հմուտ ռազմագետ, տաղանդավոր ղորավար ու կազմակերպիչ: Նա կարողացավ ստրատեգիական ամենաբարդ պայմաններում ճիշտ կողմնորոշվել ու ռազմական խոշոր օպերացիաներ ղեկավարելիս ցուցաբերել ինքնուրույնություն և անձնական նախաձեռնություն: Հ. Բաղրամյանը դիտեր նաև Գերագույն գլխավոր հրամանատարությանն առաջադրել իր մտահղացումներն ու նկատառումները, ինչպես և ծանր ու զոյարին պայմաններում հաջողությամբ լուծել տակտիկական ամենապատասխանատու խնդիրները ու պատվով կատարել Գերագույն գլխավոր հրամանատարության առաջադրանքները:

Մարտական ամբողջ զործողությունների ընթացքում Հ. Բաղրամյանը գտնվելով հրամանատարական կետում, ուշադիր հետևում էր զորամասերի հարձակմանը, լսում ղեկուցարբերը, համապատասխան ուղղություն ցույց տալիս, լինում ռազմաճակատի առաջավոր զծում, իսկ երբեմն հարկ եղած դեպքում, ելնելով իրադրությունից, բանակի հրամանատարի վիճակը թեթևացնելու համար իր անմիջական հրամանատարության տակ էր վերցնում միավորման ղեկա-

վաբումբը Այդպես վարվեց նա Պոլսցի ազատագրման համար մղված մարտերի ժամանակ: 6-րդ գվարդիական բանակի 22-րդ գվարդիական կորպուսը հուլիսի սկզբին հաղթահարելով անտառաճահային տեղանքը և միևնույն ժամանակ ետ մղելով հակառակորդի կոտաղի հակադրոհները, շարժվում էր դեպի Պոլսցի: Հ. Բաղրամյանը հաշվի առնելով այդ կորպուսի արագ առաջարժման կարեւորութունը, իր անմիջական ենթակայության տակ վերցրեց կորպուսը և դրանով ոչ միայն արագացրեց Պոլսցի ազատագրումը, այլև մեծապես օգնեց 6-րդ գվարդիական բանակի հրամանատարին՝ կատարելու իր առջև դրված մարտական խնդիրները³⁸:

Տաղանդավոր զորավարն ու խոշոր ռազմագետը սիրում է իր հարազատ ժողովրդին և բազմաթիվ թելերով կապված է նրա հետ: Հայ ժողովուրդը մեծարում ու հպարտանում է իր մեծ զավակով:

Ամեն օր զորավարը խնդրանքներով ու ցանկություններով լի տասնյակ նամակներ էր ստանում Հայաստանից, Ադրեքսանից, Վրաստանից ու Սովետական Միության այլ վայրերից: Եվ, չնայած խիստ դրադվածությունը, նա ժամանակ էր գտնում այդ նամակներին ընթացք տալու համար: Այսպես, անհուն վշտով ու սիրտ այրող կսկիծով էր զբաղված Լևոն Թորոսյանի նամակը, որտեղ նա գեներալ Բաղրամյանին խընդրում էր համապատասխան կարգադրություն անել հերոսաբար զոհված որդու գերեզմանը պահպանելու և անդը իրեն հայտնելու համար: «Որդիս՝ Շավասպ Թորոսյանը,—գրում էր Լևոն Թորոսյանը,— ծնված 1924 թ. հունվարի 15-ին, ավարտելով Բելիխսիի հրետանային դպրոցը, կրտսեր լեյտենանտի կոչում ստացավ և ուղարկվեց Մերձքաղկյան ռազմաճակատ, Ձեր ղեկավարած անպարտելի բանակում հաղթանակ կոփելու զադրելի թշնամու դեմ:

Փետրվարի 9-ին սկսվեց նրա մարտական ուղին և հարազատ մեր հայրենիքին տրված երդումին՝ նա կովում էր հերոսաբար, մեր նախնիների տրադիցիաներին հավատարիմ ու աննահանջ: Մեկ ամսվա հարձակողական մարտերի ընթացքում առ 20-ը հուլիսի նա իր անձնական հաշիվը հասցրեց՝ ոչնչացնելով 11 զնդացիր, 1 հրանոթ և 200 հիտլերա-

կան: Բախտը ժպտում էր քսանամյա հերոսին և նորանոր սխրագործությունների հրապուրում: Հրամանատարությունը նրան ներկայացրեց Հայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի շքանշանի: Սակայն չանցած 15 օր, հուլիսի 30-ին, թշնամու գաժան գնդակը առհավետ դադարել տվեց մեր 20-ամյա հերոսի սրտի բաբախյունը, նա ընկավ հեռուի մահով, փառքով օծելով Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի մարտական դրոշմը:

Այժմ, ընկ. Բաղրամյան, իմ միակ խնդրանքն է, հնարավորություն ստեղծել Շավասպի զերեզմանի տեղը գտնելու, նրա շիրիմը հեռու հյուսիսում անհետ չկորչելու համար»: Նամակը կարդալուց հետո Շ. Բաղրամյանը հրամայում է 332-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարին ճշգրտել Թուրոսյանի թաղման վայրը, նկարել զերեզմանը և նրա կատարած սխրագործության գրավոր պատմության հետ միասին ուղարկել ռազմաճակատի ղինվորական խորհրդին³⁹:

Մի քանի օր հետո որդուն վերաբերող նյութերը ուղարկվեցին Լևոն Թորոսյանին⁴⁰:

Շ. Բաղրամյանը խոտապահանջ էր, հետևում էր, որ յուրաքանչյուր հրամանատար հանձնարարված գործին վերաբերվի պատասխանատվության մեծ զգացումով, լինի կարգապահ և օրինակ ծառայի մյուսների համար: Եվ պատահական չէ, որ նրա ղեկավարած զորքերի բոլոր օղակներում տիրում էր բարձր կարգապահություն: Ռազմական օպերացիաները շտաբներում պլանավորվում և գործնականորեն իրականացվում էին խիստ գաղտնի պայմաններում: Թշնամուն հասցված նրա հարվածները միշտ հանկարծակի էին ու շեշտակի: Այդ մասին են վկայում նաև զերմանական ռազմական մասնագետները: «Հատկապես լարված էր,— գրում է զերմանական գեներալ Կ. Տիպոլիսկիրիսը, — հարձակումը Վիտեբսկից հյուսիս-արևմուտք, այնուհետև ի տարբերություն մյուս ռազմաճակատների հարվածների, այն բոլորովին հանկարծակի էր»⁴¹:

Հայտնի է, որ հարձակման հանկարծակիությունը, շեշտակի հարվածն ու դրա շնորհիվ ձեռք բերված ստրատեգիական հաջողությունները և հաղթանակները մեծ մասամբ

սլացմանավորված են զորքերի ստորաբաժանումներում տար-
վող կուսակցական-քաղաքական, ծառայական-մարտական
սլաքառատականության ուսուցման մակարդակով: Ամսառվա
ամիսներին Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերի
ձեռք բերած հաջողությունը ևս բխում էր կուսակցական-քա-
ղաքական աշխատանքի ճիշտ կազմակերպումից:

Հարձակողական օպերացիաներում ղեկներալ Բաղրամյանի
զորքերի բոլոր օղակներում, կուսակցական-քաղաքական օր-
դանների աշխատանքը ուղղված էր երեք հիմնական խըն-
դիրների ու նպատակների կենսագործմանը:

1. Սովետական մարտիկին դաստիարակել հայրենիքին
անսահմանորեն նվիրվածության, զինվորական հրգումին
հավատարիմ լինելու, թշնամուն ատելու և մեր արգար գործի
հաղթանակի նկատմամբ ունեցած խոր հավատի ոգով:

2. Ռազմաճակատի անձնակազմի մեջ - դաստիարակել
հարձակողական բարձր եռանդ ու թափ:

3. Բարձրացնել զինվորական կաթգապահությունը և մար-
տական վարպետությունը: Հետեղականորեն կենսագործել
զինվորական կանոնադրության սահանքները և հրամանա-
տարների հրամանները:

Ռազմաճակատի զինվորական խորհրդի № 5 հատուկ
հրամանով հաստատվեց հրամանատարական կազմի քաղ-
աքաբանության ծրագիրը, իսկ քաղաքական վարչության
կողմից մշակվեց և առանձին բրոշյուրով հրատարակվեց
շարքային ու հրամանատարական կազմի հետ անցկացվող
բոլոր թեմաների թեզիսները: Բանակներում անցկացվեցին
քաղբաժինների պետերի տեղակալների, ազիտատորների,
ակումբների պետերի եռօրյա հավաքներ, որտեղ ելույթներով
հանդես եկան զինվորական խորհրդի անդամներ, բանակների
քաղբաժինների պետեր, դասախոսներ, ազիտատոր և ուրիշ-
ներ⁴²:

1944 թ. մայիս—հունիս ամիսներին ռազմաճակատի զո-
րամասերում կարգացվեց 405 ղեկուցում և դասախոսություն,
որից 193-ը՝ հրամանատարական, իսկ 212-ը՝ շարքային
կազմի համար: Յուրաքանչյուր օր քաղվարչությունը ստա-
նում և ստորաբաժանումներն էր ուղարկում «Истина» 20000

րինակ, «Известия»՝ 8000, «Красная звезда»՝ 15000, «Комсомольская правда»՝ 4000, «Вперед на врага»՝ 40000-45000 և այլ թերթեր: Յուրաքանչյուր բանակում և զինվորական լույս էին տեսնում բանակային և զինվորին թերթեր՝ համապատասխանաբար 8000, 1000 տպագրանակով⁴³:

Բացի թերթերից, ռազմաճակատի ղորքերն ստանում էին քաղաքական ու գեղարվեստական բազմաթիվ գրքեր ու բրոշյուրներ: Ազիտացիայի ու պրոպագանդայի փորձված ղեկերով տարածվում ու մասսայականացվում էին հազարավոր զինվորների ու սերժանտների, հարյուրավոր հրամանատարների ու քաղաշխատողների մարտական սխրագործությունները, հերոսական ոգի սերմանելով ու հարձակողական ուժեղ թափ ներարկելով հարյուր-հազարավոր զինվորներին մեջ: Թերթերի էջերում պրոպագանդվում էին զենքին վարչատորեն տիրապետելու անհրաժեշտություն, տարբեր ղորատեսակների համագործակցություն, կարգապահություն, կուսակցական աշխատանքի և բազմաթիվ այլ հարցեր:

Ժամանակավոր դադարի կամ հարձակողական գործողությունների ընթացքում ղորամասերի ու ստորաբաժանումների կուսակցական և քաղաքական օրդանները մեծ ուշադրություն էին դարձնում մարտերում իրենց լավ դրսևորած, արժանի մարտիկներով ու հրամանատարներով կուսակցության շարքերը համալրելու գործին: Վիտերսկի օպերացիայի նախօրյակին Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի ղորքերի կազմում հաշվվում էր 139487 կոմունիստ և 80327 կոմերիտական⁴⁴: Ամառային մարտերի ժամանակ կոմերիտիության շարքերն ընդունվեցին 35956 հոգի⁴⁵:

Հարձակողական գործողությունների ընթացքում քաղօրդանները և կուսակցական կազմակերպությունները լինելով հրամանատարների քաղաքական հենարանն ու նրանց մարտական առաջին օգնականները, մասնակցեցին ամենաբազմազան հարցերի լուծմանը:

Քաղաքական աշխատանքի զարկերակի համաշափ տրույունը կազմակերպեց ու հղոր ուժի վերածեց բանակներին, դարձրեց թշնամուն շեշտակի հարվածելու միաձուլ բուռնցք: Մարտերի ժամանակ առաջին շարքերում էին գնում քաղաշ-

խատողները, կոմունիստները և կոմերիտականները, որոնք անձնական օրինակով իրենց հետևից զփոհի էին տանում բյուրավոր մարտիկների, մզում նրանց անօրինակ սխրագործությունների: Քաղաշխատանքը պարարտ հող ստեղծեց մասսայական սխրագործությունների համար: Արևմտյան Դվինայի գետանցումը, որ կապված էր շատ դժվարությունների հետ, հաղթահարվեց սովետական ռազմիկների մասսայական սխրագործությունների շնորհիվ: Այստեղ իրենց մարտական դրոշները փառքով պսակեցին 51-րդ զվարդիական դիվիզիայի մարտիկները և սիյուռքահայ աշխատավորության միջոցներով կառուցված «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը: Ստալինգրադի և Կուրսկի ահեղ ճակատամարտերին մասնակցած, մարտական հարուստ կենսագրություն ունեցող 51-րդ զվարդիական դիվիզիան վերածվել էր խնամելնացիոնալ դիվիզիայի: Նրա շարքերում բացի ուսանելից ու ուկրաինացիներից թշնամու դեմ էին կռվում Անգլերկովկասի ու Միջին Ասիայի ժողովուրդների բազմաթիվ մարտիկներ, որոնք իրենց սխրագործություններով շարունակեցին փառապանծ ուղի անցած դիվիզիայի հերոսական ավանդույթները: 1944 թ. հունիսի վերջերին, միայն Արևմտյան Դվինայի գետանցման ժամանակ, մարտերում ցուցաբերած խիզախության ու արիության համար դիվիզիայի 15 ռազմիկների շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում: Նրանց մեջ էր նաև հայ ժողովրդի պանծալի զավակ Արամայիս Սարգսյանը: Գետանցման այդ մարտերի ժամանակ աչքի ընկան կապիտան Սուրեն Գևորգյանը, լեյտենանտ Վ. Գուսևը, ավագներ Իզգուտ Այտիկովը, եֆրեյտորներ Իվան Եսայանը, Վասիլի Կլիմոնտովը, Ս. Իլարիոնովը, մարտիկներ Արամ Մանուկյանը, Սուրեն Շադոյանը, Ֆյոդոր Սիդորովը, Պավել Լևիցկին, Սեմյոն Բունյանը և ուրիշներ:

Պոլոցկի աղատագրման մարտերին դիվիզիայի ստորաբաժանումներին մեծ աջակցություն ցույց տվեց 119-րդ Ելեցկյան տանկային գունդը, որը կրում էր «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյուն անունը: Մեր ժողովրդի անվան հետ կապված այդ երկու դորամասերը սերտ համագործակցությամբ ծանր կորուստներ պատճառեցին թշնամուն: Հու-

լիսի 2-ին «Սասունցի Դավիթ» տանկային զնդի ստորաբա-
ժանումները առաջինը ներխուժեցին Պոլոցկ և փողոցային
համառ մարտերից հետո հուլիսի 3-ին թշնամուց մաքրեցին
քաղաքի հարավային մասը: Հուլիսի 4-ին Պոլոցկը լրիվ ա-
վատացրվեց: Եռօրյա մարտերի ընթացքում տանկային դուն-
դը ոչնչացրեց թշնամու տարբեր տրամաչափի 19 թնդանոթ,
29 զնդացիր, 19 ականանետ, 2 նռնականետ, 14 դզոտ, 450
զերմանական զինվոր ու սպա և պայթեցրեց 70 հակատան-
կային ական⁴⁶: Մարտական ակտիվ գործողությունների հա-
մար ՍՍՀՄ Դերագուշն սովետի նախագահության 1944 թ.
հուլիսի 23-ի հրամանագրով «Սասունցի Դավիթ» տանկային
շարասյունը պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով:

Պոլոցկի ազատագրման մարտերում աչքի ընկան նաև
51-րդ գվարդիական դիվիզիայի 154-րդ, 156-րդ և 158-րդ
զնդերը, որոնք գլխավոր հրամանատարություն հրամանով
ստացան Պոլոցկյան անունը, իսկ կոռու անվան. 154-րդ
գվարդիական դունդը սկսեց կոչվել կոռի—Պոլոցկյան 154-րդ
գվարդիական դունդ⁴⁷:

1944 թ. հուլիսի 22—26-ը 51-րդ գվարդիական դիվիզիայի
ստորաբաժանումները «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարա-
սյան ակտիվ աջակցությամբ Դաուգավիլիսից հարավ-արե-
մուտք՝ Զարասայի ուղղությամբ ճեղքեցին խոր էշելոնացված
պաշտպանությունը և մի քանի օրվա ծանր ու համառ մար-
տերից հետո դրավեցին 10 բնակավայր⁴⁸: Զարասայի մա-
սույցներում հակառակորդին ծանր հարվածներ հասցրեց
դիվիզիայի 60-րդ առանձին կոթածանիչ հրետանային դիվի-
զիոնը: Հուլիսի 25-ին այդ ստորաբաժանման հրետանավոր,
գվարդիայի եֆրեյտոր Ավագ Խաչատրյանը⁴⁹ նշանառու կրա-
կով քարուքանդ արեց հակառակորդի մի շարք պաշտպանա-
կան ամրություններ, ոչնչացրեց «Ֆերդինանդ» տիպի մեկ
ինքնադնաց հրանոթ և երկու թնդանոթ: Իսկ Պապլիխա բնա-
կավայրի շրջանում օգոստոսի 11-ին ոչնչացրեց 2 զնդացիր
և 20 հիտլերական: Հմուտ հրետանավորը, որը մեկնեկես
ամիս առաջ արժանացել էր Կարմիր աստղի շքանշանի, այս
անգամ պարգևատրվեց Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշա-
նով⁵⁰: Կառավարական շքանշաններ ստացան հրետանավոր-

ներ Վլադիմիր Կոզլովը, Արամ Դավթյանը, Համբարձում Մարտիրոսյանը, Գրիգորի Նեֆտերովը, Պավել Լուզոնովը, Կապավոր Մարիա Վելիչկոն և ուրիշներ:

Մարտական գործողությունների ժամանակ անձնուրաց էին գործում բժշկասանիտարական ծառայության աշխատողները: Դիվիզիայում հատկապես մեծ հեղինակություն էին վայելում բժիշկներ Զումին Խոշոլովան և Պարթև Սմբատյանը: Նրանց անմիջական ղեկավարությամբ ու ակտիվ մասնակցությամբ ամենածանր պայմաններում՝ թշնամու ինքնաթիռներից նետված ուսմբերի ու հրանոթների պայթյունների տակ վիրավոր մարտիկներին ցույց էր տրվում առաջին բուժօգնությունը, իսկ հետո կազմակերպվում նրանց արագ տեղափոխումը թիկունք: Համարձակ սանիտարներ էին Դավիթ Մարգարի Մարգարյանը, Սարգիս Ռուշանի Սարյանը, Դավիթ Դաթունաշվիլին, Իլյա Սենարգաշվիլին, Խուման Դուկասյանը և ուրիշներ: Առաջավոր գծում շատերն էին հաճախակի հանգիստում զիվիզիայի քաղաքների լուսանկարիչ, սերժանտ Կավկազ Ռադեսոյանին: Հուլիսին զիվիզիայի հարձակողական գործողությունների ժամանակ նա լինում էր մարտերի ամենաթեմ հատվածներում, լուսանկարում մարտիկներին, իսկ անհրաժեշտության դեպքում լուսանկարչական ապարատը փոխարինում էր զենքով: Մարտերից մեկի ժամանակ նա անձամբ սպանեց 9 հիտլերական: Մեկ ամսվա ընթացքում լուսանկարեց 300 ռազմիկի և հիտլերականների զաղանդությունները բնորոշող մի շարք փաստեր⁵¹: Դիվիզիայում համարձակ կռվողի համբավ ունեին ջբանշանակիրներ Միքայել Նավասարդյանը, հետախույզ Նովանդ Ալիսանյանը, սանդասակի հրամանատարներ, ավազ լեյտենանտ Լյուդվիգ Սարգսի Միրաշյանը, լեյտենանտ Թեյմուրազ Կարումիձեն, զիվիզիայի զինտրիբունալի նախագահ, մայոր Անդրեյ Ալեքսանդրի Բաբասյանը, 156-րդ զնդի շտաբի պետ, մայոր Էմանուել Գեորգի Ասլանովը, ավտոգումարտակի հրամանատար Արամայիս Գեորգյանը, զիվիզիայի ինժեներական ծառայության պետ Սաբո Սարգսյանը, սակրավոր հետախույզ Գուրգեն Ավետիսյանը, մարտիկներ Ռախիմջան Արխատովը, Դեդսուրա Ուզաևովը, Ֆյոդոր Սիգորովը և ուրիշներ:

1944 թ. հունիս—օգոստոս ամիսներին սովետական զորքերի հարձակողական գործողությունների ժամանակ 51-րդ գվարդիական դիվիզիան հասավ մարտական բարձր ցուցանիշների: Դիվիզիան մասնակցեց Զարասայ, Դաուզավալիս և ժազարի քաղաքների ազատագրմանը: Եվ այդ ամբողջ ընթացքում միավորմանն աջակցում էր «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը: 51-րդ գվարդիական դիվիզիայի հրամանատար, դեներալ-մայոր Զերնիկովը 6-րդ գվարդիական բանակի հրամանատարությանն ուղղված զեկուցագրում «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյանը տվեց բարձր գնահատական: Դիվիզիայի առաջ զբաղեցրած մարտական խնդրի կատարումը և ձեռք բերված հաջողությունները մեծ մասամբ երկու միավորումների համատեղ մարտական փոխգործողության արդյունք էին: Զեկուցագրում նշված է, որ դիվիզիայի հետ սերտ համագործակցությամբ միայն հուլիսի 22—26-ի ընթացքում «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը ոչնչացրեց թշնամու տարբեր տրամաչափի 30 խնդանոթ, 22 ականանեմ, 40 զնդացրային կետ, 8 տանկ, զրահամեքենա, երկու գումարտակ գերմանական զինվոր ու սպա, զբաղեց 14 խնդանոթ, 30 խոշոր տրամաչափի գնդացիր և գերի վերցրեց 30 հրաշերական³²:

Մարտերի ընթացքում տանկային գնդի հրամանատարներն ու մարտիկները գործեցին համարձակ, վճռական և անհերք, ռելիեֆային անբարենպաստ պայմաններում (անտառներ, լճեր, ճահիճներ, գետեր) դրսևորեցին մեքենաները վարելու մեծ վարպետություն: Տանկային շարասյան գնդի լեյտենանտ Պոմյատունիի տանկի անձնակազմը ոչնչացրեց թշնամու 3 տանկ, 4 ականանետային մարտկոց և մոտ 50 հիտլերական⁵³, Կրտսեր լեյտենանտ Վ. Ի. Պշենինի տանկի անձնակազմը Զարասայի ուղղությամբ ոչնչացրեց 2 տանկ, 40 հիտլերական և շարունակեց համարձակորեն շարժվել առաջ: Թշնամու ուժերի դասավորության շրջանում արևի ուղղակի հարվածից տանկը բոցավառվեց: Անձնակազմը չհեռացավ այրվող տանկից և շարունակեց մարտը այնքան ժամանակ, մինչև զոհվեց վերջին մարտիկը: Նրանք բոլորն էլ

կենդանի այրվեցին, գերադասելով հերոսական մահը ֆաշիստական գերությունից⁵¹:

«Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը շարունակելով հաղթարշավը, մասնակցեց Շյաուլյայի շրջանում թըշնամու խոր էշելոնացված պաշտպանության ճեղքմանը և իր գործողություններով նպաստեց 5-րդ դվարդիական տանկային բանակի ստորաբաժանումների հաջող հարձակմանը: Դրանից հետո գունդը տեղափոխվեց Պանեժիսի շրջանը և մինչև օգոստոս ամիսը գտնվում էր ռադմաճակատի հրամանատար, բանակի ղեկերով Հ. Բաղրամյանի ենթակայության տակ, պատրաստ ետ մղելու թշնամու հակազորհները Նլգավա—Աուցե ուղղությամբ: Կինեկով առանձին տանկային գունդ, այն նետվում էր ռադմաճակատի ամենապատասխանատու և ամենալճոական տեղամասերը: Նրա մարտական ուղին էր՝ Դոբոդոկ, Բեշենկովիչի, Պոլսցկ, Դաուգավպիլս, Պանեժիս, Պասվալիս, Նլգավա: Մարտերի ընթացքում տանկիսաները գործողությունները հմտորեն զուգակցելով հետեակի հետ, դրսևորեցին հերոսության օրինակներ և ցույց տվեցին, որ իրենք արժանի են կրելու հայ ժողովրդի դյուցազն Սասունցի Դավիթի անունը: Դնդի անձնակազմից 200 հոգի պարգևատրվեցին կառավարական շքանշաններով ու մեդալներով⁵²: Տանկային զորամասի զրոշի ներքո մարտնչող, ճանաչված ռադմիկներ Մախորկինի, Դրոբուտի, Խոխլովի, Սերգեենկոյի, Պոմյատինի և ուրիշների հետ ուսուսի հերոսաբար կռվեցին նաև մեր ժողովրդի զավակները՝ Վասիլի Չոբանյանը, Լուսեղին Բերեկչյանը, Սարգիս Նահապետյանը, Միխայիլ Ստեփանյանը, Ալեքսեյ Տոնոյանը և ուրիշներ: Ներանցից Սարգիս Նահապետյանը պարգևատրվեց Կարմիր աստղի շքանշանով, իսկ Միխայիլ Ստեփանյանը՝ Խիզախության համար մեդալով:

Նլգավա ու Դոբեկի քաղաքների շրջանում հակառակորդի տանկային ու մոտոմեքենայացված զորամասերի դեմ մղված ծանր մարտերում շատ ակտիվ էր զործում 15-րդ դվարդիական ծանր տանկերի առանձին գունդը՝ դվարդիայի փոխդնդապետ Վ. Ն. Կուտինի հրամանատարությամբ: Միայն օգոստոս ամսին գունդը ոչնչացրեց հակառակորդի 11 տանկ,

23 թնդանոթ ու ականանետ, 24 գնդացիր, 1 լաստանավ, 15 քարշակ և 1025 ֆաշիստական զինվոր ու սպա⁵⁶: Ռումբու ավանի համար մղված մարտերում աչքի ընկան 1-ին տանկային վաշտի տանկիստները, որի հրամանատարն էր կապիտան Արև Պողոսի Սիմոնյանը⁵⁷: Արխիվային մի փաստաթղթում, որը կազմվել է ավելի քան 35 տարի առաջ, գրված է. «Ընկեր Սիմոնյանը, լինելով 1-ին վաշտի հրամանատարը, իրեն դրսևորել է որպես արի, խիզախ ու վճռական սպա»:

Ռումբու բնակավայրի համար մղվող մարտերում նացիստացիները է մարտադաշտում վաշտը ղեկավարելու հմտություն: Ղեկավարելով վաշտը, անձամբ իր տանկով սրընթաց գրոհով գրավել է ճանապարհների խաչմերուկը, դրանով իսկ կտրելով ծուղակից դուրս գալու թշնամու ճանապարհը: Դրան շնորհիվ խուճապահար հակառակորդը մարտադաշտում լքել է տեխնիկան ու վերավոր զինվորներին և նահանջել:

Ռումբու բնակավայրի համար մղվող մարտերում ընկ. Սիմոնյանի վաշտը ոչնչացրել է հակառակորդի 1 «Հովազ» տանկ, տայբեր բեռներով և հետևակով բեռնված 45 ավտոմեքենա և 99 զինվոր ու սպա: Զարգվածը են ստացել հակառակորդի 2 տանկ՝ «Հովազ», 1 քարշակ, 9 մոտոցիկլետ և 15 ավտոմեքենա:

Դեպի ընկ. Սիմոնյանի տանկն հն շարժվել հակառակորդի հրեր տանկերը: Ընկ. Սիմոնյանը մտել է անհավասար մարտի մեջ, որի հետևանքով ոչնչացրել է մեկ տանկ և մոտ 35 ավտոմատավորների: Դրանից հետո հակառակորդի արևի ուղիղ հարվածից ընկ. Սիմոնյանի տանկը բոցավառվել է, բայց նա իրեն չի կորցրել, վառվող տանկից դուրս է բերել անձնակազմի անդամներին, նրանց օգնություն է ցույց տվել և շարունակել վաշտի հրամանատարությունը⁵⁸: Մարտում ցուցաբերած խիզախության և արիության համար Ա. Սիմոնյանը պարգևատրվել է Կարմիր-դրոշի շքանշանով:

Գնդի հրամանատար գվարդիայի գնդապետ Վ. Ն. Կուտինը, 1944 թ. սեպտեմբերին Ա. Սիմոնյանի մարտական բնութագրում գրել է. «Գնդում ծանր տանկերի վաշտի հրամանատարի պաշտոնում գտնվելու ամբողջ ընթացքում ընկ. Սի-

մոնջանն իրեն դրսևորել է որպես համարձակ, նախաձեռնող և իր գործը իմացող սպա: Մարտում համարձակ է և սառնարշուն: Ռումբու բնակավայրի շրջանում ռազմական դործուղության ժամանակ նա իր վաշտով կատարեց մեծ գործ, գրավեց Քշնամու կարևոր ճանապարհը, որով և մեկուսացրեց «Գրոսս» գիվիդիայի խմբավորումը: Դրանով իսկ հնարավորութուն տվեց Զուկստե, Պիենավա շրջանում մեր զորամասերին զուրս գալու շրջապատումից»⁵⁹:

Սեպտեմբերի 5-ին, հակառակորդի դեմ մղված մարտերի ժամանակ, Սիմոնյանը ծանր վիրավորվում է աղբրից ու տեղափոխվում թիկունք:

Հակառակորդի դեմ արիաբար էին կռվում նաև Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի մյուս զորամասերում զտնվող հայ ղեկավորներն ու հրամանատարները:

347-րդ Մեկտոուոլյան կարմրադրոշ հրաձգային գիվիդիայում կար 98 հայ⁶⁰: Այդ գիվիդիան մյուս զորամասերի հետ սերտ համագործակցությամբ առաջիններից մեկն էր, որ հուլիսի 31-ին ներխուժեց Ելգավա և փողոցային մարտեր սկսեց թշնամու դեմ: Հաջորդ օրը բաղաբը լրիվ աղատագրվեց հիտլերականներից: Մարտերի ընթացքում գիվիդիան ոչնչացրեց 689 հիտլերական, 2 թնդանոթ, 17 ականանետ, 44 զնդացիր, 293 ալտումատ և հրացան, 15 ալտոմեքենա, զրավեց 1 տանկ, 6 արակտոր, 50 ալտոմեքենա, 20 զնդացիր, 750 հրացան ու ալտումատ, 180 վազոն և այլ ռազմական տեխնիկա⁶¹:

ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության 1944 թ. օգոստոսի 10-ի հրամանագրով գիվիդիայի 1179-րդ հրաձգային և 907-րդ հրետանային դիվիզիայի պարգևատրվեցին Կարմիր դրոշի շքանշանով: Դիվիդիան այնուհետև ամբողջ օգոստոս ամսին պաշտպանական մարտեր էր մղում հակառակորդի դեմ՝ Լիևուպե գետի մոտ գտնվող Բալոթի բնակավայրի շրջանում: Մեկ ամսվա մարտերի ընթացքում գիվիդիան ոչնչացրեց 2400 գերմանական զինվոր ու սպա⁶²:

Հուլիսին՝ հարձակողական և օգոստոսի կեսերին՝ պաշտպանական անընդհատ մարտերի բոցերում յուրաքանչյուր

օր, տարբեր ստորաբաժանումներում խմբերով ի հայտ էին գալիս նոր հերոսների անուններ:

Հուլիսի 31-ին Եղգավա առաջինը ներխուժած դիվիզիայի 1179-րդ հրաձգային զնդի մարտակարգերում էր գտնվում 4-րդ վաշտի ջոկատներից մեկը՝ սերժանտ Ապալեն Պետրոսյանի հրամանատարությամբ⁶³: Փողոցային մարտերում նրա ջոկատը ոչնչացրեց 18 հիտլերական և մեկ զնդացրային կրակակետ: Անձամբ նա սպանեց 8 հիտլերական և վիրավորվեց, բայց նկատելով, որ դիմացի խրամատից հակառակորդի զնդացիները կրակում է իր ջոկատի վրա, հաղթահարելով ցավերը, սողալով մոտեցավ զնդացրին և նռնակի դիպուկ նետումով շարքից հանեց կրակակետը՝ հաշվարկի հետ միասին: Այդ սխրագործության համար Ապալեն Պետրոսյանը պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով⁶⁴:

Նույն զնդի ջոկատներից մեկի հարձակումը ղեկավարում էր կրասեր սերժանտ Ժորա Հարությունյանը⁶⁵, որն իր մարտիկների հետ անցնելով փողոցից փողոց, հանկարծակի զբոհներով ոչնչացնում էր թշնամու կրակակետերը: Այգայիսի գրոհներից մեկի ժամանակ վիրավորվեց զնդացրորդը: Հարությունյանն անմիջապես վերցրեց ձեռքի զնդացիներ, կարճ հերթազարկերով ոչնչացրեց 23 հիտլերական: Շարքային մարտիկ, ուկրաինացի Արեֆեյ Օգինցովը հակառակորդին նռնակով ոչնչացրեց մեկ զնդացի և մեկ ականանետ, ուստի Անատոլի Լադրեկ ձեռնամարտում սպանեց 12 հիտլերական⁶⁶: Կաշվի գործարանի մոտ հակառակորդի զնդացրային ուժեղ կրակը գետին էր գամել 1175-րդ հրաձգային զնդի ստորաբաժանումներից մեկին՝ թույլ շտալով նրան առաջ շարժվել: Ազդրեջանցի մարտիկ Մահմեդ Մահմեդովը ճարպկորեն շրջանցեց կրակակետը և մոտիկ տարածությունից նռնակով ոչնչացրեց զնդացիները՝ հաշվարկի հետ միասին: Ուզբեկ մարտիկ Արգուդադիր Երգաշևը վտանգելով կյանքը, նույնանման սխրագործություն կատարեց մարտադաշտի մի այլ հատվածում⁶⁷: Փողոցներից մեկում իր ետևից մարտիկներին համարձակորեն զբոհ էր տանում զնդի զումարտակներից մեկի կուսկավմուկերպիչ Ալեքսանդր Դավթի Պետրոսյանը: Նա առաջիններից էր, որ մի խումբ մարտիկներով անցավ Լիեխու-

պէ գետը և աչ ամիրն գրավեց հենակետ։ Խշնամին շատ ջանքեր դործադրեց խիղախների խմբին հա շարտելու համար, բայց արդյունքի չհասավ։ Ոգետրված իրենց հրամանատարի օրինակով, մարտիկների խումբը ետ մղեց հակառակորդի բոլոր դրոհները⁶⁸։ Մարտերի մի այլ հատվածում ստորաբաժանումներից մեկը կտրվելով յուրայիններից, ընկավ շրջապատման մեջ։ Շարքերի միջից լսվեց քաղաշխատող Մաթևոսյանի ձայնը. «Կմենենք այստեղ, բայց չենք հանձնվի»։ Վաշտի մարտիկները կուռ շղթաներով դրոհներով, ճնդքեցին հակառակորդի օղակը և միացան յուրայիններին⁶⁹։ Մարտերի ժամանակ աչքի ընկան Մարտիրոս Սամսոնի Սարգսյանը, Ասադ Խաչատուրի Բաղալյանը և ուրիշներ։ Ելգավայի և հետագա ծանր մարտերում քաջի մահով ընկան կապիտան Խաֆայիլ Իվանի Սոսյանը, լեյտենանտներ Գրիգորի Հակոբի Մուսայելյանը, Էդիկ Սուրենի Մանթաշյանը, Հայկ Զուրարի Գեորգյանը⁷⁰ և ուրիշներ։

Հայ ժողովրդի հարյուրավոր զավակներ հերոսաբար կռվեցին թշնամու դեմ լիտվական Պանեևիս, Բիրժայ, Բաուսկա, Կուպիշկիս, Իոնիշկիս, Ժադարև և Շյաուլայա քաղաքների ազատագրման մարտերում։ Այստեղ իրենց մարտական դրոշները անթառամ փառքով պսակեցին 2-րդ զվարդիական բանակի 2-րդ, 87-րդ զվարդիական և 51-րդ բանակի 77-րդ, 216-րդ, 257-րդ և 417-րդ հրաձգային դիվիզիաները։

Համեմատաբար ավելի շատ հայեր կային 257-րդ հրաձգային դիվիզիայում։ Վերջինս կազմավորվել էր 1943 թ. հուլիսի 1-ին 60-րդ Կարմրագրոշ հրաձգային և 62-րդ Կարմրագրոշ առանձին ծովային բրիգադների միացումից։ Իվիզիայի մարտական ուղին սկսվել է Հյուսիսային Կովկասից, ապա անցել է Դոնբաս, Ղրիմ, Ուկրաինա և Մերձբալթիկա։ 1944 թ. ամռանը Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերի հարձակողական գործողությունների ժամանակ դիվիզիան ոչնչացրեց 3505 հիտլերական, 49 տանկ, 4 զրահապատ, 148 զնդացիր, 48 թնդանոթ ու սկսնանետ, 1 ինքնաթիռ և այլ ռազմական տեխնիկա։ Գրավեց 4 թնդանոթ, 15 ավտոմեքենա, 4 զնդացիր, 1 տանկետկա, գերեց 447 գերմանական զինվոր ու սպա⁷¹։ Հակառակորդին պատճառած

կորուստների գործում իրենց լուծան գրեցին նաև հայ ժողովրդի պալակաները, որոնցից շատերը հրամանատարական պատասխանատու պաշտոններ էին զբաղում զինվորիայում: Գնդերի հրամանատարների տեղակալներ էին Տեր-Վարդանյանը և Հովհաննիսյանը, հումարտակի հրամանատարների քաղզոմ տեղակալներ էին Գևորգյանը և Մինասյանը: Առանձին սակրային հումարտակի հրամանատարն էր Սեպուհ Վաղարշակի Կյուրեղյանը: Կային նաև վաշտերի, դասակների, ջոկերի շատ հրամանատարներ:

Հարձակողական և պաշտպանական մարտերում 257-րդ հրաձգային դիվիզիայի ցուցաբերած բարձր մարտունակությունն ու կարգապահությունը, լինամուն պատճառած մեծ կորուստները բացատրվում էին ոչ միայն լինամուն հարվածելու իմացությունը և հրամանատարների կողմից մարտը վարելու վարպետությունը, այլև կուսակցական-քաղաքական աշխատանքի ճիշտ կազմակերպումը, կոմունիստների և կոմերիտականների ուժերի ճիշտ տեղաբաշխումը: Մարտական աշխատանքի այդ բնագավառում աչքի ընկավ արդեն մի քանի շքանշանների ասպետ, զինվորիայի հրամանատարի քաղզոմ տեղակալ, զվարդիայի գնդապետ Սիմոն Մկրտիչ Սարգսյանը: Նրա անունը ծանոթ էր դեռ 1941 թ. Մերձբալթիկայի պաշտպանական մարտերից, որտեղ նա զգացել էր ժամանակավոր պարտություն դառնությունը: Այդ լեռնցին լինելով միավորման քաղաքական ղեկավարը, այժմ վրեժ էր լուծում ֆաշիստներից 1941-ի համար: 257-րդ հրաձգային դիվիզիայի հարձակողական թափը, նրա անձնակազմի բարոյաքաղաքական ու մարտական ոգին հատկապես դրսևորվեց հուլիսին՝ հարձակողական գործողությունների և օգոստոսի կեսերին՝ պաշտպանական մարտերի ժամանակ, երբ հակառակորդը կատաղի դիմադրություն ցուցանում էր կասեցնել մեր զորքերի առաջընթացը: Լիտվական Կլինգիլյան բնակավայրի շրջանում, հուլիսի 27-ին հակառակորդը խոշոր ուժերով գրոհեց 943-րդ գնդի աջ թևի վրա: Մարտական առաջադրանքը, որ դրված էր կապի դասակի վրա, ձախողման վտանգի տակ էր, որովհետև հակառակորդի երկու գնդացիներ անընդհատ կրակով թույլ չէին տալիս մարտիկներին

առաջ շարժվելու: Սերժանտ Սմբատ Ռուբենի Ներսիսյանին հրամայվեց ոչնչացնել կրակակետը: Նա իր հետ վերցնելով վեց մարտիկներ, աննկատելիորեն շրջանցեց հակառակորդին և հանկարծակի գրոհով նռնակներով ոչնչացրեց կրակակետերը: Ներսիսյանն անձամբ ոչնչացրեց 11 հիտլերական: Այդ սխրագործության համար 20-ամյա մարտիկը պարգևատրվեց Կարմիր աստղի շքանշանով⁷²: Նույն բնակավայրի շրջանում, նույն օրը մարտական սխրանք կատարեց գնդի տգրեջանցի մարտիկ Մախմուդ Ալիքը: Նա իր թնդանոթով ուղիղ նշանառությամբ ոչնչացրեց երկու կրակակետ և ետ մղեց հակառակորդի շորս հակադրոհը: Նա պարգևատրվեց Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանով, վրացի Անտոն Յիխաշվիլին իր դասակով ոչնչացրեց 50 հիտլերական: Սգոստոսի 4-ին Կրաուշի բնակավայրի մոտ (Բաուսկա քաղաքի շրջանում), հակառակորդի տանկային գրոհը ետ մղելու ժամանակ, հրետանավոր Սեդրակ Փիլոսի Չալչանը՝ խփեց մեկ տանկ և ոչնչացրեց 6 հիտլերական: Նա արժանացավ Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանի: Անձնագոհարար էին կոչվում նույն գիվիդիայի 948-րդ գնդի մարտիկները: Կարմիրբանակային Վասիլի Պոպովը հուլիսի 29-ին նռնակների խրժով ոչնչացրեց մեկ տանկ, Նիկոլայ Պետրովը՝ 2 կրակակետ: Խլզախ մարտիկները հրամանատարության կողմից պարգևատրվեցին Կարմիր աստղի շքանշանով⁷³:

Օգոստոսի 17—22-ը հակառակորդը ժագարե քաղաքի մոտ մեծ թվով տանկերով ու ինքնագնաց հրանոթներով, հետևապես աջակցությամբ բաղմաթիվ գրոհներով փորձում էր ճեղքել 257-րդ հրաձգային գիվիդիայի մարտակարգերը: 957-րդ գունդը, որ զեկավարում էր գիվիդիայի հրամանատարի տեղակալ, գնդապետ Սիմոն Սարգսյանը պաշտպանական ծանր մարտեր էր մղում: Գնդապետը թշնամու գնդացրային ու հըրետանային կրակի տակ շրջում էր ստորարածանումները, ոգևորում մարտիկներին: Գնդին հաջողվեց թշնամու տանկային բոլոր գրոհները ետ մղել: Բայց հակառակորդը, ստանալով նոր համալրումներ, նորից ու նորից էր գրոհում: Ի վերջո ուժասպառ եղավ ու գրոհը դադարեցրեց: Իմադրությունը հաջողությամբ կազմակերպելու և ցուցաբերած

անձնական արիություն համար զնգապետ Ս. Սարգսյանը պարզեցատրվեց Կարմիր զորշի շքանշանով⁵: Այդ մարտերում աչքի ընկան կարմիրբանակայիններ Իվան Դոմինը, Նրմուլայ Երմակովը, Կարապետ Սարգսյանը և ուրիշներ:

Օգոստոսի 23-ին 51-րդ բանակի հրամանատարի հրամանի համաձայն զիվիլիան իր զիրքերը հանձնում է 51-րդ զվարդիական զիվիլիային և նոր զիրքեր գրավում Բիրսմույ-ժա—Ռակստելի բնագծում:

Նույն օրը ուժեղ մարտեր են սկսվում հակառակորդի տանկերի ու հրետանու դեմ⁶: Զարինի բնակավայրի մոտ էտ մղելով հակառակորդի զրոհները, հրետանավոր, ավազ սերժանտ Կարապետ Բազրատի Սաղոսյանը ոչնչացրեց 40 հիտլերական և հրդհհ 3 ավտոմեքենա: Գնդացրորդ Հայկազ Արզումանի Զաբիյանը ոչնչացրեց մեկ կրակակետ և 10 հիտլերական: Աղբբեջանցի Գայգար Ռահիմբեկին և ռուս Խուրլեսկին միասին անցան թշնամու թիկունքը, ոչնչացրին յուրայինների հարձակմանը խանգարող զնգացրային կրակակետերը, սպանեցին 12 հիտլերական և կարևոր փաստաթղթերով վերագործան զորամաս⁶: Կատարած սխրագործության համար մարտիկները պարգևատրվեցին շքանշաններով: Հուլիս—օգոստոս ամիսներին մղած մարտերի ընթացքում ցուցաբերած խիզախության ու արիության համար զիվիլիայից շքանշաններով ու մեդալներով պարգևատրվեցին Սերգեյ Արշակի Սաղաթելյանը, Տիգրան Հարություն Գրիգորյանը, Ալեքսանդր Միխայիլի Կիրակոսյանը, Արսեն Խամիշվիլին և շատ ուրիշներ: Իվան Նազարովը արժանացավ Սովետական Միության հերոսի կոչման:

Նդրաշրական կիտվայի աղատագրման համար իրենց կյանքը զոհեցին Միսակ Հայկի Հովհաննիսյանը, Հակոբ Մարաիրոսի Հակոբյանը, Հարություն Ալեքսանի Ասլանյանը, Հայկազ Հովհաննեսի Գևորգյանը, Աշոտ Համիկի Զաքարյանը, Արտավազ Սուրենի Զարաֆյանը, Սերգեյ Սողոմոնի Մելիքսեթյանը, Լևոն Թևոսի Մաթևոսյանը և ուրիշներ⁷:

Հարյուրավոր հայեր էին մարտնչում Թշնամու դեմ 216-րդ և 417-րդ հրաձգային զիվիլիանների կազմում:

216-րդ կարմրագործ հրաձգային զիվիլիան ինտերնացիո-

նալ էր: 1944 թ. հուլիսի 1-ի տվյալներով նրա շարքերում հաշվվում էր ուսու՝ 4360, ուկրաինացի՝ 1958, հայ՝ 152, հրեա՝ 124, վրացի՝ 123, ադրբեջանցի՝ 120, լաթար՝ 96, ուզբեկ՝ 78, բելուսու՝ 72, զազախ՝ 63, այլ ազգություներ՝ 217, ընդամենը 7363 հոգի⁷⁸: Անընդմեջ գտնվելով ռազմաճակատում, զինվորական ակտիվորեն մասնակցել էր Խաբովի (1941), Ռոստովի (1942), պաշտպանական մարտերին, Կովկասի ճակատամարտին և Ղրիմի ազատագրմանը: Նրա զորամասերն իրենց մարտական դրոշները փառքով օժեցին նաև Մերձբալթիկայի և Լեհաստանի ազատագրման մարտերում: Մարտական հաղթարշավում իրենց համեստ լուծան ներդրին հայ ժողովրդի զավակները:

Դիվիզիայում մեծ թվով հայեր գրավում էին հրամանատարական կարևոր պաշտոններ: Միավորման քաղբաժնի պետի տեղակալն էր մայոր Արմենակ Քրիստափորի Ակոպովը, փոխգնդապետ Միխայիլ Տիգրանի Գրիգորյանը ղեկավարում էր 647-րդ գնդի հրամանատարի պաշտոնը, 665-րդ գնդի շտաբի պետն էր փոխգնդապետ Քամիլ Շաքիրի Հախմերզյանը, զոմարտակի հրամանատար էր կապիտան Վլադիմիր Դավթի Խաչատրյանը, վաշտերի ու դասակների հրամանատարներ էին կապիտան Պատվական Ավետիսի Գրիգորյանը, ավագ լեյտենանտներ Զինավար Սարգսի Մովսիսյանը, Վարդ Բաղյանը, լեյտենանտ Առաքել Խաչիկի Կարապետյանը, Հրանտ Խաչիկի Հակոբյանը, Աղվան Հակոբի Նահապետյանը և ուրիշներ:

1944 թ. հուլիսի 24—30-ը թե՛ մարտեր են բռնկվում Սկոպիշկիս բնակավայրի շրջանում: Հակառակորդը մարտի մեջ մտցնելով երկու հետևակային գունդ և 30 տանկ, նորից կտ է գրավում Սկոպիշկիսը և շարունակում հարձակումը հարավային ուղղությամբ⁷⁹: Թշնամու հարձակումն իր վրա է ընդունում հենց նույն օրը մարտի մեջ մտած 216-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը ոչ միայն կանգնեցնում է հակառակորդին, այլև 1022-րդ ինքնագնաց հրետանային գնդի աջակցությամբ ինքն է անցնում հակահարձակման և ընդհուպ մոտենում Սկոպիշկիսին: Այստեղ դիվիզիան հանդիպում է թշնա-

մու ուժեղ դիմադրութեանը: Սկսվում են ծանր ու համառ մարտեր:

Հուլիսի 26-ին հակառակորդը մի քանի տանկերի աջակցութեամբ հակադրոհի է անցնում 589-րդ, 665-րդ և 647-րդ դնդերի մարտակարգերի վրա, նպատակ ունենալով կոտրել դիվիզիայի զորամասերի հարձակողական թափը և պահպանել ժամանակավորապես ձեռք բերած իր հաջողութունը: Նրա բոլոր ջանքերը, ձեռնարկած հակադրոհները մարվում էին, բախվելով դիվիզիայի զորամասերի համառ դիմադրութեանը: Դիվիզիան ետ մղելով հակառակորդի հակադրոհները, շարունակում էր հարձակումը դեպի Սկոպիշկիս: Կարմիր-բանակայիններն ու հրամանատարները կռվում էին անձնագոհաբար, դրսևորելով հերոսութեան բազմաթիվ օրինակներ: Լեվազ սերժանտներ Ա. Ֆ. Մարասինը և Ի. Մ. Զերնովը մեկ օրվա ընթացքում ոչնչացրին թշնամու 11 տանկ: 589-րդ դնդի հարձակման ընթացքում 6-րդ վաշտի դասակը, հրադղանցի քսանամյա կրտսեր լեյտենանտ Խրջանիկ Սարիբեկի Մկրտչյանի հրամանատարութեամբ միշտ գտնվում էր դրոհողների առաջին շարքերում: Այգլիսի դրոհներից մեկի ժամանակ դասակը հակառակորդին դուրս շարտեց խրամատներից, ամրացավ այնտեղ և ետ մղեց հակառակորդի ձեռնարկած հինգ հակադրոհները, ոչնչացրեց 20 հիտլերական: Մկրտչյանը ծանր վիրավորվեց և այդ վիճակում էլ շարունակեց ղեկավարել մարտը: Նույն դնդի Դմիտրի Նեստերենկոյի հրետանային հաշվարկը ոչնչացրեց երեք զնդացրային կետ և 40 հիտլերական⁸⁰: Աչքի ընկան Պավել Գրեբենյուկը, Պյոտր Կարպովը, Կարապետ Կասյանը, Միսակ Աղաջանյանը և ուրիշներ: Համարձակ էին գործում դիվիզիայի սանիտարները, որոնք վտանգելով սեփական կյանքը, հրետանային ու գրնդացրային կրակի տակ ռազմադաշտից դուրս էին բերում վիրավորներին և ցույց տալիս առաջին անհրաժեշտ օգնությունը: Սանիտարներ Մարիա Պերեպելցինը, Սեմյոն Պավլուկը, Սերգեյ Նովիկովը, Սադիկ Բալամբաևովը, Ալեքսանդր Սիդորչենկոն, Զինավար Մովսիսյանը մեկ օրում ռազմադաշտից, յուրաքանչյուրը համապատասխանաբար, դուրս բերեց 46, 37, 30, 28, 19 վիրավոր⁸¹: Օգոստոսի 1—5-ը դիվիզիան

պաշտպանական ծանր մարտեր էր մղում հակառակորդի գերակշռող ուժերի դեմ: Օգոստոսի 5-ին օրվա երկրորդ կեսին ղրվիզիայի զորամասերը հակահարձակման են անցնում և երեքօրյա լարված մարտերից հետո մոտենում Մեմել գետին, ընթացքից դեռանցում են և ամրանում նրա արևմրյան ափին: Դրվիզիան այնուհետև մասնակցում է Բիրժայի և Նլզավայի ազատագրմանը:

Այդ մարտերում աչքի են ընկնում Իվան Չեստոյեզովը, Առաքել Դասպարի Մեկրումյանը, Լեոն Փանոսի Խուսուլյանը, Յակով Գրիգորեր, Իվան Չերկասկին, Ֆեոդոր Կուրմանը, Պավել Բենեդիկտովը, Առաքել Խաչիկի Կարապետյանը և շատ ուրիշներ: Մերձբալթիկայի ազատագրման մարտերում հերոսի մահով ընկան Ալեքսանդր Մաքսիմի Անտոնյանը, Պավել Վոլկովը, Սամսոն Յասոնի Դավթյանը, Վիկտոր Պոնոմարյովը, Վարդան Սեմյոնի Զոհրարյանը, Վասիլի Զադիշվիլին, Վասիլի Կուրդյուկովը և ուրիշներ:

1944 թ. երկրորդ կեսից մինչև ղեկավարներ ամիսը հակառակորդի դեմ մղված մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար այդ ղրվիզիայի հայ ռազմիկներից 60-ը պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով⁸²: Շքանշանակիրներից էին կարմիրբանակայիններ Միխայիլ Խաստոմի Ադամյանը, Ադաբեկ Հարությունյանը, Բենիկ Հակոբի Սարգսյանը, Առաքել Դասպարի Մեկրումյանը, Սերգո Վանուշև Ասոյանը, Առաքել Խաչիկի Կարապետյանը և ուրիշներ:

Նման արիասիրտ հրամանատարներ և շարքային մարտիկներ շատ էին նաև 417-րդ հրաձգային ղրվիզիայում: 1943 թ. հունվարին այդ ղրվիզիայում կար 393 հայ, իսկ 1944 թ. հուլիսի 1-ի տվյալներով նրանց թիվը նվազելով, հասել էր 121-ի⁸³: Դրվիզիայում շքանշանակիր հայ հրամանատարներից էին մայոր Անուշավան Ասատուրի Հակարյանը, կապիտաններ Գրիգորի Սուրենի Ազիզյանը, Միխայիլ Վաղարյանը, Սերգեյ Կարապետի Կարապետյանը, Ավետիս Գալուստի Քերոբյանը, ավագ լեյտենանտ Խազմիկ Աբշակի Էդիլյանը, լեյտենանտներ Սուրեն Ստեփանի Ազնաուրյանը, Սարգիս Դեորգի Զոնգարյանը, Սերգեյ Հմայակի Ժամկոչյանը և ուրիշներ: Մերձբալթիկայում՝ խիզախության ու մար-

տական ծառայության համար մեղադրելով պարզեցման գործը կարմիրբանականներ Անդրեյ Լեոնի Հայրյանը, Արսեն Բել-րուբի Արամյանը, Արեւ Արեւի Օհանջանյանը, Հրաչիկ Արսե-նի Սաղաթելյանը, Արամ Ֆիլիպի Ավոյանը և շատ ուրիշ-ներ:

Սովետական եղբայրական ժողովուրդների զավակների հետ միասնական մարտական շարքում զինվորիայի հայ ռազ-միկներն անձնազոհաբար մարտնչեցին հատկապես մեր զոր-քերի Շյաուլյայի հարձակողական և պաշտպանական մար-տերում: Հուլիսի 27-ին առաջինը Շյաուլյայ ներխուժեցին 3-րդ մերենայացված կորպուսի 8-րդ մերենայացված և 35-րդ տանկային բրիգադները՝ Ս. Գ. Կրեմերի և Ազի Ասլանովի հրամանատարությամբ: Նրանց ետևից քաղաք մտան 51-րդ բանակի 63-րդ հրաձգային կորպուսի 417-րդ և 267-րդ հրա-ձգային զինվորիաները: Սկսվեցին փողոցային ծանր մարտեր: 417-րդ հրաձգային զինվորիայի 1369-րդ գնդի վաշտերից մեկը զափանցի ավազ լեյտենանտ Աշոտ Արսենի Քարամյա-նի ղեկավարությամբ կոտրելով հակառակորդի համառ դի-մադրությունը, ներխուժեց Շյաուլյայի արվարձանը և այնու-հետև արագ շարժվեց քաղաքի կենտրոնը, ոչնչացնելով ֆա-շիստական ավտոմատավորներին: Քաջ հրամանատարը վի-րավորվեց, բայց չհեռացավ մարտից այնքան ժամանակ, մինչև որ վաշտը կատարեց իր առաջադրանքը: Համարձակ էր դորժում նույն գնդի 8-րդ վաշտի ջոկի հրամանատար Հրադդանի շրջանի Աթարբեկյան գյուղի բնակիչ, կրտսեր սեր-ժանա Հայկադ Տիգրանի Ներսիսյանը: Մարտի ժամանակ նա փոխարինում է ծանր վիրավորված դասակի հրամանատարին և շարունակում հարձակում դեպի քաղաքի կենտրոնը, ան-ձամբ ոչնչացնում 25 հիտլերական: 51-րդ բանակի հրամա-նատար Յ. Գ. Կրեյզերը խիզախ սերժանտին պարզեցմանում է Փառքի 2-րդ աստիճանի շքանշանով: Բացի այդ բանակի «Сын Отечества» թերթի թղթակից մայոր Ա. Գուգնիկը նրա կատարած սխրանքի մասին հոգված է տպագրում թերթում՝ «Կապավոր Հայկադ Ներսիսյանը» խորագրով⁸⁴: Անձնազոհա-բար մարտնչեցին և իրենց սխրանքներով աչքի ընկան Վար-դան Ալեքսանդրի Հարությունովը, Իվան Կովզանը, Ալի Կա-

սիմովը, Գրիգոր Ավանեսի Հարությունովը, Սամեղ Զեյնալովը, Բիգուժա Կարրախրաեր, Եֆիմ Գանենկոն, Լեոնիդ Փլուտկովը, Գևորգի Ժիրլաձեն, Միխայիլ Արշակի Լալոյանը, Աբգովա Զուրարանը և շատ ուրիշներ:

Հերոսաբար կռվեցին թշնամու դեմ հայ ռազմիկները՝ Մեծթաթյան 1-ին ռազմաճակատի զվարդիական միավորումների կազմում:

Դաժան մարտերում առնականացած ու կռվված փառապանծ 2-րդ զվարդիական բանակի 11-րդ և 13-րդ զվարդիական հրաձգային կորպուսների մարտական շարքերում տաղանդավոր ղորավար, վրաց ժողովրդի պանծալի զավակ գեներալ-լեյտենանտ Պ. Գ. Չանչիրաձեի հրամանատարությամբ սովետական ռազմիկները, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի զավակները, Շյաուլյայի և Պանեխիսի շրջաններում բռնկված ճակատամարտերում դիմացան ամենածանր փորձություններին և դրսևորեցին վտանգին սառնասրտորեն դիմադրավելու գլարդիականին բնորոշ հատկություններ: Այդ բանակի հիշյալ կորպուսների շուրջ հրաձգային դիվիզիաների կազմում 1944 թ. հուլիսի 1-ի թշնամու դեմ էին մարտնչում Սովետական Միության տարբեր ազգությունների զավակներ. ռուս՝ 16793, ուկրաինացի՝ 8514, բելուսուս՝ 410, ուլբեկ՝ 428, հայ՝ 366, ղազախ՝ 295, ադրբեջանցի՝ 240, վրացի՝ 209 և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ⁸⁵: Բազմազգ մարտական մեծ բնտանիքի միայն 87-րդ հրաձգային դիվիզիայի կազմում կար 94 հայ ռազմիկ, որից 20 սպա⁸⁶: Մարտերում աչքի ընկան և ցուցաբերած արիության համար շքանշաններով պարգևատրվեցին Վլադիմիր Բարսեղի Ֆեդանյանը, Վարդգես Երանոսի Ստեփանյանը, Ռաթով Հարությունի Մանուկյանը, Սամվել Առուստամի Ավանեսյանը և շատ ուրիշներ: Բազմաթիվ հայ ռազմիկներ էին կռվում թշնամու դեմ 11-րդ զվարդիական կորպուսի 2-րդ զվարդիական դիվիզիայի շարքերում: Նրանք բարձր պահեցին զվարդիականի պատվավոր կոչումը, կռվեցին անձնազոհարար, ցուցադրելով հակառակորդին հաղթելու ամուր կամք, համառություն և իրենց սխրանքներով հարստացրին միավորման հերոսական պատմությունը: Այդ դիվիզիայից, իր ստեղծման օրից,

1941 թ. օգոստոսի 10-ից մինչև 1946 թ. 16529 ռազմիկներ պարզևատրվեցին շրանշաններով և մեղալններով, որից միայն 16-ից շրանշան՝ 51, Կարմիր դրոշ՝ 638:

Դիվիզիայի 33 ռազմիկների շնորհվեց Սովետական Միության Հերոսի բարձր կոչում⁸⁷:

1944 թ. հուլիսին գվարդիական դիվիզիայի կազմում հաշվվում էին ռուս՝ 4756, ուկրաինացի՝ 1315, բելոռուս՝ 102, հայ՝ 133, վրացի՝ 70, ադրբեջանցի՝ 77, ղազախ՝ 48 և այլ ազգաբնակչությանների զավակներ⁸⁸: 1944 թ. հուլիսի սկզբին 2-րդ գվարդիական բանակի կազմում դիվիզիան տեղափոխվեց Մերձբալթիկա և հուլիսի 23-ին լիտվական Սվինտայ բնակավայրի շրջանում սկսեց հարձակողական գործողությունները: Օգոստոսի կեսերից սկսած դիվիզիան պաշտպանական ծանր մարտեր էր մղում հակառակորդի տանկային միավորումների դեմ: Այդ մարտերում սովետական մարտիկները դրսևորելով բացառիկ կամք ու հաստատակամություն, կտմղեցին հակառակորդի հոգեբանական բոլոր գրոհները՝ ներքին սրտճառելով ծանր կորուստներ: Օգոստոսի 14—20-ը թշնամու տանկերի դեմ մղված պայքարում հերոսաբար կրոճեցին Վլադիմիր Պավլովը, Սերգեյ Պրեսնյակովը, Մակար Բեսմերտնին, Պյոտր Կոմարովը, Տիտոն Կուրտանովը և ուրիշներ: Նրանցից յուրաքանչյուրը ոչնչացրեց մեկական տանկ⁸⁹: Դիվիզիայի շարքային հայ մարտիկներից առաջնահատուկ է գվարդիական կարմիրբանակային Բախշո Դարսույի Շահվերդյանի կառարած սխրագործությունը: Նա վտանգում է իր կյանքը և փրկում ընկերներին: Օգոստոսի 13-ին լիտվական ժուլիշկի գյուղի շրջանում ֆաշիստական ավտոմատավորներն աննկատելիորեն շրջանցում են մի քանի ստորաբաժանումներից մեկը՝ ցանկանալով կտրել նրան յուրայիններից: Հակառակորդին առաջինը նկատում է Շահվերդյանը և առանց հապաղելու մարտիկներին առաջնորդում դրոհի: Իրար ետևից նևտած նռնակներով նա ցաքուցքիվ է անում թշնամու շարքերը և ճանապարհ բացում շրջապատումից դուրս եկող յուրայինների համար: Նա անձամբ ոչնչացրեց 7 հիտլերական⁹⁰: Խիզախ մարտիկը, որ նախկինում արժանացել էր

Արիւնթյան համար մեղալի, պարզեցնողը կարմիր աստղի շքանշանով:

Օգոստոսյան մարտերի ընթացքում շքանշաններով ու մեղալիներով պարզեցնողներին շարքային մարտիկներ Համբարձում Գրիգորի Պետրոսյանը, Հակոբ Աբրահամ Վարդապետյանը, Ազատ Միրոնի Հովհաննիսյանը, Լև Հմայակի Ստեփանյանը, Խաչիկ Արամի Մատուրյանը, Վահան Բաղդասարովը, Ավետիս Միրաքյանը, Հովհաննես Պողոսյանը, Արամ Աբրահամյանը, Ռուբեն Բաբայանը, Անդրանիկ Ավետիսյանը և ուրիշներ:

Հայ հրամանատարներին աչքի ընկան լեյտենանտներ Ավետիք Սերգեյի Մկրտչյանը, Ներսես Մնացականի Ասլանյանը, Վառժ Բորոսի Առաքելյանը, Ներսես Մնացականի Բրիջյանը և ուրիշներ:

Գվարդիական կոշումը բարձր պահեցին նաև նույն կորպուսի 33-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիայի հայ ռազմիկները, որոնք զեմացան ամենածանր փորձություններին և զրստորեցին բարոյաքաղաքական ու մարտական բարձր հատկություններ:

Գվարդիականների համար հատկապես ծանր էին հակառակորդի տանկերի ու հետեակի դեմ Շչատկայի շրջանում Շուվկյանի բնակավայրի, Վեցտա և Կորշենտա գետերի մոտ՝ օգոստոսի 16—23-ը մղված մարտերը: Գրիվիզիայի պաշտպանական դժի որոշ հասվածներում հակառակորդի գրոհող տանկերի թիվը հասնում էր 60—110-ի: Այսպես, օգոստոսի 18-ին, երեք անհաջող գրոհներից հետո, հակառակորդը № 134.6 բարձունքը պաշտպանող 84-րդ գվարդիական զինվորական խմբի մեկի դեմ նետեց 40 տանկ և 25 գրահատու մեքենա ու ինքնադնաց թնդամոթ, մեկ զուսպատակ՝ մոտոհետեակի աջակցությամբ: Սկսվեց անհավասար մարտը: Տանկերի անվերջ լավան չափանեց գվարդիականներին: Նրանց դիպուկ հարվածներից տանկերը մեկը մյուսի ետևից շարքից դուրս էին գալիս: Գվարդիականները նոնակներով ու հրկիզվող շշերով ոչնչացրին 15 տանկ: Հակառակորդի չորրորդ գրոհից հետո զոհվեցին կենդանի մնացած մի քանի գվարդիականներ՝ իրենց հրամանատար Սոլովյովի

հետ: Շարքային Պրոկոֆի Լիսովինովը նռնակների խրճով ու շրջապրեց հակառակորդի մեկ տանի, իսկ հետո երկրորդ խուրճը ձևաքին իրեն հետեց մեկ ուրիշ տանկի թրթուրների տակ: Լիսովինովին համահու շնորհվեց Սովետական Միության /հերոսի կոչում⁹¹:

Մարտի մեկ ալ հատվածում դիվիզիայի դասակներին մեկը զվ. կրտսեր լեյտենանտ Շահեն Բաթսի Գրիգորյանի հրամանատարությամբ մի քանի օրվա ընթացքում ետ մղեց հակառակորդի 13 դրոհ և մինչև վերջ իր ձեռքում պահեց զրաված բնագիծը: Այդ մասին արխիվային փաստաթղթում գրված է. «Անձամբ բնի. Գրիգորյանը այդ մարտում ցույց տվեց խիզախության և արիության օրինակներ: Իր անձնական օրինակով ոգևորեց զվարդիականներին ու նրանց մղեց մարտական նոր սխրագործություններին»⁹²:

Դրինկիշկի բնակավայրի շրջանում ծավալված կատաղի մարտերի ժամանակ սպանվեց 84-րդ դնդի դասակի հրամանատար, զվ. լեյտենանտ Բիկովը: Դվարդիայի սերժանտ Ավետիք Անդրիասի Վարդապետյանը առանց վարանելու, իր վրա վերցրեց հրամանատարությունը և մարտիկներին գրոհի տանելով, գրավեց հակառակորդի բնագիծը: Այս սխրանքի համար նաև պարգևատրվեց Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանով⁹³:

Թշնամու դեմ մարտնչողների առաջին շարքերում էին Միխայիլ Վոդլենը, Միխայիլ Մարտինովը, Ադահուսեյն Հուսեյնովը, Ֆեոդոր Մադիչենկոն, Գավրիլ Ուրուշաձեն և ուրիշներ: Հրամանատարությունն այդ խիզախ ռազմիկներին նույնպես պարգևատրեց Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանով:

Մարտերում ցուցաբերած արիության համար զվարդիականներ Պարգե Հակոբի Միրզոյանը, Օնիկ Մնացականի Մարտիրոսյանը, Վաղգեն Արամի Բադինյանը պարգևատրվեցին Կարմիր աստղի շքանշանով, իսկ Արտաշ Սամսոնի Բադալյանը, Ալեքսեյ Ալեքսանդրի Մարգոսյանը, Վահան Վարդիվանի Ալեքսանյանը, Կիմ Կոստանդինի Աղաջանյանը՝ Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանով: 84-րդ զվարդիական դնդի հրամանատարի տեղակալ մայոր Ռուբեն Պողոսի Գուզոսյանը պար-

դեատրվեց Ալեքսանդր Նեսկու շքանշանով:

Լիտվայում մարտերի ժամանակ զոհվեցին գվարդիականներ Գուրգեն Ռուստամի Ավագյանը, Ռուբեն Գեղամի Հարությունյանը, Անդրանիկ Մարտիրոսի Օհանյանը, Պետրոս Կարապետի Մարգարյանը, Պյոտր Գրիգորի Զաքարյանը և ուրիշներ⁹⁴:

Թշնամու զրոհող տանկերի լավայլի դեմ մղված ծանր մարտերում հատկապես աչքի ընկան 2-րդ գվարդիական բանակի տանկային և հակատանկային միավորումներն ու զորամասերը, որոնք իրենց համարձակ գործողություններով և սպանիչ կրակով կոսեցրին հակառակորդի առաջընթացը դեպի Շյաուլայ: Բավական է ասել, որ այդ միավորումներից միայն Շյաուլայի պաշտպանական մարտերում ցուցաբերած արիության ու խիզախության համար 22 ռազմիկների շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում⁹⁵: Հատկանշական է 1187-րդ հակատանկային կործանիչ հրետանային գնդի հրամանատարների հերոսական սխրանքը: Կուրչենայի շրջանում օգոստոսի 17—18-ին հրետանային 2-րդ մարտկոցը ավագ լեյտենանտ Սերգեյ Յակովիչ Օրեխովի հրամանատարությամբ ոչնչացրեց թշնամու 12 տանկ⁹⁶: Խիզախ հրամանատարին շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում: Անձնագոհաբար ընկան ռազմի դաշտում Յակով Օրդինցևը, Ալեքսեյ Կաստովը և Տիմոֆեյ Պոդգորնին: Նրանց բոլորին համահունչ շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում:

Սովետական զորքերի կողմից յուրաքանչյուր քաղաքի կամ գյուղի ազատագրումից հետո շատ հրամանատարների ու զինվորների կրծքներին երևում էին նոր շքանշաններ ու մեդալներ: Բայց և լինում էր այնպես, որ նրանցից շատերին չէր վիճակվում վայելելու այդ երջանիկ պահը: Այդպիսի բախտ վիճակվեց մեր ժողովրդի պանծալի զավակ սերժանտ Վաչագան Հունանի Վանցյանին, որը զոհվեց մարտական տնձա՝ սխրագործությունը կատարելու պահին և համահունչ արժանացավ Սովետական Միության հերոսի կոչման:

Հուլիսի 29-ին Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի կազմի մեջ մտնող 43-րդ բանակի 60-րդ հրաձգային կորպուսի 179-րդ հրաձգային դիվիզիան անցնելով հարձակման, մար-

տերով մոտեցավ Մեմեկ գետին: Դիվիդիայի 259-րդ դնդի երկու գումարաականներն անցան գետը և հակառակ ափում գրավելով զորքեր, համառ մարտեր սկսեցին թշնամու զերակշռող ուժերի դեմ: Նրանց մեջ էր Վաչագան Վանցյանը՝ իր հաշվարկի հետ միասին: Հակառակորդը վեց անգամ գրոհեց Վանցյանի երեք հոգուց բաղկացած հաշվարկի վրա և միշտ էլ ծանր կորուստներով ետ շարժվեց: Վերջին գրոհի ժամանակ Վանցյանի փոքրիկ խմբի դեմ նետվեց մեկ գումարտակ հետեակ՝ 9 տանկի ուղեկցությամբ: «Ոչ մի քայլ ետ, մեռնել, բաց շնահանջի: Տանկերը թողնել անցնեն առաջ, իսկ հետեւիներն զեմառդեմ գնդակահարել», — հրամայեց Վանցյանը: Այդպես էլ արվեց: Գերմանացի տանկիստները տեսնելով լուրախներին կոտորվելը, իրենց կրակը ուղղեցին գնդացրային հաշվարկի վրա: Զոհվեցին Վանցյանի մարտական ընկերները՝ Կրավչենկոն և Իբրահիմովը: Հավաքելով վերջին ուժերը, թշնամու գնդակից խոցված Վանցյանը հակառակակային նռնակով պայթեցրեց տանկը և ինքն էլ զոհվեց⁹⁷: Թըշնամու տանկերի ու հետեակի դեմ հերոսաբար կռվեց Կարմիր դրոշի և Կարմիր աստղի շքանշանների ասպետ, նույն դնդի ավագ Վասիլի Կվաչանթարաձեն: Նրա ջոկը մինչև վերջ պաշտպանեց գրավված հենակետը և ծանր կորուստներ պատճառեց հակառակորդին: Վանցյանին և Կվաչանթարաձեին շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում:

1944 թ. օգոստոսին Շյաուլայի մոտ անմահ սխարդործություն կատարեց 26-րդ գվարդիական հրետանային բրիգադի հրետանու հաշվարկի հրամանատար, գվարդիայի կրտսեր սերժանտ Հայկազ Համբարձումի Դալլաքյանը: Սոցատոսի 17-ին հակառակորդի հետեակը 50 տանկերի աջակցությամբ գրոհեց բրիգադի մարտակարգերի վրա: Հետեակի հետ միասին 15 տանկեր շարժվեցին Վանանդի բնակավայրի վրա, որտեղ դառնվում էր Դալլաքյանի մարտկոցը: Հրետանավորների նշանառու կրակով մեկը մյուսի հետեից շարքից դուրս էին գալիս հակառակորդի տանկերը: Դալլաքյանը 300—400 մ. հեռավորության վրա խփեց 3 տանկ, մեկ «Ֆերդինանդ» և ոչնչացրեց 40 հիտլերական: Հակառակորդի տանկերին հաջողվեց ոչնչացնել մարտկոցի բոլոր թնդանոթները, միայն Դալլաքյանի հրանոթն էր վնասվածք ստացած վիճա-

կում շարունակում կրակ տեղալ: Խփվեց ևս երկու տանկ, իսկ մյուսները խուսափելով մարտից, թողեցին ռադմադաշար: Մարտի նեւովեց հետեակը: Այդ ժամանակ վերջացան արկերը: Դաւլաբյանն իր հաշվարկի հետ ձեռնամարտի բռնվեց ֆաշիստական ավտոմատավորների հետ, որին հետևեցին մարտկոցի մյուս հրետանավորները: Նա անձամբ ոչնչացրեց 12 ֆաշիստ⁹⁸:

Հատկապես ուշադրութեան է արժանի 35-րդ տանկային բրիգադի 3-րդ զվարդիական տանկային դումարտակի զվարդիալի սերժանտ Միրայել Յուզբաշյանի⁹⁹ մարտական սխրանքը: Սմորգոն բազաբի մոտ տանկի հրամանատարը ծանր վիրավորվում է, Յուզբաշյանը, որը կատարում էր ռադիստի պարտականութուն, դնդաքրային գիպուկ կրակով ցրում է տանկի վրա գրոհող հիտլերականներին: Հրամանատարութունը նրան պարգևատրում է Կարմիր աստղի շքանշանով:

Օգոստոսի 17-ին 35-րդ զվարդիական տանկային բրիգադը դիրքեր է գրավում Ժագարե բազաբի մոտ գտնվող Դաուդիկայի բնակավայրի հյուսիսարևմտյան մասում՝ խնդիր ունենալով թույլ շտապ թշնամու տանկերին ճեղքել մեր զորքերի պաշտպանութունը: Հաջորդ օրը երկուսն ևս մարտաշարքերով առաջ շարժվող թշնամու տանկերը: «3-րդ զվարդիական տանկային դումարտակի տանկերի խումբը Գ. Տովյակովի հրամանատարութեամբ ընդունում է մարտը: Վառվում է հակառակորդի առաջատար տանկը: Ժամը 12-ին Տովյակովը ռադիոյով հաղորդում է հրամանատարին. «Թշնամու տանկերը ուժեղ կերպով կրակում են մեր տանկերի վրա, արկերը վերջանում են»: Ստացվում է պատասխան. «Շարունակեցիք մարտը, միջոցներ են ձեռնարկվել»: 15 րոպեից հետո Տովյակովը ռադիստ Միխայիլ Յուզբաշյանի միջոցով նորից հաղորդում է. «Վազրը» ընդհուպ մոտենում է»: Իսկ Երեք րոպե անց նորից հաղորդում է. «Մոտենում է երկրորդ «Վազրը», ընդունում ենք մարտը»: Դա անձնակազմի վերջին ղեկույցն էր: Անհավասար մարտում զոհվում են խմբի հրամանատար Տովյակովը, վարորդ-մեխանիկ Կուլենցովը: Մանր վիրավորված Յուզբաշյանը հասցնում է մի կերպ դուրս գալ աչքվող տանկից: Բարբարոսական մեթոդները յուրացրած ֆաշիստ-

դահիճները վիրավոր մարտիկի վրա բենզինն են լցնում և այ-
րում: Նրա դիակն այն ագտիճան էր այրվել, որ օդնության
հասած յուրայինները հազիվ կարողացան ճանաչել Յուզբաշ-
յանին¹⁰⁰: Ողբերգական, բայց և հերոսական ճակատագիր
ունեցավ խնձորեսկցի 21-ամյա տանկիստը, որի սխրագոր-
ծությամբ իրավամբ կարող են հպարտանալ ոչ միայն նրա
համազուգահեռները, այլև մեր ժողովուրդը:

Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատում հակառակորդին
մարդկային ու տեխնիկայի ծանր կորուստներ պատճառեցին
գնդապետներ Միքայել Մանուկյանցի, Արտաշես Աբրահամ-
յանի, Հաբեթյակ Սաֆարյանի, փոխգնդապետ Գրիգոր Ամիր-
ջանյանի, մայոր Խաչիկ Համբարյանի, կապիտան Արտաշես
Գրիգորյանի, գվարդիայի ավագ լեյտենանտ Բենիամին Մու-
րադյանի, ավագ լեյտենանտ Սուրեն Ավակովի ղեկավարած
զորամասերն ու ստորաբաժանումները:

Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի 2-րդ գվարդիական
բանակի 11-րդ գվարդիական կորպուսը գվարդիայի գնե-
րալ-մայոր Բազրատ Առուշանյանի հրամանատարությամբ
նորանոր հաղթանակներ տարավ թշնամու դեմ: Օգոստոսին
Շչառվյայի շրջանում կորպուսը մի քանի անգամ ջախջախիչ
հարվածներ հասցրեց թշնամուն և ստիպեց նրան հո քաշվել
Էլման գիրքերը: Կորպուսը հետագայում ակտիվորեն մաս-
նակցեց Ռիգայի և Արևելյան Պրուսիայի սովետական զորքե-
րի հարձակողական գործողություններին:

Մեր հայրենիքի մայրաքաղաք Մոսկվան 1944 թ. հունիսի
22-ից մինչև հուլիսի 31-ը վեց անգամ 224 հրահոթից 24
համազարկ տվեց բանակի գնեներալ Բաղրամյանի զորքերի
պատվին, ողջունելով նրանց թշնամու դեմ տարած փալլուն
հաղթանակների համար: Վեց անգամ նրա անունը հիշատակ-
վեց Գերագույն գլխավոր հրամանատարի հրամաններում:
Հունիսի 24-ին և հուլիսի 4-ին մեկական անգամ հիշատակ-
վեցին 51-րդ գվարդիական գիվիգիայի հրամանատար գնե-
րալ-մայոր Զեյնիկովի և 1304-րդ ծանր հրետանու գնդի հրա-
մանատար՝ գնդապետ Արտաշես Աբրահամյանի անունները:
Գնեներալ Բաղրամյանի զորքերը հարձակողական գործողու-
թյունների ամբողջ ընթացքում հունիսի 23-ից մինչև օգոս-

տոսի 15-ը ազատագրեցին 17.966 բնակավայր, ոչնչացրին 111000 գերմանական զինվոր ու սպա, 746 տանկ ու ինքնա-
զնայ հրանոթ, 1090 թնդանոթ, 666 ավանանետ, 1400 զըն-
դացիր, 3700 ավտոմեքենա, 120 պահեստ: Գրավեցին 171
տանկ, 15 ինքնազնայ հրանոթ, 80 թնդանոթ, 259 սփանա-
նետ, 1850 զնդացիր, 3435 ավտոմեքենա, 360 պահեստ, զե-
րի վերցրին 15650 հիտլերական: Իսկ պաշտպանական մար-
տերի ընթացքում, որ սկսվեցին օգոստոսի 12-ից և շարու-
նակվեցին մինչև 31-ը՝ զենեքալ Բաղրամյանի ղորքերը ոչըն-
չացրին 27600 հիտլերական, 1000 տանկ ու ինքնազնայ
հրանոթ, 208 թնդանոթ, 438 զնդացիր, 126 ինքնաթիռ, 83
զրահամեքենա, 872 ավտոմեքենա և ալլ ուղղմական տեխ-
նիկա¹⁰¹:

Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի ղորքերի ռազմական
հաջողությունները և փալլուն հաղթանակները հակառակորդի
նկատմամբ մեծ արձագանք գտավ Սովետական Հայաստանի
աշխատավորության ու սփյուռքահայության շրջանում: Ողջ-
վորված Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի ղորքերի, բանա-
կի գեներալ Հովհաննես Բաղրամյանի փալլուն հաջողություն-
ներով, շատ կազմակերպություններ ու կոլեկտիվներ ցանկու-
թյուն էին հայտնում նրա անվան ֆոնդին տրամադրված մի-
ջոցներով կառուցված տանկերն ու ինքնաթիռներն ուղարկել
Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատ: Ի հավերժացումն «Նրի-
տասարգ գվարդիա» կոմերիտական բնդհատակյա կազմակեր-
պության կատարած սխրագործությունների, հանրապետու-
թյան կոմերիտականներն ու երիտասարդները մարտական
ինքնաթիռներ կառուցելու նպատակով 1944 թ. հավաքեցին
2675000 ռուբլի և խնդրեցին Պաշտպանության պետական կո-
միտեին այն հատկացնել Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակա-
տին¹⁰²: Երևան քաղաքի Սպանդարյան շրջանի կանայք հավա-
քեցին 135214 ռուբլի կանխիկ դրամ և բաժնեկրվեցին 348750.
պետական փոխառության պարտատոմս: Նրանք նամակով
խնդրեցին բանակի գեներալ Հ. Բաղրամյանին՝ այդ միջոցնե-
րով կառուցած ինքնաթիռը հանձնել մարտերում փառաբա-
նված քաջերից մեկին: «Թող այս ինքնաթիռը, — գրված է նա-
մակում, — ամեն վայրկյան հիշեցնի զեպի մեր հայրենիքը

ունեցած անսահման սիրո և նվիրվածության մասին, կրակի
հեղեղ թափի՝ գերմանաֆաշիստական զավթիչների գլխին:
Բող աչա ինքնաթիռը համարձակ ճախրի և ազատության
լույսի ճառագայթները տարածի մեկ այնքան կարոտով սպա-
սող մայրերի, քույրերի, կանանց և երեխաների վրա»¹⁰³:
Անդրկովկասյան երկաթուղու Լենինականի հանգույցի բան-
վար-ծառայողները 1039429 ուրլի մոծեցին պետական բանկ՝
Միկոյանի անվան տանկային շարասյուն կառուցելու և այն
Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատին հանձնելու համար¹⁰⁴:
Բազրամյանի անվամբ միջոցների հավաքումը շարունակվում
էր շվուլացող տեմպերով: 1944 թ. հոկտեմբերին կարմիր բա-
նակի ռազմաօդային ուժերի ռազմական խորհրդի որոշմամբ
այդ միջոցներով կառուցված ինքնաթիռների մեկ էսկադրիլա
հանձնվում է Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատին: Ընդունե-
լով ինքնաթիռները, 332-րդ գրոհիչ ավիացիոն դիվիզիայի
811-րդ գնդի հրամանատար, մայոր Վիսոկոսովը, նրա տե-
ղակալ, մայոր Յակիմենկոն, կուսկազմակերպության քար-
տուղար, ավագ լեյտենանտ Սերերրյակովը, 1-ին էսկադրի-
լայի հրամանատար, կապիտան Յարևը, օդաչուներ Գոլովը,
Խարիտոնչիկը, Պետրովը, Տոչիլկինը, Երոֆեևը, Վարֆոլոմե-
ևը, Խիժնյակը, Զինչենկոն, Մոսկվիչը, Կոստանկոն, Շչեր-
բանը և Կոմոլովը գեներալ Բազրամյանին ուղղված նամա-
կում հայանում են, որ մեծ պատիվ են համարում կովել թըշ-
նամու զեմ նրա փառապանծ անունը կրող ինքնաթիռներով
և երգվում են ուժ ու եռանդ շխնայել արգարացնելու համար
այդ վստահությունը¹⁰⁵:

Կարմիր բանակին օգնելու, թիկունքում ծավալված հայրե-
նասիրական շարժումը դուրս եկավ Հայաստանի սահմանե-
րից և իր մեջ ընդգրկեց աշխարհի տարբեր երկրներում գտնը-
վող հայությունը: Ամենայն հայոց կաթողիկոսի տեղապահ
արքեպիսկոպոս Գևորգ Զորեքչյանի և Հայաստանի դիտու-
թյան, արվեստի ու կուլտուրայի նշանավոր գործիչների հայ-
րենասիրական կոչերն ու դիմումները՝ ուղղված սփյուռքա-
հայությունը, ջերմ արձագանք դտան Ամերիկայի, Աֆրիկայի,
Մերձավոր Արևելքի, Հնդկաստանի և այլ վայրերի հայ դավթ-
օջախներում: Կարճ ժամանակում կազմակերպվեցին հանձ-

նախմբեր՝ սովետական ժողովրդին և բանակին անտեսական ու բարոյական աջակցություն ցույց տալու համար: Աշխարհի բոլոր ծալքերից դրամական փոխադրումները սկսեցին հոսել ՍՍՀՄ պետրանկ, որտեղ սովետական կառավարության ցուցումով հատուկ հաշիվ էր բացվել հայոց կաթողիկոսարանի անունով: Այդ միջոցներով հետադաշտում կառուցելով տանիք, ինքնաթիռներ, ուղարկվում էին ուսումնական:

Սփյուռքահայության շրջանում լայն արձագանք գտավ արքեպիսկոպոս Գևորգ Չորեքչյանի 1943 թ. փետրվարի 21-ի կոչը՝ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյուն կառուցելու մասին: Նույն թվականի նոյեմբերին ԱՄՆ-ում ստեղծվեց դորժադիր կոմիտե՝ «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան կառուցման ֆոնդի օգտին միջոցներ հավաքելու համար¹⁰⁶:

«Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյուն կառուցելու ֆոնդի համար միջոցների հավաքումը կազմակերպելու գործում ակտիվ մասնակցություն ունեցավ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Աշոտ Աբրահամյանը: 1944 թ. սկզբին նա Գևորգ Չորեքչյանի հատուկ հանձնարարականով մեկնեց Մերձավոր Արևելքի երկրները, հանդիպումներ ու գրույցներ ունեցավ Իրանի, Նզիրպուսի, Սիրիայի, Իրաքի, Լիբանանի, Երուսաղեմի հայ գաղթօջախների ղեկավարների հետ, ղեկուցումներով հանդես եկավ սփյուռքահայ աշխատավորների առաջ: Կարմիր բանակին օգնելու շարժումը ավելի լայն թափ ստացավ սփյուռքում:

Մինչև 1944 թ. հունվարը «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան համար ստացվեց՝ ԱՄՆ-ի հայ գաղթօջախից՝ 115000 դոլար, Հարավային Ամերիկայի հայկական գաղթօջախներից՝ 5800 դոլար, Երուսաղեմից՝ 2000 ֆունտ ստերլինգ, Կիպրոսից՝ 3100 ֆունտ ստերլինգ, Կահիրեից, 10000 ֆունտ ստերլինգ, Բեյրութից՝ 100 ֆունտ ստերլինգ, Սպահանից՝ 30000 թուման, Թավրիզից՝ 120000 ուիալ, Թեհրանից՝ 1067145 ուիալ: Բացի դրանից, ԱՄՆ-ում գնվեց և Ռուսաստանի օգնության կոմիտեի միջոցով Սովետական Միության ուղարկվեց 87000 դոլլարի գեղորայք, ինչպես և 50000 դոլլարի դրամար անմիջականորեն կարմիր բանակին¹⁰⁷: Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանը «Սասունցի Դավիթ» տան-

կալին շարասյան ֆոնդին տրամադրեց մի թանկարժեք պահպանող մոդանդներով զարդարված և ուրիշ թանկարժեք իրեր պլատինից ու ապամանդներին 800000 ուսթլու արժողությամբ, ինչպես և 75000 ուսթլի և 1000 անգլիական ֆունտ ստերլինգ¹⁰⁸։ Նույն թվականի հունիսին սփյուռքահայությունից լրացուցիչ ստացվեց 40000 գոլլար և 10000 անգլիական ֆունտ ստերլինգ¹⁰⁹։ Այդ միջոցներով կառուցված տանկերը հանձնվեցին 119-րդ առանձին տանկային դիվիզիոնին։ Բոլոր տանկերի աշտարակի վրա հայերեն գլխատառերով գրված էր «Սասունցի Դավիթ»։ 1944 թ. հունիսին «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը հանձնվեց Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերին և մինչև պատերազմի հաղթական ավարտը մարտնչեց թշնամու դեմ։

Գններալ Բաղրամյանի զորքերի կազմում «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը մարտերով Վիտեբսկից հասավ Բալթիկ ծով, ոչնչացրեց 3000 գերմանական զինվոր ու սպա, 22 տանկ ու ինքնագնաց հրանոթ, 105 թնդանոթ, 72 ականատնետ, 188 զնդացիր, 74 զվատ, 16 ավտոմեքենա, 3 պահեստ, պլակեյերեց 250 ական, գրավեց 3 տանկ, 47 թնդանոթ ու ականանետ, 30 զնդացիր, գերի վերցրեց 120 հիտլերական¹¹⁰։ 1944 թ. սեպտեմբերի 11-ին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությանը գրած համակում գններալ Հովհաննես Բաղրամյանը բարձր գնահատական տվեց «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյան մարտական գործողություններին և հայտնեց իր շնորհակալությունը¹¹¹։

1944 թ. ամռանը Թեհրանի հայ երիտասարդության հախաձեռնությամբ ստեղծվեց «Զորավար Հ. Բաղրամյանի անվան տանկային շարասյուն կառուցելու հանձնաժողով»։ Կենտրոնական հանձնաժողովը հեռագիր ուղարկեց Նյու Յորքի, Լոնդոնի, Կահիրեի, Բեյրութի, Անթիպատի, Երուսաղեմի, Բաղդադի, Հնդկաստանի բոլոր առաջնորդներին, ազգային մարմիններին և եկեղեցական վարչություններին, խնդրելով ամենուրեք ստեղծել զորավար Բաղրամյանի անվան տանկային շարասյան ֆոնդի կնիքահանձնաժողովներ՝ հանգանակությունները ղեկավարելու համար։ Միայն Թեհրանում հավաքվեց 2000000 ռիալ¹¹²։

Հայրենասիրական այդ միջոցառմանը մասնակցեցին նաև Իրանում ապրող այլ ազգություններ:

Նոյեմբերին կենտրոնական ֆոնդում կուտակված միջոցները հասան 3,5 միլիոն ռիալի: Բացի այդ, ի նշան սիրո ու հրախտագիտության, կենտրոնական հանձնաժողովը Թեհրանում ՍՍՀՄ ղեսպանության միջոցով, որպես նվեր, Բաղրամյանին ուղարկեց սուր¹¹³:

Օրեցօր ավելի ու ավելի էր ամրապնդվում կապը Սովետական Հայաստանի և Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի միջև: Ստեղծվել էր հայրենասիրական շնչով գրված նամակների ու ջերմ հեռագրերի օդային հոսանք: Այդ օրերին գեներալ Բաղրամյանի շտաբը բազմաթիվ նամակներ էր ստանում Հայաստանից, Վրաստանից, Ադրբեջանից, Սովետական Միության տարրեր շրջաններից և արտասահմանից:

Աշտարակի շրջանի Ոսկեվազ գյուղի կոլանտեսության ԼԿԿՄ կազմակերպության քարտուղար Գրիգոր Խաչատրյանը գեներալ Բաղրամյանին ուղարկած նամակում գրում է. «Ձեր համազարկերի ահեղ զորգունին միացնում ենք մեր աշխատանքային գործիքների թափն ու շտուաշը, որպեսզի հայ ժողովրդի ամբողջ ուժն ու ցասումը փոթորկածին ամպերից կայծակնային որոտներով իջնեն հիտլերյան բարբարոսների գլխին, որ մարդկության համար նորից բացվի խաղաղ աշխատանքի լուսապայծառ առավոտ»¹¹⁴:

Հայ ժողովուրդը մեծ խանդավառությամբ ու ոգևորությամբ ընդունեց գեներալ Բաղրամյանին Սովետական Միության հերոսի կոչում շնորհելու ուրախալի լուրը և շնորհավորական բազմաթիվ նամակներ ուղարկեց նրան՝ ցանկանալով նոր հաղթանակներ ի փառս մեր հայրենիքի: Զորավարի ծննդավայրի՝ Ադրբեջանական ՍՍՀ Շամխորի շրջանի Չարգախուլ գյուղի բնակիչները շնորհավորելով իրենց հայրենակցին բարձր պարգևի առթիվ, խոստացան ժամկետից շուտ կատարել պետությանը մթերքներ հանձնելու իրենց պարտավորությունները և բոցավառ ողջույն հղեցին նրա զեկավարած ռազմաճակատի մարտիկներին, սպաներին ու գեներալներին¹¹⁵:

Մերձբալթիկայում կռվող զորամասերի ու Հայաստանի

Լազար Սերգեյի Չափչախով
4-րդ խառը ափսոցիտի դիֆիզիա-
լի էմբոլոպիկալի կոմիտատ: Առկե-
տակա՛ն Միուրյա՛ն գեղոս

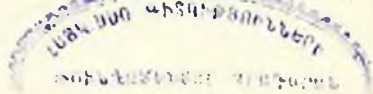
Գրիգոր Յակովկեիչ Բախչիվանցի
57-րդ սովսետյան խառը դիվի-
զիայի 402-րդ գնդի օդակի նյա-
մանատար: Սովետական Միու-
թյան հերոս

Հակոբ Գաապարի Գաապարյան
11-րդ բանակի 33-րդ կապի ա-
ռանձին զնդի հեռախոսակաթե-
լային վաշտի հրամանատար

Մամբրե Հատարաթի Գեորգյան
61-րդ հրետանուցին առանձին
դիվիզիայի հիմնադրամատր

Գեղամ Ներսիսյան
2-րդ ավիացիոն խառը դիվիզիա-
յի 44-րդ գնդի օդակի նրամա-
նատար

Ալեքսանդր Գևորգի Սաչատուրով
Հեռավոր գործողության 58-րդ
ուժերի խառը ավիացիոն գնդի
օդաչու

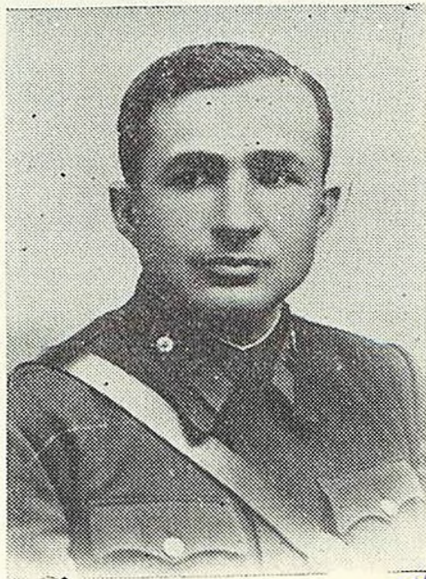
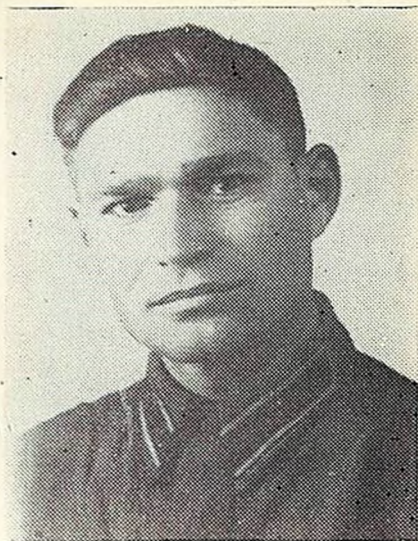

Լիպարիտ Ներսիսյան
7-րդ ավիացիոն խառը դիվիզիա-
յի 35-րդ գնդի օդաչու

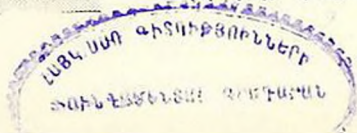

Սարգիս Միքայելի Հայրապետով
7-րդ ավիացիոն խառը դիվիզիա-
յի 31-րդ գնդի եսկադրիայի
նրամանատարի տեղակալ

Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Ազովցև
16-րդ հրաձգային դիվիզիայի
249-րդ գնդի շտաբի պետ

Հազար Գրիգորի Թովմապան
23-րդ հրաձգային դիվիզիայի
89-րդ գնդի կոմիսար

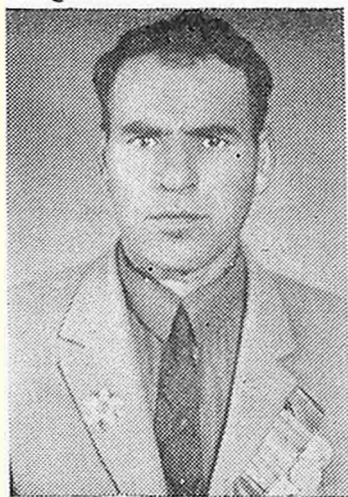

Հայրապետ Հովսեփի Շապուրյան
12-րդ սակրային գումարտակի
գինկոր

Հաբեթյանի Պետրոսի
Աբրահամյան
Կեստուտիսի անվան պարտիզա-
նական ջոկատի պարտիզան

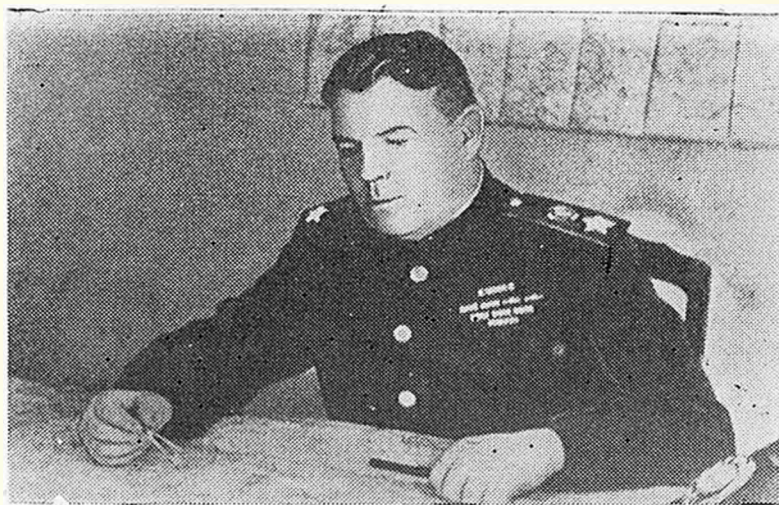
Գորգեն Ավագի Վարդանյան
14-րդ պարտիզանական ջոկատի
պարտիզան

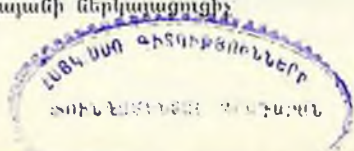
Լ. Ա. Գոգորիձ
Սովետական Միության մարշալ

Ի. Դ. Չերնյախովսկի
Ռաճակի գեներալ

Ա. Մ. Վասիլևսկի
Սովետական Միության մարշալ, Գերագույն զինավոր հրամա-
նատարության զորակազմի ներկայացուցիչ

Ի. Ն. Բաղրամյան
Բանակի գեներալ

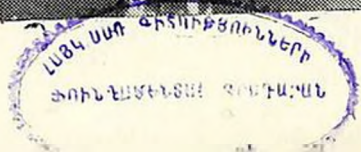
Ա. Ի. Տրյոննիկ
Բանակի գեներալ

Ավետիք Բունազյան
Գեներալ-լեյտենանտ
Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակա-
տի զորքերի սանիտարական
վարչության պետ

Անդրանիկ Հազարյան
Գեներալ-մայոր
215-րդ հրաձգային դիվիզիայի
հրամանատար

Հմայակ Բաբայան
Գեներալ-մայոր
338-րդ հրաձգային դիվիզիայի
հրամանատար

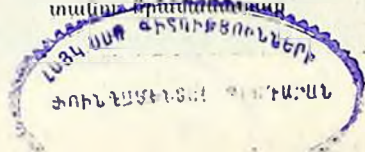

Արգել Կարապետյան
Գեներալ-մայոր
146-րդ հրաձգային դիվիզիայի
հրամանատար

Սմբատ Դանիելյան
Գվարդիայի գնդապետ
18-րդ գվարդիական հրաձգային
դիվիզիայի հրամանատար

Կարապետ Հախնագարյան
Գեներալ-մայոր
1-ին հրաձգային կորպուսի հրե-
տակար հրամանատար

Գեորգի Նևֆեդովիչ Չախարով
Գեներալ-մայոր
303-րդ կործանիչ ավիացիոն
դիվիզիայի հրամանատար

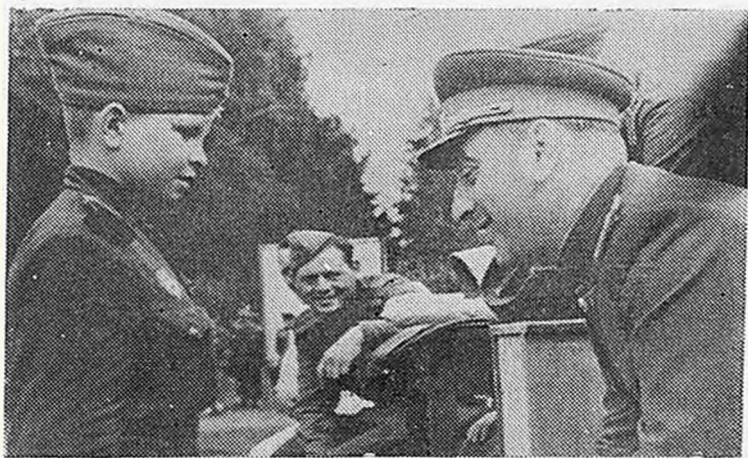
Ռաֆայել Գրիգորի Գասպարյանց
Գեներալ-մայոր
14-րդ ավիացիոն բանակի օպերատիվ բաժնի պետի տեղակալ

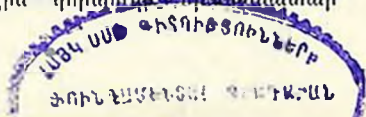
Արեն Պողոսի Սիմոնյան
15-րդ գվարդիական ծանր տանկերի գնդի վաշտի հրամանատար

Էդուարդ Մկրտիչի Զրբաշյան
44-րդ ականաճեւոյան բրիգադի
157-րդ գնդի մարտկոցի հրամանատար

Հակ Մարտիրոսյան
Գեներալ-մայոր
90-րդ հրաձգային կորպուսի հրամանատար

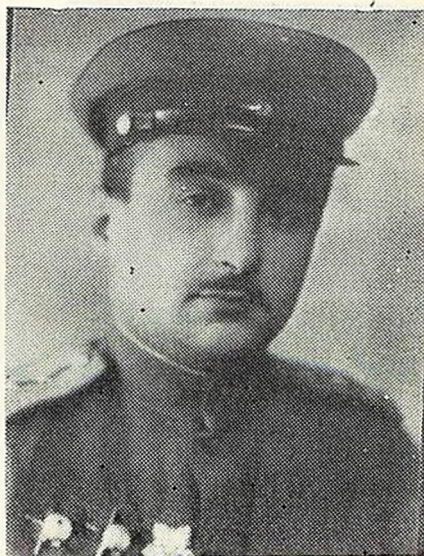
Սիմոն Մկրտիչի Սարգսյան
Գնդապետ
257-րդ հրաձգային դիվիզիայի
հրամանատարի տեղակալ

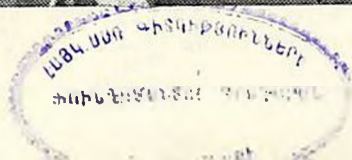
Նշան Ասլանի Ղուլշյան
Գնդապետ
11-րդ մոտոհրաձգային բրիգադի
սանիտարական մասնիկի պետ

Հայկ Հովհաննեսի
Մելքոնյան
124-րդ հրաձգային դի-
վիզիայի քաղրամնի պետի
տեղակալ

Էդուարդ Աբգարի
Մելիքսեթյան
352-րդ հրաձգային դիվի-
զիայի 1162-րդ գնդի շտա-
բի պետի օգնական

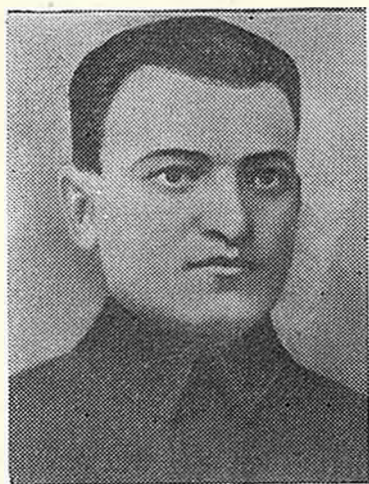

Գևորգ Ալեքսանի Շահինյան
«Շ2—310» սուզանավի մարտական մասի հրամանատար

Վլադիմիր Արշակի Գրիգորյան
47-րդ հրաձգային դիվիզիայի
334-րդ գնդի գնդացրային վաշտի
հրամանատար

Սաֆար Հարությունի Սաֆարյան
77-րդ հրաձգային դիվիզիայի
դասակի հրամանատար

**Բենիամին Կառապետի
Մուրադյան**
46-րդ գվարդիական հրաձգային
դիվիզիայի 158-րդ գնդի գումար-
տակի հրամանատարի տեղակալ

Ծավասյա Լևոնի Թորոսյան
332-րդ հրաձգային դիվիզիայի
1117-րդ հրետանային գնդի կրա-
կային դասակի հրամանատար

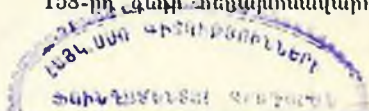
**Ալեքսանդր Ստեփանովիչ
Կոչեմյուկ**
487-րդ զենիթային հրետանու
գնդի հրամանատար

Առուստամ Բաբսեղի Առուստամով
44-րդ ծանր ակամանետային
գնդի հրամանատարի տեղակալ

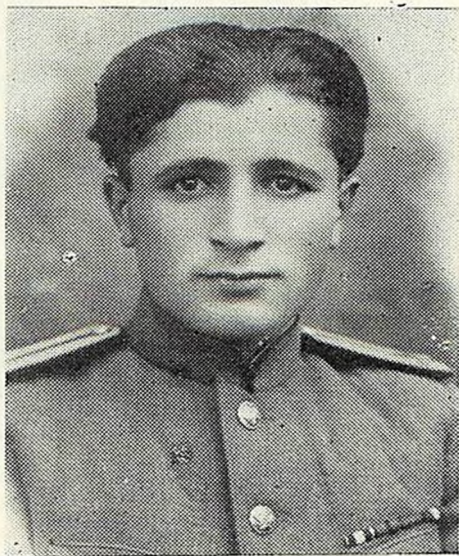

Սոնյա Առուստամի Առուստամովա
44-րդ ակամանետային բրիգադի
158-րդ զգնդի հեծյախուսավարուհի

Արտաշես Մանակի
Աբրահամյան
 1304-րդ հրետանային
 գնդի հրամանատար

Սեթ Միրայելի Մովսիսյան
 145-րդ հրաձգային դի-
 վիզիայի 599-րդ գումար-
 տակի շտաբի պետ

Նելսոն Գևորգի Ստեփանյան
Սովետական Միության
կրկնակի հերոս

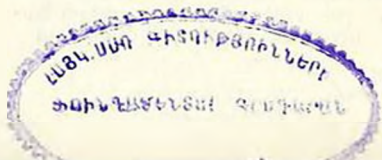
Մարտիրոս Կարապետի
Նազուկյան
Սովետական Միության հերոս

Իվան Սերգեյի Պետրոսյան
454-րդ ռաբակոժիչ ավիացիոն
գնդի էսկադրիլայի
հրամանատար

Արմեն Թևանի Հապրյան
Սովետական Միության հերոս

**Ստեփան Հաչրապետի
Սուքիասյան**
307-րդ գրոհիչ ավիացիոն դի-
վիզիայի 893-րդ գնդի օդակի
հրամանատար

Սերգեյ Դավթի Աղավեյան
303-րդ կործանիչ ավիացիոն դի-
վիզիայի «Նորմանդիա-Նեման»
գնդի գլխավոր ինժեներ

Նիկոլայ Ստեփանի Վարդանյան
13-րդ ավիացիոն առանձին հե-
տախուզական գնդի օդաչու

Արմենակ Մարտիրոսի Բաբայան
386-րդ ունբակոծիչ ավիացիոն
գնդի օդաչու

Խաչիկ Հմայակի Մելիքսեթյան
Փառքի երեք շքանշանների
ասպետ

Գևորգ Հովհաննեսի Իսրայելյան
Փառքի երեք շքանշանների
ասպետ

Նարեկ Աղաբեկի Ավետիսյան
Փառքի երեք շքանշանների
ասպետ

Վաչագան Հունանի Վանցյան
Սովետական Միության հերոս

Հմայակ Հարությունի Անուպյան
Սովետական Միության հերոս

Բորիս Գևորգի Էդուարդ
126-րդ հրաձգային դիվիզիայի
հետախույզ

Սովետ Սալենի Խանգելդյան
32-րդ գլխարդական հրաձգային
դիվիզիայի զինվոր

Խաչիկ Մովսեսի Եղիազարյան
344-րդ հրաձգային դիվիզիայի
1152-րդ զննչի ջոկի
հրամանատար

Օդաչու Սուրեն Հայրապետի Թիրբակյանը (ձախից՝ երկրորդը) իր մարտական ընկերների
հետ, 1944 թ.:

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՊԱՐՏԱՆԻ
ԳԵՂԱՐԱՆԻ ԿՈՄԻՏԵ

Աշխատանքային Կարմիր դրոշի շքանշանակիր Հայֆիկհարմոնիայի ժողովրդական երգի-
սարի անսամբլը Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատում

«Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը

Երբայրական գերեզմանոցում: Ռիգա, 1968 թ.
Զոհված զինվոր Երվանդ Այվարի Հարիբյանի շիրմի մոտ:

աշխատավորության միջև հաստատված կապը արտահայտվում էր նաև փոխադարձ ալյեկլուժյուններով: Հատկապես մոտեր էր կապը Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի 51-րդ գվարդիական դիվիզիայի հետ: Մերձբալթիկայում մարտնչելու ժամանակ նրա պատվիրակները երկու անգամ հղան Հայաստանում և հրանդիպումներ ունեցան աշխատավորության հետ: Առաջին անգամ պատվիրակության մեջ էին դիվիզիայի հռչակված հետախույզ Երվանդ Ալիխանյանը, գվարդիայի լեյտենանտներ Մարտիրոս Համբարձումյանը, Մելիք Մելիքյանը, գվարդիայի սերժանտներ Հրաչյա Հովհաննիսյանը և Կավկազ Բաղեսոյանը: Երկանի աշխատավորությունը ջերմ ընդունելություն ցույց տվեց նրանց: Հրաչյա Հովհաննիսյանը ռազմիկով էլույթ ունեցավ դիվիզիայի մարտական ուղու մասին: Նա պատմեց հերոսարար զոհված գնդացրորդ Աթյանի, տվտոմատավոր Արսենյանի, գնդի ինժեներ Առաքելյանի, շտաբի պետ Ասլանյանի և ուրիշների մարտական գործերի մասին: Պատվիրակությունը ռազմաճակատ վերադառնալուց հետո դիվիզիայի հրամանատարությունը Հայաստանի Կ(Բ)ԿԿ ուղարկած նամակում շնորհակալություն հայտնեց պատվիրակությանը ցույց տված ջերմ ընդունելության և ուղարկած նվերների համար¹⁶:

1944 թ. սեպտեմբերին դիվիզիայից նոր պատվիրակություն եկավ Հայաստան: Պատվիրակության կազմում էին գվարդիայի կապիտան Ի. Արխիպովը (պատվ. զեկ.), Սովետական Միության հերոսներ Ե. Դ. Զիմինը, և Վ. Վ. Գուսևը, բժշկական ծառայության մայոր Պ. Ս. Սմրայանը և գվարդիայի կապիտան Վ. Ե. Դավլաշյանը: Նրանց հետ էր նաև դիվիզիայի նվազախումբը՝ Հակոբ Խանջյանի ղեկավարությամբ: Պատվիրակությունը բերել էր 6-րդ գվարդիական բանակի հրամանատար զենեռալ Գ. Պ. Զիստյակովի նամակը՝ ուղղված Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեին: «Մենք երբեք չենք մոռանում, — գրված էր նամակում, — որ մեր հաղթանակներով մենք պարտական ենք սովետական ժողովրդի հերոսական աշխատանքին: ... Մենք գիտենք, թե մեր ընդհանուր գործի մեջ իրենց աշխատանքով ինչպիսի մեծ ներդրում են կատարել Հայկական

Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության բանվորները, կոլտնտեսականներն ու ինտելիգենցիան»¹¹⁷։

Հայաստանում գտնվելու ժամանակաշրջանում պատվիրակությունը հանդիպումներ ունեցավ Երևանի, Լենինականի, Կիրովականի, Աշտարակի աշխատավորության հետ։ Նրանք հղան Երևանի Ֆ. Է. Ջերժինսկու անվան մեքենաշինական, 447-րդ, պահածոների, «Արարատ», գործերի դործարանների և «Կարմիր հրուշակ» արտելի բանվորների ու ծառայողների մոտ։ Նրանք պատմեցին ամառային հարձակման ժամանակ՝ Վիտեբսկի, Պոլոցկի, Դվինսկի և Լիտվական ու Լատվիական շատ քաղաքների ու դղերի ազատագրման համար մղված մարտերում դիվիզիայի փառապանծ գործերի մասին։ Հասկապես ջերմ էր ընդունելությունը Աշտարակում։ Այստեղ կոլտնտեսականները մրգատու ծառերի ստվերում՝ կանաչների վրա, առատ սեղան բացեցին թանկագին հյուրերի համար։ Այդ օրը՝ սեպտեմբերի 16-ին ճոխ սեղանի շուրջը աշտարակցիները նշեցին Սովետական Միության հերոս, գվարդիայի կապիտան Վենիամին Գուսևի ծննդյան օրը։

Այդ օրերին, երբ Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատից եկած պատվիրակները հանդիպումներ էին ունենում Հայաստանի աշխատավորության հետ, Բաղրամյանի զորքերի համար համերգներ էր տալիս հայկական պետական Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանակիր Հայֆիլհարմոնիայի ժողովրդական երգի-պարի անսամբլը՝ ՀՍՍՀ վաստակավոր արտիստ Բաթուլ Ալթունյանի ղեկավարությամբ։ Հայ արտիստները համերգներ տվեցին 2-րդ և 6-րդ գվարդիական, 51-րդ, 43-րդ համազորային և 3-րդ ավիացիոն բանակների մարտիկների ու հրամանատարների համար։ Հայ արտիստները հղան ռազմաճակատի առաջին գծում, հոսպիտալներում և ադատագրված շրջաններում։ Ուր էլ որ լինում էին, իրենց կատարողական մեծ վարպետությամբ, հայրենասիրական երգերով ու պարերով ոգևորում էին ռազմիկներին, բարձրացնում նրանց տրամադրությունը և ավելի բոլորքում ստեղծության կրակը թշնամու նկատմամբ։ Ոգևորություն էր համակել հենց իրենց՝ արտիստներին, որոնք հաղթահարելով ամեն տեսակ դժվարություններ, զրսևորելով խիզախություն ու հա-

մարձակություն, երբեմն նույնիսկ թշնամու ուժերի պայ-
 փյունների որոտի տակ, չուրաքանչյուր օր տալիս էին երկու-
 երեք համերգ: Ռազմիկներին մեծ հիացմունք էին պատճա-
 սում «Հայաստանի աղջիկները» երգը: Այս համարի
 կատարումը մի բանի անգամ կրկնվում էր: Ոգևորությունն
 այնքան մեծ էր, որ Շյաուլյայում գտնվող ուժրակոծիչ ավիա-
 ցիոն միավորման օգաշունները հակառակորդի վրա նետվող
 իրենց ուժերի վրա գրեցին «Հայաստանի աղջիկներից»:
 Ռազմաճակատում գտնվելու երկու ամսվա ընթացքում հա-
 մերգային բրիգադը տվեց 100-ից ավելի համերգ և հասավ
 մինչև Արևելյան Պուսիա¹¹⁶: Բրիգադի 28 անգամներից 18-ը
 պարզեցաբանության շքանշաններով ու մեդալներով: Բաթուկ Ալ-
 թունյանը, Եվգենիա Բազդասարյանը, Եվգենիա Բասյանը,
 Բամարա Դեմուրյանը, Էդուարդ Մանուկյանը, Վարդան Մա-
 թևոսյանը և Զավեն Բարումովը պարզեցաբանության Կարմիր
 աստղի շքանշանով, իսկ Արմենակ Աբգարյանը, Արաքսի Բար-
 սեղյանը, Լիդա Ահարոնյանը, Հարություն Գեորգյանը, Գագիկ
 Գյուրջյանը, Սառա Դովլաթյանը, Համադասպ Գարանյանը,
 Աստղիկ Մաթևոսյանը, Վարդգես Ռաշիդյանը, Սաթիկ Սար-
 գսյանը և Ռոզա Սաֆարյանը՝ մարտական ծառայության
 համար մեդալով: Հայ արտիստներին հայրենիք ճանապար-
 հելու առթիվ ուղղաճակատի հրամանատարի զորակայանում
 կազմակերպված ընդունելության ժամանակ ղեներալ Հով-
 հաննես Բաղրամյանը դիմելով նրանց, ասաց. «Դուք, Հայաս-
 տանի պատվիրակներդ, մեծ դործ կատարեցիք: Դուք չուրա-
 քանչյուր օր բաջաբար պայքարում էիք թշնամու դեմ ձեր
 հրաշագեղ արվեստով: ...Դուք պատրաստ էիք զոհելու ձեր
 կյանքը հանուն մեր սիրասուն հայրենիքի ազատագրման, և
 դա երբեք չի մոռացվի»¹¹⁹: Շյաուլյայում գտնվող գլխավորա-
 կան ավիացիոն միավորման հրամանատարութունը շնորհա-
 կալական նամակ ուղարկեց Հայաստանի կոմունիստական
 կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեին. «Մերձբալթյան
 1-ին ուղղաճակատը հայ ժողովրդի անվահեր դավակ, հերոս
 Բաղրամյանի հրամանատարությամբ չուրաքանչյուր օր բազ-
 մապատկում է թշնամուն հասցվող հարվածները, ազատա-
 գրելով Սովետական Մերձբալթիկայի ժողովուրդներին: Բրի-

գաղի լավ կազմակերպված հեղափոխությունը մեր հայրենիքի ժողովուրդներին անխորտակելի բարեկամություն և ուղղման-կատի ու թիկունքի սերտ կապի ապացույցն են: Արևոտ Հայաստանի բազմաթանր արվեստը առաջ բերեց համընդհանուր հիացմունք մեր անձնակազմի և ազատագրված Շյաուլյայի բնակիչների շրջանում: Շյաուլյայ քաղաքի ավիացիոն կայազորի անձնակազմի անունից հայտնում հմ Ձեզ և ամբողջ հայ ժողովրդին գվարդիական շնորհակալություն մեր արծիւյներին ցույց տված կուլտուր-մարտական հանգստի համար»¹²⁰:

Սովետական Հայաստանի և Մերձբալթյան 1-ին ուղղմանական կառույցի ղեկավարի միջև ստեղծված ջերմ կապը փոխադարձաբար պարտավորեցնում և աշխատանքային ու մարտական նոր սխրանքների էր մղում թիկունքի աշխատավորներին և ուղղմանականում թշնամու դեմ մարտնչող սովետական ռազմիկներին:

Մերձբալթյան 1-ին ուղղմանական հետ սերտ համագործակցությամբ 1944 թ. ամռանը լիտվական հողում թշնամուն ծանր պարտություն մատնեցին Բեռլոուսական 3-րդ ուղղմանական ղեկավար Ռ. Դ. Չերնյախովսկու հրամանատարությամբ: Նրա անմիջական առաջին օգնականներից ու մարտական զինակիցներից էր ուղղմանական քաղաքական վարչության պետ, մեր հայրենակից զինեռալ-մայոր Սերգեյ Կազրինցևը: Բեռլոուսական հարձակողական օպերացիայի, ինչպես նաև մեր ղեկավարի մարտական գործողությունների ամբողջ ընթացքում զինեռալ Ս. Կազրինցևի հետևողական ու հուսալից գործունեության շնորհիվ ուղղմանական բոլոր միավորումներում ծավալված քաղաքական քաղաքական հարձակողական ուժեղ թափ հաղորդեց ղեկավարին, բարձրացրեց նրանց մարտունակությունն ու ոգին: 1944 թ. հունիսի 28-ին կարմիր բանակի զբաղվող քաղաքական վարչությանն ուղարկված քաղաքականագրում զինեռալ Ս. Կազրինցևը գրում է. «Ձորերի հարձակո-

զական ողին բացառիկ բարձր է: Մեր զորքերի ճնշման տակ գերմանական զավթիչները կազմալուծված խմբերով գերի են հանձնվում»¹²¹: Մի քանի օր անց բանակի գեներալ Չերնյախովսկին՝ Գերագույն գլխավոր հրամանատարության ղո-րակապահին ուղարկեց հեռագիր, ուր նշում էր. «Վիտեբսկ և Դլուբոկոյե քաղաքներից հարավ գերմանացիների վիտեբսկյան ամրացված շրջանի ուժեղ ամրությունները, ինչպես նաև Գնիպրից հյուսիս Օրշաչի ուղղությամբ էշկոնացված պաշտպանությունը ճեղքելու ժամանակ ռազմական գործողությունները ղեկավարելու գործում ցուցաբերած հմտության ու արիության համար միջնորդում հմ գնեերալ-մայոր Կազրինյեկին պարգևատրել Կուտուզովի 1-ին աստիճանի շքանշա-նով: Չերնյախովսկի»¹²²:

Բելոռուսական Յ-րդ ռազմաճակատի զորքերը կոտրելով հակառակորդի դիմադրությունը, արագորեն անցան Լիտվա-կան ՍՍՀ-ի տարածքով և նրա հարավային մասն ամբողջո-վին մաքրեցին գերմանաֆաշիստական զավթիչներից, ազա-տագրելով տասնյակ քաղաքներ ու հաբլուրավոր գյուղեր, այդ թվում՝ Լիտվական ՍՍՀ-ի մայրաքաղաք Վիլնյուսը, Կաունասը, կտրեցին Նիման գետը և ընդհուպ մոտեցան Սո-վետական Միության պետական սահմանին: Թշնամու դեմ տարած փալլուն հաղթանակները մեծ մասամբ զորքերի մեջ հետևողականորեն տարվող կուսակցական-քաղաքական կազ-մակերպված աշխատանքի արդյունք էին: Իսկ այդ գործում քիչ չեն հաջ ժողովրդի զավակ, Բելոռուսական Յ-րդ ռազմա-ճակատի քաղաքական վարչության պետ, գեներալ Սերգեյ Կազրինյեկի ծառայությունները: Հարձակողական գործողու-թյունների ամբողջ ընթացքում, տարբեր զորամիավորում-ների կազմում իրենց մարտական ծառայության բարձրու-թյան վրա դառնվեցին 11-րդ բանակի հետախուզության բաժ-նի պետի ակտիվ զննողական Կարպ Մոխսեկի Կիպիրյանը, նույն բանակի օպերատիվ և ինժեներական բաժինների պե-տերի օգնականներ Միխայիլ Մելիքի Իսաջանյանը, Աշոտ Գրիգորի Դրիզորյանը, կուրսերի պետ՝ փոխգնդապետ Վար-դան Ավագի Շադունը, գնդի հրամանատարների տեղակալ-ներ՝ փոխգնդապետ Ավետիս Հարությունի Շառոյանը, մայոր-

ներ Միխայիլ Ալեքսանի Ավետիսյանը, Մովսես Դավթի Աղամյանը և ուրիշներ: Նույն ռազմաճակատի զորքերի կազմում էիսովայի ազատագրման համար մղված մարտերում փառապանծ ուղի տնցան Սովետական Միության հերոսներ, ղեկերալներ Հմայակ Բաբայանի, Անդրանիկ Ղազարյանի, ինչպես նաև զնդապետ Սմբատ Դանիելյանի ղեկավարած միավորումները:

Հուլիսի 7-ին 5-րդ զվարդիական տանկային բանակի, Սովետական Միության հերոս, ղեկերալ Ալի Ասլանովի 35-րդ զվարդիական տանկային բրիգադի հետ սերտ համագործակցությամբ առաջինը էիսովայի մայրաքաղաք՝ Վիլնյուս մտան 215-րդ հրաձգային դիվիզիայի ստորաբաժանումները՝ Սովետական Միության հերոս, ղեկերալ Անդրանիկ Ղազարյանի հրամանատարությամբ: Վեցօրյա համառ մարտերի ժամանակ դիվիզիայում ծնվեցին հարյուրավոր հերոսներ: Ահա նրանցից մի քանիսի անունները. ադրբեջանցի՝ Մարիֆիթ Ռամադանով, կիրգիզ՝ Ախմադալի Չարգինով, ուզբեկ՝ Իբրահիմ Իսրայիլով, ղազախ՝ Իսամբայ Կուրլյումբաև, ռուսներ՝ Վիկտոր Դեմենսև, Վասիլի Ռուզակով, ուկրաինացիներ՝ Նիկոլայ Շոլոխ, Գրիգորի Սլեպենկի, բելոռուս՝ Ալեքսանդր Խանենկո, բաշկիր՝ Ջարիֆ Մանսուրով, թուրքմեն՝ Ջումա Նյուրով, հայ՝ Մարգար Շահնազարով: Նրանք բոլորն էլ դիվիզիայի հրամանատարի 1944 թ. հուլիսի 17-ի № 047 հրամանով պարգևատրվեցին Կարմիր աստղի շքանշանով: Դիվիզիայի համարձակ մարտիկներից մեկը՝ Գևորգ Գալուստի Ռոփոյանը հուլիսի 8-ին Վիլնյուսի փողոցային մարտերից մեկի ժամանակ արհամարհելով մահը, սողալով մոտեցավ թշնամու զնդացրային կետին և նռնակներով ոչնչացրեց աչք: Մեկ ուրիշ փողոցում մարտիկների խմբի գրոհն էր ղեկավարում Մարգար Միքայելի Շահնազարովը, որ առաջինը ներխուժեց հակառակորդի խրամատը և ձեռնամարտում ոչնչացրեց 5 հիտլերականի, իսկ մեկին գերի վերցրեց: Լեյտենանտ Ալեքսանդր Երյոմինի դասակը և Ալեքսանդր Սկվարցովի աշխանետային հաշվարկը ոչնչացրին երկու դասակ հիտլերական և զնդացրային կետ¹²³: Դիվիզիայի ռազմիկներից աչքի բնկան կարմիրբանակայիններ Միխայիլ Վիգերինը, Մելիք Աբգար-

յանը, Մկրտն Ասրյանը, Իրգիտով Տյուլունբայը, Վլադիմիր Վլասյանը, Իլայա Փուկովը, Երվանդ Խաչատուրի Գրիգորյանը, Խաչատուր Բախշիի Մայիլյանը, Ռազուկ Ամանովը, Մակիշ Մաթևոսյանը, Դանիել Մանվելի Ներկարարյանը, Նիկոլայ Շոխիսը, Վարադգաս Պետրոսյանը և ուրիշներ: Բոլոր մարտիկները պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով²⁴: Դիվիզիայի 711-րդ դնդի հրետանու պիտ, կապիտան Արամ Ավետիսի Մկրտչյանը պարգևատրվեց Կարմիր աստղի շքանշանով:

Հուլիսի 13-ին Գերագույն գլխավոր հրամանատարի հրամանում Վիլնյուսի ազատագրման մարտական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցած զորահրամանատարների շարքում նշվեց Սովետական Միության հերոս Անդրանիկ Ղազարյանի անունը, ինչպես նաև շնորհակալություն հայտնվեց դիվիզիայի ողջ անձնակազմին: Բացի այդ, ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության 1944 թ. հուլիսի 26-ի հրամանագրով դիվիզիան պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով և սկսեց կոչվել 215-րդ Սմոլենսկյան կարմիրդրոշ դիվիզիա: Դիվիզիան այնուհետև մասնակցեց Կաունասի ազատագրմանը, անցավ Նեման գետը և հետապնդելով նահանջող թշնամուն, 1944 թ. օգոստոսի 17-ին ընդհուպ մոտեցավ Սովետական Միության պետական սահմանին, որտեղ հանդիպելով հակառակորդի ուժեղ դիմադրությանը, անցավ պաշտպանության:

Երկու և կես ամսվա հարձակողական գործողությունների ընթացքում 215-րդ դիվիզիան անցավ 500 կմ ավելի տարածություն, ազատագրեց հարյուրավոր բնակավայրեր²⁵: Սովետական Միության հերոս, գեներալ Անդրանիկ Ղազարյանի անունը շորս անգամ նշվեց Գերագույն գլխավոր հրամանատարի հրամաններում:

Նորայրական Լիտվայի և նրա մայրաքաղաք Վիլնյուսի ազատագրման մարտերում հերոսաբար մարտնչեցին 5-րդ գվարդիական տանկային բանակի միավորումները և զորամասերը: Փողոցային մարտերում աչքի ընկան փոխգնդապետ Ա. Դ. Կուրբյավցևի հրամանատարությամբ գործող 253-րդ առանձին ինժեներական տանկային գնդի ռազմիկները, որոնք

կոտրելով հակառակորդի համառ ղիմադրությունը, հասան բազարի կենտրոնը, գրավեցին զլիաժուր փոստը և պատմության թանգարանը: Տանկիստների համարձակ գործողությանը հնարավորություն տվեց 144-րդ հրաձգային դիվիզիայի զորամասերին առաջ շարժվել գեղի բազարի կենտրոնը և ամբաղնդել ձեռք բերված մարտական հաջողությունը¹²⁶:

Յուզաբերած խիզախության ու արիւթյան համար 144-րդ հրաձգային դիվիզիայից Պ. Դ. Վերնիգուբին և Ա. Ն. Սուկոլովին շնորհակց Սովետական Միության հերոսի կոչում, իսկ տանկային զնդի խիզախ հրամանատարը պարգևատրվեց Սովորովի 3-րդ աստիճանի շքանշանով:

Արագ ու վճռական էր գործում 2-րդ զվարդիական մոտոհրաձգային բրիգադի 2-րդ գումարտակի 1-ին վաշաթ՝ կրասեր լեյտենանտ Նիկոլայ Իվանի Ալատյանի զլիաժուրությամբ: Հուլիսի 7—8-ը նրա զվարդիականները ձևանարկեցին մի շարք համարձակ գործողություններ և ծանր կորուստներ պատճառեցին հակառակորդին: Վիլնյուսի շրջակայքում նրանք ծուղակի մեջ առան մի խումբ հիտլերականների և զանգվածային կրակով ոչնչացրին նրանց: Թշնամին ռազմի դաշտում թողեց 54 սպանված, զվարդիականները գերի վերցրին 16 ֆաշիստական զինվոր ու սպա: Ալատյանի զվարդիականները Վիլնյուսի փողոցային մարտերում ոչնչացրին 8 զնդացիր, 6 ավտոմեքենա, 13 բարշակ, 290 ֆաշիստական զինվոր ու սպա և այլն¹²⁷:

Ռազմական հնարամտության ու կազմակերպչական աշխատանքի բարձր հատկություններ դրսևորեց 32-րդ տանկային բրիգադի հրամանատարի տեղակալ, զնդապետ Մուշեղ Մինասյանը (այժմ՝ գեներալ-մայոր): Բորիսով—Վիլնյուս ուղղությամբ երկու տանկային գումարտակից բաղկացած խումբը նրա հրամանատարությամբ հուլիսի 1-ին, մարտերի ժամանակ ոչնչացրեց Թշնամու շորս տանկ, շորս զրաճատորանս-պորտյոր և 140 հիտլերական: Այնուհետև տանկային բրիգադին ակտիվորեն մասնակցեց Շյաուլայի շրջանում մղված մարտերին և Մեմելյան հարձակողական օպերացիային: Մ. Մինասյանի եռանդուն գործունեությունը մեծ չափով նպաստեց բրիգադի ընդհանուր հաջողությանը: Օգոստոսի 5—10-ը

տանկաչին բրիգադը ձեռքեց թշնամու խոր էշելոնացված պաշտպանությունը Կուրշենայի շրջանում և շարժվելով առաջ, սղատադրեց 200 բնակավայր, այդ թվում՝ Կրեստինգա, Պալանդա բաղաքները և առաջինը դուրս եկավ Բալթիկ ծով։ Յուդարերած արիության ու հնարամտության համար գնդապետ Մուշեղ Մինասյանը օգոստոսի 3-ին պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի, իսկ օգոստոսի 26-ին՝ Ալեքսանդր Նեսկու շքանշանով¹²⁸։

Վիլնյուսի սղատադրման մարտերում հակառակորդին ծանր կորուստներ պատճառեցին նույն տանկաչին բրիգադի՝ Միխայիլ Շոմինի, Ալեքսանդր Դատունաշվիլու, Ալեքսանդր Զիստյակովի տանկաչին և Իվան Ռուդենկոյի մոտոմիքենայացված զոմարտակները։ Հուլիսի 8-ին բրիգադը ծանր կորուստ կրեց։ Հերոսի մահով բնկավ տանկաչին զոմարտակի հրամանատար Ալեքսանդր Դատունաշվիլին։ Մինչ զոհվելը նրա հրամանատարական տանկը ունչացրեց մեկ տանկ, մեկ ինքնագնաց հրանոթ, երկու թնդանոթ և 30 հիտլերական¹²⁹։

Վիլնյուսի սղատադրումը արագացնելու համար դեպի թշնամու թիկունքը համարձակ արշավ կատարեց 1-ին գվարդիական առանձին մոտոցիկլետային գունդը։ Հանկարծակի զրոհով գունդը թշնամուն դուրս շարժեց Նյվե բնակավայրից և գրավեց Անաստաս կայարանը։ Անձնազոհաբար կռվեցին զնդացրորդներ Ֆատիխ Ալաինշովինը, Ուտի Կարիկը և Սեանի շրջանի Ծաղկունը գլուղի բնակիչ Գուրգեն Պավլի Ավետիսյանը։ Հուլիսի 11-ին նրանք գնդացրային զանգվածային կրակով կաշկանդեցին հակառակորդի գործողությունները և թույլ չտվեցին նրան իրականացնելու իր մտադրությունը՝ ամրանալ դեպի Նյվե տանող խճուղում և կասեցնել գնդի ստորաբաժանումների հարձակումը։ Ալաինշովինը և Կարիկը ունչացրին 32 հիտլերական և 2 զրահապատ մեքենա։ Մարտի թեժ պահին վերջացան Ավետիսյանի գնդացրի փամփուռունիքը, բայց խիզախ սեանցին խուճապի չմատնվեց։ Նա իր օգնականին ուղարկեց փամփուռ բերելու, իսկ ինքը հրացանային կրակով և ձեռքի նոնախներով ետ շարժեց հակառակորդի զրոհը՝ սպանվեց 15 ֆաշիստական զինվոր ու սպա։ Յուդարերած արիության համար հրամանատարությունը

Նրանց պարգևատրեց Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանով¹³⁰։

Հուլիսի 13-ին այդ շքանշան մարտերը նոր ուժով բուրբոքվեցին։ Հակառակորդը մարտի մեջ նետելով մեծ թվով հետևակ և խոշոր տանկային ուժեր, կարողացավ նորից գրավել Նյվե բնակավայրը։ Բայց դա երկար չտևեց։ 29-րդ տանկային կորպուսը 215-րդ և 184-րդ հրաձգային դիվիզիաների փոխդործողությամբ բևեռային ուժեղ հարված հասցրին, և Նյվե ներխուժած հակառակորդը ոչնչացվեց։

Լիավական հողում իրենց մարտական գրոշները փառքով պսակեցին Սովետական Միության հերոս, զենեքալ-մայոր Հմայակ Բաբայանի 338-րդ հրաձգային դիվիզիայի ստորաբաժանումները, որոնք հաղթականորեն անցնելով Վիտեբսկ—Վիրնյուս—Շակյայ ամբողջ տարածությունը՝ թշնամուն պատճառեցին կենդանի ուժի ու տեխնիկայի ծանր կորուստներ։ Հատկապես ծանր ու համառ էին նեմտն գետի անցման համար մղված մարտերը։ Այստեղ դիվիզիան ոչնչացրեց 1500 զերմանական զինվոր ու սպա, 9 տանկ, 5 զրահամեքենա և այլ ռազմական տեխնիկա¹³¹։ Կառնասի զրախումից հետո, օգոստոսի 2-ին դիվիզիան գիրքեր գրավեց Բրիձե—Զիպլե—Պենկինե—Շոպե սահմանագծում։ Հետախուզական տվյալները վկայում էին, որ հակառակորդն ուներ զարգացած ամուր պաշտպանություն, հակառակային փոսեր, փշալարային արգելակներ, ականապատված դաշտեր և այլն, որոնց հաղթահարումը ծանր կորուստներ կպատճառեին։ Գնեքալ Հ. Բաբայանը հրաժարվեց ընթացքով շարունակել հարձակումը և հրամայեց անցնել պաշտպանության։ Կատարելով ուժերի վերախմբավորում, օգոստոսի 16-ին դիվիզիան վերսկսեց հարձակումը Շակյայի ուղղությամբ։ Մի քանի օրվա համառ մարտերից հետո դիվիզիան ճեղքեց հակառակորդի պաշտպանական գիծը։ Ոչնչացվեց 1200 հիտլերական և 22 տանկ¹³²։ Դիվիզիայից առաջինը նեմտն գետն անցան զնդացրորդ Սերգեյ Ավետիսյանը, Պյոտր Կովիլը, Միխայիլ Լեբեդևը և Եմիլյան Նիկիտչենկոն¹³³։ Նրանք, հասնելով գետի արևմտյան ափը, խրամատավորվեցին և ուժեղ կրակ բացեցին թշնամու դիրքերի վրա։ Ս. Ավետիսյանը զնդացրային համազարկով շարքից հանեց թշնամու կրակակետը և ոչնչացրեց 8 հիտլե-

րտական: Նա վերաժողովեց, բայց չհեռացավ մարտադաշտից աշերան ժամանակ, մինչև օգնություն հասան չուրայինները: «Կովկասյան լեռներից, հեռավոր Հայաստանից,— գրեց դիվիզիայի «ВРАШИИ ВОИН» թերթը,— աշտուղ է հեկել հայ ժողովրդի փառապանք դավակ Սերգեյ Ավետիսյանը: Իր հղբայր ուսաների, ուկրաինացիների, բելոռուսների հետ միասին գեպի արևմուտք նա մարտերով հարյուրավոր կիլոմետր է անցել: Այժմ նա ազատագրում է իր հղբայրական լիավական ժողովրդին»¹³¹, Օգոստոսի 28—30-ը դիվիզիան հարձակողական գործողություններից հետո Կունկոյե—Գրուզիյկի—Արշակալնի գծում անցավ պաշտպանության:

Եղբայրական կիավայում մղված մարտերի ժամանակ մարտական բարձր արդյունքի հասավ 18-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիան՝ գնդապետ Սմբատ Դանիելյանի հրամանատարությամբ¹³²:

Հարձակման ժամանակաշրջանում գվարդիական դիվիզիան հասավ մարտական բարձր արդյունքների. 11027 սպանված գերմանական զինվոր ու սպա, խփված ու ոչնչացված 8 ինքնաթիռ, 78 տանկ, 314 թնդանոթ ու ականանետ, 344 գնդացիր, 615 ավտոմեքենա, ռազմավար. տանկ՝ 7, ինքնագնաց հրանոթ՝ 16, լրահամերենա՝ 12, թնդանոթ ու ականանետ՝ 140, գնդացիր՝ 279, ավտոմեքենա՝ 336, պահեստ՝ 8 և այլ ռազմական տեխնիկա¹³³: Այս խոստուն փաստերը բնորոշում են ինչպես գվարդիական դիվիզիայի մարտունակությունը, այնպես էլ նրա հրամանատար գնդապետ Դանիելյանի մարտական գործողությունները ղեկավարելու հմտությունը:

1944 թ. հուլիսի 28-ին Նիման գետի արևմտյան ափին սկսելով հարձակումը, դիվիզիան ճեղքեց հակառակորդի պաշտպանությունը, գրավեց Պաշնյա կայարանը և շարունակեց հարձակումը Կրասնի բնակավայրի ուղղությամբ: Հուլիսի 31-ին հարձակողական թիվ մարտերից մեկի ժամանակ, արևելի պալիսյունից իր դիտակետում գոհվեց գնդապետ Սմբատ Դանիելյանը¹³⁴, իսկ որդին՝ Լեոնը ծանր վիրավորվեց: Խոր վիշտ ապրեց դիվիզիան: Գվարդիականները սիրելի հրամանատարին թաղեցին Ալիտուս բաղաբում: «Հարգելի Արաքսյա

Մարտիրոսովնա,— գրում են գլխադիականները Դանիելյանի կնոջը:— Ձեզ հետ միասին մենք սղում ենք և մեր զուխներն ենք խոնարհում սիրելի հրամանատարի աճյունի առաջ, որի զեկավարութեամբ անցել ենք ծանր, բայց փառավոր ուզի: Առանձնապես ծանր է տանել մեր հրամանատարի զոհվելը կարմիր բանակի հաղթական արշավի օրերին, երբ արգեն մոտ էր ուրախալի հաղթանակի օրը, որի համար նա տվեց իր զեղեցիկ կյանքը:

Մեր գլխադիականները ի դեմս Սմբատ Մելիքովիչի, կորցրին ոչ միայն մարտական հրամանատարի, այլև հոգատար հորը:

Մենք խոսք ենք տալիս Ձեզ, որ ատելի թշնամուն կհարվածենք ավելի ուժգին թափով և վրեժ կլուծենք անխնա»¹³⁸:

Գնդապետ Սմբատ Դանիելյանը համահու պնդեալովեց Հայրենական պատերազմի 1-ին տառիճանի շքանշանով: Դիվիզիայից շքանշաններով ու մեդալներով պարգևատրվեցին հայ սպաներ Արսեն Ավետիսի Բերդյանը, Հովհաննես Բախշի Գրիգորյանը, շարքայիներ՝ Ազվան Իվանի Նվիազարյանը, Սարգիս Հովսեփի Մանթաշյանը, Իլյա Վասիլի Մավյանը, Արշակ Աղասիի Պողոսյանը և ուրիշներ:

Հայտնի է, որ զորքերի հարձակողական գործողությունների ժամանակ ամենաժանրը ջրային մեծ արգելքների հաղթահարումն է: Այն կապված է բաղմապիսի զժվարութունների հետ, որոնց հաղթահարումը իրոք մեծագույն սխրագործություն է: Կառնասի շրջանում նեմանը գետանցելու ժամանակ ալդալիսի հերոսական սխրագործություն կատարելու համար Սովետական Միության հերոսի կոչում շնորհվեց Հմայակ Մնոպլյանին¹³⁹:

Լիտվայի մայրաքաղաքի և լիտվական մյուս բնակավայրերի ազատագրման մարտերում աչքի ընկան ստորաբաժանման կոմերիտական կազմակերպիչ, Լենինի շքանշանակիր Գառնիկ Հակոբյանը, փառքի շքանշանների ասպետ Նարիբեկ Ավետիսյանը, Մամիկոն Ալգինյանը, Գրիգորի Պողոսյանը, Պավել Դմիտրիի Զաքարյանը, Պավել Տիգրանի Զաքարյանը, Նիկոլայ Աղաբեկի Մանդասարյանը, Համո Նիրիմի Բաղդասարյանը, Ռուբեն Կոնստանդինի Գրիգորյանը և շատ ուրիշ-

ներ: Սովետական Մերձբալթիկայի համար մղված մարտերում մեր ժողովրդի զավակներին հերոսական գործերի ցանկը օրեցօր հարստանում էր մարտական նոր էպիզոդներով: Հայրենիքի առաջ ունեցած պարտքի ու ազգային հպարտության զգացումը նրանց մղում էր նորանոր սխրագործությունների: Լենինգրադյան, Մերձբալթյան 2-րդ և 3-րդ ռազմաճակատների զորքերի կազմում Նարվայի, Տալինի, Տարտուի, Մադոնայի, Լիվանի, Գուլբենի, Ռեզեկնեի և այլ քաղաքների համար մղված արյունահեղ մարտերում ավելի ու ավելի աճեց հերոսների թիվը, որոնցից շատերի անուններն ու կատարած սխրանքները նշվեցին ռազմաճակատների, բանակների ու դիվիզիաների ղեկուցագրերում:

Էսառնիայի ու Լիտվայի ազատագրման գործում իրենց լուծման ներդրին հայ գեներալներ Կարապետ Հախնազարյանը, Սերգեյ Կարապետյանը, գնդապետներ Գևորգ Բաղդասարյանը և Գևորգ Ավետիսյանը: Համալսարանական քաղաք Տարտուի ազատագրման գործում վճռական դեր խաղաց գեներալ Սերգեյ Կարապետյանի հրամանատարությամբ գործող 146-րդ հրաձգային դիվիզիան, որի անսպասելի գրոհը քաղաքի վրա հանկարծակիի բերեց թշնամուն՝ պատճառելով նրան ծանր կորուստներ:

Սկզբնական շրջանում դիվիզիայի առաջ քաղաքի ուղղությամբ գրոհելու խնդիր չէր դրված: Դիվիզիան պետք է հարձակվեր քաղաքից արևմուտք և շրջանցեր Տարտուի թշնամու խմբավորման աջ թևը: Բայց մարտի ընթացքում այնպես ստացվեց, որ բաց ճակատով քաղաքի վրա հարձակվող ձախ թևի հարևան դիվիզիան ետ մնաց 8—10 կմ: 67-րդ բանակի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Վ. Զ. Ռոմանովսկու հրամանով դիվիզիան հարձակման ուղղությունը փոխեց դեպի Տարտու: Չունենալով ուժերի գերակշռություն թշնամու նկատմամբ, նրա հիմնական առավելությունը պետք է լիներ հանկարծակիությունը: Փորձված հրամանատարը մեծ վարպետությամբ կատարեց ուժերի վերախմբավորում և մինչ թշնամին ուշքի կգար, օգոստոսի 25-ին անցավ գրոհի: 512-րդ հրաձգային գունդը սրընթաց գրոհով հակառակորդին դուրս

շարունակ քաղաքի մատուցներին և առավոտյան ներխուժեց Տարտու: Փողոցային մարտերում զոհեր ոչնչացրեց 700 հիտլերական¹⁴⁰: Օգոստոսի 25-ին մայրաքաղաք Մոսկվան սալյուտ ավելց Մերձբալթյան 3-րդ ռազմաճակատի զորքերի պատվին և Գերագույն ղիսավոր հրամանատարի հրամանում շնորհակալություն հայտնվեց Տարտուի ազատագրմանը մասնակցած զորամասերին, այդ թվում նաև 146-րդ դիվիզիային: Բացի այդ, ղիվիզիան պարզեցրեց Կարմիր դրոշի շքանշանով¹⁴¹: Նույն պարզեցին արժանացավ նաև նրա հրամանատարը՝ գեներալ-մայոր Սերգեյ Կարապետյանը:

Գուլբենե քաղաքի համար մղված մարտերի ժամանակ հակառակորդի դիրքերում մեծ ավերածություններ կատարեց 1945-րդ հաուբեցային հրետանու զնդի մարտկոցներից մեկը՝ Գեորգի Սերգեյի Ղազարյանցի¹⁴² հրամանատարությամբ: Հուլիսի 22-ից մինչև օգոստոսի 1-ը նրա հրետանավորները ոչնչացրին հակառակորդի երեք հրետանային մարտկոց, ճնշեցին 5 մարտկոցային կրակը և խորտակեցին 6 դիտակետ: Օգոստոսի 2-ին նրա մարտկոցը ետ մղեց հակառակորդի երկու հակազորոճ, ոչնչացրեց ականանետային մեկ մարտկոց և ավելի քան 30 հիտլերական: Ինքը՝ Գեորգի Ղազարյանը ծանր վիրավորվեց, բայց շարունակեց ղեկավարել հրետանավորներին: Ոչնչացվեց ևս 2 զնդացրային կետ: Այստեղ էլ նա հերոսաբար զոհվեց¹⁴³:

Սերեժ—Զիլուպե ռազմական թշնամու դեմ հերոսաբար կռվեց Մերձբալթյան 2-րդ ռազմաճակատի 3-րդ հարվածային բանակի 207-րդ հրաձգային ղիվիզիայի 594-րդ զնդի առաջին զոմարտակի հրամանատար կապիտան Սերգեյ Միսակի Նահապետյանը: Սերեժ քաղաքի մոտ զոմարտակը նրա հրամանատարությամբ ետ մղեց հակառակորդի 6 զրոճ, իսկ հետո ինքը զրոհի տարավ իր մարտիկներին և հուլիսի 21-ին հակառակորդին դուրս շարունակեց Պոնտուրի բնակավայրից: Սերգեյ Նահապետյանը պարզեցրեց Կարմիր դրոշի շքանշանով¹⁴⁴:

Թշնամու դեմ արիարար էր մարտնչում 391-րդ հրաձգային ղիվիզիայի 1278-րդ զնդի հետախույզների ջոկի հրամանատար Գերասիմ Գասպարյանը: Նա 1941 թ. սկսած ֆա-

շիտհերի դեմ կուլել էր լատվիական պարտիզանների կազմում և համարվում էր լավագույն հետախույզ: Օգոստոսի 17—22-ը Գասպարյանը մի բանի անդամ անցնում է թշնամու թիկունքը և յոթ օրվա ընթացքում ոչնչացնում 35 հիտլերական: Օգոստոսի 22-ին անձամբ գերի է վերցնում գերմանական հետախույզին՝ ռադիոապարատի հետ միասին: Գասպարյանը պարգևատրվում է Բողգան Խմելնիցկու 3-րդ աստիճանի շքանշանով¹⁴⁵:

Մարտերում ցուցաբերած արիության ու խիզախության համար Հայրենական պատերազմի 2-րդ աստիճանի շքանշանով պարգևատրվեցին ավագ լեյտենանտ Սերգեյ Զհանի Խաչատուրովը, լեյտենանտ Սուրեն Գրիգորի Փեչևիլանյանը և կրտսեր լեյտենանտ Իվան Նահապետի Բումասյանը:

Հուլիսի 25-ին Նարվա գետն անցնելիս, առաջինը արևմտյան ափը հասավ լեյտենանտ Մեսրոպ Ավետիսի Բարսեղյանի վաշտը, որը վճռական պրոհով գրավեց թշնամու խրամատները, ոչնչացրեց 15 հիտլերական ու 2 զնդացիր և այնուհետև շարունակելով հետապնդել նահանջող հակառակորդին, հուլիսի 26-ին մյուս ստորաբաժանումների հետ մտավ Նարվա¹⁴⁶: Նարվայի համար մղված մարտերում ցուցաբերած արիության համար բազմաթիվ հայ ռազմիկների անուններ նշվեցին քաղվեկուցագրերում: Լենինգրադի ռազմաճակատի 8-րդ բանակի օգոստոսի քաղվեկուցագրերից մեկում գրված էր. «Ներորդ վաշտի կոմերիտական կազմակերպիչ, կարմիր բանակային Համբարձում Մեկրումյանը առաջինը նետվեց դրոհի, զոչելով. «Նարվան կտաք», «Հանուն Հայրենիքի, առաջ» և բոլորից առաջ վազելով, ներխուժեց թշնամու խրամատները: Հարձակման ընթացքում 2-րդ և 3-րդ խրամատների միջև մնացել էր շոշնացված գերմանական դուռ, որը զնդացրային կրակով թույլ չէր տալիս ստորաբաժանմանը առաջ շարժվելու Խիզախ մարտիկը սողաց դուռը և հակառակակային նռնակով լուցրեց թշնամուն: Այնուհետև նա ութ հոգուց բաղկացած խմբով ներխուժեց թշնամու 4-րդ խրամատը և այնտեղ ամրացրեց կարմիր դրոշակ ու միայն վերավորվելուց հետո թողեց մարտի դաշտը»: Նրա սիրազործության մասին գրվեց գիվիլիայի թերթում և լույս էնծայվեց

«Կայծակ» թերթիկ, որտեղ կոչ էր արվում հետևել նրա օրինակին¹⁴⁷։

4-րդ հարվածային բանակի քաղաքային շրջաբերականում գրված է. «239-րդ հրաձգային դիվիզիայի 511-րդ գնդի 1-ին վաշտում Զարիֆ Հովհաննիսյանը հայտնի է որպես լավ կոմերիտական կազմակերպիչ, համարձակ, վճռական և նախաձեռնող մարտիկ։ Ինքավազեան անցնելու ժամանակ շարքից դուրս եկավ դատակի հրամանատարը։ Հովհաննիսյանն իր վրա վերցրեց հրամանատարությունը և դատակը գրոհի տարավ՝ մինչև վերջ կատարելով մարտական խնդիրը։ Համարձակ ու նախաձեռնող մարտիկի արարքը «Կայծակ» թերթիկով տարածվեց զորամասում»¹⁴⁸։ 48-րդ հրաձգային դիվիզիայի քաղաքային ղեկուցադրում գրված է. «328-րդ հրաձգային գնդի տեղաբնակային վաշտի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Իրարյանը մարտում ծանր վիրավորվեց, բայց չհեռացավ մարտադաշտից և շարունակեց ղեկավարել վաշտը։ Կարմիրբանակային Իգնատենկոն երկու անգամ վիրավորվեց, բայց օրինակ վերցնելով հրամանատարից, հրամարվեց հեռանալ, հայտարարելով «Վաշտի հրամանատարը չի հեռացել, կռվի դաշտից չեմ հեռանա նաև ես, քանի ուժ ունեմ կռնչացնեմ թշնամուն»։ Նրանց օրինակին հետևեցին լեյտենանտ Զայցեր, կարմիրբանակային Շարլինը և ուրիշներ¹⁴⁹։ Մարտերի ժամանակ աչքի ընկան փոխգնդապետ Մեդրակ Ակոպովի, Պավել Գրիգորյանցի, Նատալյա Տեր-Ավակովայի, Արտավազ Սարգսյանի, ավագ լեյտենանտ Սերգեյ Խաչատուրովի, լեյտենանտ Սուրեն Փեչևիկյանի և ուրիշների ղեկավարած ստորաբաժանումները։

Սովետական զորքերի հարձակողական գործողությունների բնթացքում հետևակային և մոտոմեքենայացված զորամասերին հսկայական աջակցություն ցույց տվեցին 1-ին, 3-րդ, 13-րդ, 14-րդ և 15-րդ ավիացիոն բանակները, որոնք շարունակեցին բացահայտ գերակշռություն ունենալով, սմբային ծանր հարվածներ հասցրին հակառակորդի ուժերի դատավորություններին, նրա մարտակարգերին, պաշտպանական ամրություններին, օդանավակայաններին, երկաթուղային-խճուղային հանգույցներին, կամուրջներին ու անցումներին, մե-

ծառայիս նպատակով ռազմաճակատների առջև դրված մարտական խնդիրների կատարմանը: Հակառակորդին վնաս հասցնելու գործում իրենց լուծման ներդրին նաև հայ օդաչուները: 14-րդ ավիացիոն բանակի (Մերձբալխյան Յ-բդ բազմաճակատ) օպերատիվ բաժնի պետի տեղակալն էր զենդանու Ռաֆայել Գասպարյանցը¹⁵⁰: Ռազմական հաջուստ փորձ ունեցող հրամանատարն անցել էր մարտական դժվարին ուղի: Նա 1941 թ. մասնակցել էր Բուրխովի, Օրշալի, Բորբուլսկի, Մոզիրևի, 1942 թ. Բելգորոդի, Խարկովի և Ստալինգրադի համար մղված ճակատամարտերին: Հրամանատարության կողմից նրան տրված բնութագրերից մեկում գրված է. «Քաղաքականապես զարգացած է: Օպերատիվ տակտիկական և շտաբային պատրաստականությունը լավ է: Մարտական իրադրության մեջ կողմնորոշվում է արագ, գնահատական է տալիս մտածված ու համապատասխան հիմնավորվածությամբ: Կարող է լավ կազմակերպել մարտական աշխատանքը և նրա կատարման հսկողությունը: Հրամանատարության բոլոր որոշումները համառորեն և արագորեն իրագործում է կյանքում: Աշխատանքում համառ է ու նախաձեռնող, ենթակաների նկատմամբ՝ պահանջկոտ: Սիրում է օպերատիվ աշխատանքը, միշտ ձգտում է իրագործությունը մանրամասնորեն վերլուծել աչյակս, որպեսզի ավիամիավորումների կողմից իրագործվի մարտական խնդիրների կատարման ու կազմակերպման լավագույն ձևը»¹⁵¹: 14-րդ ավիացիոն բանակի մարտական գործողությունների ժամանակ երբեմն փոխարինելով օպերատիվ բաժնի պետին, Գասպարյանցն ինքն էր կազմում ավիամիավորումների օպերատիվ պլանները և ղեկուցում բանակի հրամանատարին: Նրա օպերատիվ բարձր պատրաստականությունը, մարտական խնդիրների առագ ու անթերի կատարումը հիացմունք էին առաջացնում: Եվ պատահական չէր, որ 1944 թ. վերջերին նա նշանակվեց 15-րդ ավիացիոն բանակի մարտական պատրաստության բաժնի պետ: Ավիացիոն նույն բանակի նովգորոդյան ՅՑԶ-րդ դիշերային ռմբակոծիչ գնդում էին ծառայում զնդի հրամանատարի քաղգծով տեղակալ, մայոր Լևոն Պետրոսի Ավանեսյանը, էսկադրիլայի շտաբման, կապիտան Արմենակ Մարտիրոսի

Բարայանը և օգաշու, կրտսեր լեյտենանտ Ռաֆայել Արկադիի Ղարիբջանը: Գունդը միայն մայիս ամսին կատարեց 3539 մարտական թռիչք, հակառակորդի ուժերի դասավորության վրա նեղելով 522671 կիլոգրամ ռմբային բեռ: Հուլիսին Վալգա քաղաքի վրա գունդը կատարեց 150 զիշերային մարտական թռիչք և ծանր կորուստների պատճառեց հակառակորդին: Բացի դրանից, ինքնաթիռները թշնամու թիկունքն էին նետում տասնյակ հազարավոր թռուցիկներ ու կոչեր: Պսկովի, Տաբաուի և Վալգայի աղատագրման մարտերին ակտիվորեն մասնակցելու համար գնդի անունը երեք անգամ նշվեց Գերազույն գլխավոր հրամանատարի հրամաններում: Միավորման ձեռք բերած հաջողությունները մեծ մասամբ արդյունք էին նաև գնդի հրամանատարի քաղցածով տեղակալ մայոր Լևոն Պետրոսի Ավանեսյանի՝ ճիշտ ու նպատակաւայաց կազմակերպած կուսակցական-քաղաքական աշխատանքների: Լինելով փորձված քաղաշխատող, նա համառորեն ձգտում էր անձնակազմի յուրաքանչյուր անդամի մեջ ներարկել մարտական խնդրի կատարման նկատմամբ պատասխանատվության մեծ ղգացումը: Հաճախակի մասնակցում էր մարտական թռիչքներին: Այդ գնդի կազմում Լ. Ավանեսյանը երեք անգամ պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով¹³²:

Օգաշուներ Արմենակ Մարտիրոսի Բարայանը և Ռաֆայել Արկադիի Ղարիբջանը անձամբ մասնակցեցին Իրբոսկ, Վալգա, Տարտու, Վերու, Պսկով, Նարվա, Գուլբենե, Վիլյանդի, Ռիդայի և այլ քաղաքների աղատագրմանը: Նրանք թշնամու ուժերի դասավորության վրա են նետել 10090 կիլոգրամ ռմբային բեռ, 238000 թռուցիկ ու կոչ, ոչնչացրել ու շարքից հանել բազմաթիվ պաշտպանական ամրություններ, դիմադրության հանգույցներ, թնդանոթներ, զնդացիրներ, պահեստներ, հրամանատարությունն են հասցվել հետախուզական արժեքավոր ավյալներ և այլն: Իր մարտական ընկերների, Սովետական Միության հերոսներ Անդրեյ Բորչյուգովի, Պավել Ռաչկովի հետ միասին 305-րդ ավիացիոն դիվիզիայի 955-րդ ավիացիոն գնդի կազմում հերոսաբար կռվեց էսկադրիլայի հրամանատարի տեղակալ, լեյտենանտ Վրեժ Միհրանի Սարգսյանը: Նա կատարեց 50 մարտական թռիչք, որից

25-ը Տարտուի և Վալգայի վրա: Ոչնչացրեց 6 տանի, 13 ավ-
տոմեքենա, 6 զենիթային թնդանոթ, 4 զլօտ, 4 վազոն, 2
սպհեստ, 2 դասակ զերմանական զինվոր ու սպա և այլն:
Որպես լավագույն օդաչուի նրա անունը մտցվեց բանակի բո-
լոր զորամասերն ուղարկված շրջաբերականի մեջ: Այդ նույն
ժամանակաշրջանում Անդրեյ Բորդյուզովը ոչնչացրեց 10
տանի, 27 ավտոմեքենա, 8 թնդանոթ և մեկ զոմարտակ ֆա-
շիստական զինվոր ու սպա¹³³: Օդային մարտերում աչքի ըն-
կան Վասիլի Լուկաշինը, Անատոլի Զեմսկովը և ուրիշներ:

15-րդ ավիացիոն բանակի (Մերձբալթյան 2-րդ ռազմա-
ճակատ) 225-րդ ավիացիոն դիվիզիայի 118-րդ գվարդիական
ավիացիոն զնդի փառապանծ օդաչուներ Լեոնիդ Կոստինի,
Ալեքսեյ Միրոնենկոյի, Ալեքսեյ Պոյաշչևի, Ալեքսանդր Պոլա-
նինի հետ միասին մարտական առաջադրանքի էր թռչում օ-
դաչու, գվարդիայի կրտսեր լեյտենանտ Սուրեն Միքայելի
Ջիլավյանը: 1943 թ. ավարտելով Տամբուլի օդաչուական
դպրոցը, Ջիլավյանը մեկնեց Լենինգրադի ռազմաճակատ,
իսկ այնտեղից Մերձբալթիկա, որտեղ և սկսվեց 22-ամյա
օդաչուի մարտական սխրագործությունների պատմությունը:

1944 թ. օգոստոսին ծանր մարտեր սկսվեցին Ռիգայի
համար: Վերջինսկու հրամանատարությունում 118-րդ գվար-
դիական ավիացիոն գունդը, որի կազմում էր Սուրեն Ջիլավ-
յանը, մարտական առաջադրանք ստացավ ռմբակոծել Ռիգա-
յի շրջանում կուտակված թշնամու ուժերի դասավորությունը:
Սկսվեց վտանգավոր թռիչքը: Ռումբերի ու զնդակների մա-
հաբեր համազարկերը կարող էին ճակատագրական լինել
յուրաքանչյուր օդաչուի համար: Բայց սովետական բազենե-
րը հաղթահարելով թշնամու կրակային պատենշները, արհա-
մարհելով մահը, հաստատակամորեն մոտենում էին Ռիգա-
յին: Նպատակին առաջինը մոտենալով, Ջիլավյանը օդում
մարտական դիրք ընդունեց և սկսեց սրբնթաց գրոհել թըշ-
նամու մարտակարգերի վրա: Խիզախ օդաչուն 25 բուպե
պտտվեց թշնամու գլխավերևում, կատարեց վեց անցում և
խուզիչ թռիչքով ոչնչացրեց երեք զենիթային հրանոթ, երկու
թնդանոթ, մեկ ականանետային մարտկոց, ռազմամթերքով
բեռնված երեք ավտոմեքենա, մեկ ռազմական պահեստ:

Մարտական առաջադրանքը օրինակելիորեն կատարելու համար Ս. Զիլավյանը պարզեցատրվեց Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշանով:

Բռիչքից թռչք ավելի ու ավելի էր բարձրանում ու կատարելագործվում Զիլավյանի օդաչուական վարպետությունը, կրկնապատկվում մարտական հաշիվը, նրա երկաթի կամքն ու համառությունը: Բշնամու նկատմամբ կուտակված ատելությունը նորանոր սխրանքների մղեց անվախ լուսեցուն: 1944 թ. մինչև 1945 թ. մայիսի 11-ը նա կատարեց 74 մարտական թռիչք, ոչնչացրեց 210 հիտլերական, ռազմամթերքով բեռնրված 71 ավտոմեքենա ու քարշակ, 14 ղենիթային թնդանոթ, 13 թնդանոթ, 14 ականանետային մարտկոց և՝ այլ ռազմական տեխնիկա: Այսպիսին է Հայրենական պատերազմի տարիներին խիզախ օդաչուի մեկուկես տարվա մարտական հաշիվը: Նա 1944 թ. մինչև պատերազմի հաղթական ավարտն ընկած ժամանակամիջոցում պարզեցատրվեց Կարմիր դրոշի երկու, Հայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի, Կարմիր աստղի շքանշաններով և մի շարք մեդալներով, ինչպես նաև գլխավոր հրամանատարություն հատուկ առաջադրանքը կատարելու համար արժանացավ 15-րդ ավիացիոն բանակի հրամանատար Մ. Ն. Նաումենկոյի շնորհակալությունը¹⁵⁴:

Բանակի ավիամիավորումների տարրեր ծառայությունների մեջ գտնվող հայերից աչքի ընկան ինժեներ, մայոր Միխայիլ Արտեմի Տեր-Ակոպովը, կապիտան Նիկոլայ Գրիգորի Զիկերլյանը, տեխնիկ լեյտենանտներ Յասոբեն Ղազարյանը, Ռուբեն Հակոբի Քարտաշյանը, Արարատ Նիկոլայի Ծատուրյանը, Արարատ Նիկոլայի Սաֆարյանը, ղենքի վարպետներ ու մոտորիստներ՝ Հայկազ Գեորգի Վարդանյանը, Ղարիբ Հովհաննեսի Ծառուկյանը, Հակոբ Կարապետի Բաղդասարյանը, Սեմյոն Համբարձումի Սարգսյանը և ուրիշներ: Շատ հայ օդաչուներ թշնամու դեմ մարտնչում էին ավիացիոն 3-րդ բանակի կազմում (Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատ): Այստեղ լավագույն օդաչուներից էին ավիացիոն 454-րդ ռմբակոծիչ զնդի էսկադրիլիայի հրամանատար, կապիտան Իվան Սերգեյի Պետրոսյանը, օդաչուներ՝ լեյտենանտ Յակով Իոսիֆի Վաղարյանը, կրտսեր լեյտենանտներ Խրիստաֆոր Գերասիմի Գո-

լուբյանցը, Դանիել Արշակի Ակոսյանցը: Վերջինս «ՏՈՒ-2» ինքնաթիռով բազմիցս ուժբակոծեց Ռիգայի, Ելգավայի, Բաուսկի, Իեցավայի, Աուցի շրջաններում հակառակորդի պաշտպանական ամրությունները, մարտակարգերը, մասնակցեց էլզերսի օդանավակայանի վրա կատարված հարձակմանը, որտեղ ունշացվեց 15 ինքնաթիռ¹³⁵: Բացի օդաչուներից, բանակում կային մեծ թվով հմուտ մասնագետներ, որոնք ապահովում էին ինքնաթիռների անխափան թռիչքները: Կապիտան Արամ Ալեքսանդրի Պողոսովը բանակի թիկունքի ավիատեխնիկական կազմի պետն էր, ավիաբազավորման 8-րդ շրջանի ղեկավոր ինժեների պաշտոնում էր կապիտան Հակոբ Տիգրանի Հայրսպետյանցը, 35-րդ զվարդիական ուժբակոծիչ ղեկի հետախուզության պետի տեղակալն էր գվարդիայի մայոր Բաբկեն Սարգսի Վարդանյանը, բժշկական ծառայության մայոր Պյոտր Ասլանի Պետրոսյանը 706-րդ գրոհիչ ավիացիոն գնդի ղեկավոր բժիշկն էր: Վերջինս վաշելում էր մեծ հեղինակություն, որովհետև մահից փրկել էր մեծ թվով օդաչուների, այդ թվում Միվոտեկեզովին, Մոնախինին, Բարանիկովին, Պետյանովին, Դոբրիլիկինին, Դեկին, Սոլոմատինին, Խարիտոնովին և ուրիշներին¹³⁶: Սովետական զորքերի հարձակման ընթացքում մարտական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցեցին նաև ավիացիոն 1-ին բանակի (Բևոտուսական 3-րդ ռազմաճակատ) հայ օդաչուները: Օդից աջակցելով հարձակվող հետևակին, օդաչուներ Ստեփան Հայրապետի Սուբիասյանը, Սերգեյ Վաղարշակի Միքայելյանը, Գրիգորի Գրիգորիի Կալուգյանը, Գեորգի Աբրահամի Տեր-Աբրամովը և ուրիշներ մարտական բազմաթիվ թռիչքներ կատարեցին հակառակորդի դիրքերի վրա: Մարտերում ցուցաբերած անվնասությունը համար առաջին ևրկուսը պարգևատրվեցին Կարմիր դրոշի շքանշանով¹³⁷: Մերձբալթիկայի հրկնքում շատ սխրանքներ կատարեց 303-րդ ավիացիոն կործանիչ դիվիզիան՝ Սովետական Միության հերոս, լեգենդար գեներալ Գ. Ն. Զախարովի հրամանատարությամբ: Այդ օդաչու հրամանատարը կյանքում հաղթահարել էր բազում դժվարություններ, երբեմն ղեմառղեմ հանդիպել մահին ու միշտ էլ հաղթող դուրս եկել: Ծնվել է 1908 թ. չքավոր գյու-

զացու ընտանիքում: 1920 թ. սովից մահանում են ծնողները: 12 տարեկան պատանին իր գոյությունը պահպանելու համար, փոքր քրոջ՝ Ալեքսանդրիայի հետ, որպես բատրակ աշխատում են կուլակի մոտ: 1924 թ. ընդունվում է կոմերիտ-միության շարքերը, իսկ 1927 թ. ուղարկվում սովորելու Ռյազանի գյուղատնտեսական տեխնիկումը: Ավարտելուց հետո, 1930 թ. կամավոր մեկնում է կարմիր բանակ: 1933 թ. ավարտում է Ստալինգրադի օդաշուական ուսումնարանը: 1936 թ. կամավոր մեկնում է Իսպանիա և մինչև 1937 թ. հանրապետական զորքերի կազմում, իսպանական երկնքում, մարտնչում է ֆաշիստական խռովարարների դեմ, այնուհետև՝ 1937—1938 թթ. լինում է Չինաստանում: Մինչև մեծ Հայրենականի սկսվելը պարզեցատրվել է Կարմիր դրոշի հրեա-նշանով:

1938 թ. նրան վստահվեց Սիբիրի ռազմական օկրուգի ռազմաօդային ուժերի հրամանատարի պաշտոնը: Երբ սկսվեց մեծ Հայրենականը, Գեորգի Նեֆեդովիչը Զորակայանի տրամադրությամբ տակ գտնվող 43-րդ ավիացիոն կործանիչ դիվիզիայի հրամանատարն էր:

1941 թ. դիվիզիան նրա հրամանատարութեամբ անհավասար մարտի մեջ մտավ ֆաշիստական օդահենների դեմ: Մասնակցեց Բարանովիչի, Մինսկի, Բոբրույսկի, Մոգիլևի, Օրշայի, Սմոլենսկի, Յարցևոյի, Վյադմայի և վերջապես Մոսկվայի համար մղված պաշտպանական ծանր մարտերին:

Դիվիզիայի մարտական գործողությունների ղեկավարման խիստ ղեաղվածություն պայմաններում, նա ժամանակ էր գտնում անձամբ մասնակցելու մարտական առաջադրանքների կատարմանը: Օդային մարտը նրա տարերքն էր: Մինչև 1942 թ. վերջը նա կատարեց 153 մարտական թռիչք, մասնակցեց 48 օդային մարտի և անձամբ ոչնչացրեց ֆաշիստական 10 ինքնաթիռ: 1943 թ. փետրվարին նա նշանակվում է 303-րդ կործանիչ ավիացիոն դիվիզիայի հրամանատար: Օդային զորամիավորումը Գ. Զախարովի հրամանատարությամբ ակտիվորեն մասնակցում է Ելնիի, Սմոլենսկի, Օրշայի և Վրտեբսկի ազատագրման մարտերին: Մարտական տու-ջադրանքները օրինակելիորեն կատարելու համար 303-րդ ավիացիոն կործանիչ դիվիզիան պարզեցատրվում է Կարմիր

դրուշի շքանշանով, իսկ նրա կազմի մեջ մտնող 8-րդ զվար-
դիական ավիացիոն գունդը՝ Սովորովի 2-րդ աստիճանի շքա-
նշանով, 523-րդ և 139-րդ գնդերը՝ Կարմիր դրուշի շքանշա-
նով: 1943 թ. սկսած նրա կազմում թշնամու դիմ է սկսում
կռվել մարտնչող Ֆրանսիայի «Նորմանդիա» ավիացիոն գուն-
դը: Դիվիզիայի մարտական փառքը գնալով բարձրանում էր:
Բարձրանում էր նաև նրա հրամանատար գեներալ Գ. Զախա-
րովի մարտական փառքը: Փաստաթղթերից մեկում նրա մա-
սին գրված է. «Մարտում համարձակ է, վճռական ու համառ,
արիության մեջ ու խիզախության մեջ օրինակ է ծառայում իր են-
թականների համար: ... Գեներալ Զախարովը գերազանց կոր-
ծանիշ օդաչու է, կատարելապես թռչում է ժամանակակից
բոլոր տեսակի կործանիչ ինքնաթիռներով: Նա իր հարուստ
մարտական փորձը հմտորեն փոխանցում է հրիտասարդ օ-
դաչուներին, մշտապես սովորեցնում նրանց օդային մարտի
արվեստը»: Դիվիզիայում աճեցին շատ շնորհալի հրիտասարդ
օդաչուներ, որոնք հետեւելով իրենց լեգենդար հրամանատա-
րի օրինակին, դարձան օդային մարտի վարպետներ: Օդային
մարտերում աչքի ընկան հատկապես զվարդիայի կապիտան
Պավել Գոլովաչևը, մայորներ Միտրոֆան Անաֆրիևը, Ահ-
մետ-խան Սուլթանը, զվարդիայի կապիտան Նիկոլայ Պինշակը,
ֆրանսիացի օդաչուներ Ռուան Դելյա Պուլյը, Ալբերտ Մարսե-
լը, Անդրե Ժակը: Մարտերում ցուցաբերած արիության ու խի-
զախության համար նրանցից առաջինն երկրորդ անգամ
ստացավ Ոսկե աստղ մեդալ և դարձավ Սովետական Միու-
թյան կրկնակի հերոս, իսկ մյուսներին շնորհվեց Սովետական
Միության հերոսի կոչում:

Դիվիզիան Բելոռուսական 3-րդ ռազմաճակատի առաջին
օդային բանակի կազմում մասնակցեց Սովետական Մերձ-
բալթիկայի ազատագրմանը և սովետական զորքերի արևե-
լապրուսական հարձակողական զործողություններին: Մինչև
պատերազմի հաղթական ավարտը գեներալը օդային մարտե-
րում խփեց 8 ինքնաթիռ և մարտական հաշիվը հասավ
18-ի: Նկատի ունենալով նրա մարտական ծառայություննե-
րը, ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության 1945 թ. հու-
լիսի 19-ի հրամանագրով Դեորգի Զախարովին շնորհվեց Սո-
վետական Միության հերոսի կոչում: Այժմ ռուս օդային հրա-

կայի կուրծքն են դարձարում լենինի երեք, Կարմիր դրոշի շորս, Կուսուղիովի, Ալեքսանդր Նեկսիու, Կարմիր աստղի երկու շքանշաններ և շատ մեդալներ: Բացի այդ, Ֆրանսիական կառավարութունը 1944 թ. նրան պարգևատրեց Պատվավոր լեգեոն և Մարտական խաչ շքանշանով, իսկ 1971 թ. նա արժանացավ Ֆրանսիական բարձրագույն շքանշանին՝ Պատվավոր լեգեոնի կոմանդորական խաչին¹⁵⁸:

Նույն գիլիլիայի «Նորմանդիա-Նեման» զնդի սովիատորների շրջանում մեծ հեղինակություն էր վայելում զնդի գլխավոր ինժեներ, գվարդիայի կապիտան Սերգեյ Աղավելյանը¹⁵⁹: 1943 թ. օգոստոսից ստանձնելով այդ պաշտոնը, նա կարճ ժամանակում, մարտական պայմաններում կարողացավ նոր վերակազմավորված զնդի տեխնիկական անձնակազմին տեսականորեն ու գործնականորեն սովորեցնել ավիացիայի «3Ա-9» նոր ինքնաթիռի տեխնիկական հատկություններին: Բացի այդ, նա ռուսերենից ֆրանսերեն թարգմանեց մերենայի օդադործման կանոնները, ֆրանսիական 70 օդաչուների սովորեցրեց թռչել այդ ինքնաթիռով: Գնդի տեխնիկական անձնակազմը՝ Ս. Աղավելյանի գլխավորությամբ մինչև 1944 թ. օգոստոսի սկիզբը սպասարկեց 3295 մարտական, 2538 վարժական թռիչք, վերանորոգեց 95 ինքնաթիռ, 19 մուշտոր, 45 պտուտակ և այլն¹⁶⁰:

Բազում հերոսական սխրանքներ կատարեցին տարբեր աշխատավորուհիների օդաչուներ Նիկոլայ Ստեփանի Վարդանյանը, Սուրեն Հայրապետի Շիրազյանը, Մարտիրոս Կարապետի Նազուկյանը, Արմեն Թեանի Հայրյանը և շատ ուրիշներ:

Սովետական զորքերի 1944 թ. ամառային հարձակողական մարտերի ամբողջ ընթացքում հայ ռազմիկները՝ լինելի շարքային զինվոր թե՛ հրամանատար, հետախույզ թե՛ տակավոր, բժիշկ թե՛ ինժեներ, գնդացրորդ թե՛ հրետանավոր, օդաչու թե՛ տանկիստ, սրբորեն կատարեցին իրենց պարտքը հայրենիքի նկատմամբ, չխնայելով ամենաթանկագինը՝ կյանքը և իրենց ավանդը ներդրին թշնամուն ջախջախելու գործում:

Կարմիր բանակը 1944 թ. ամռանը սկսելով կատարեց իր միսիան և մերձբալթյան սովետական հանրապետությունների զգալի մասը ազատագրեց ֆաշիստական զավթիչներից:

2. Մերձբալթիկայի լրիվ ազատագրումը

1944 թ. հունիս—օգոստոս ամիսներին սովետական զորքերի կողմից ծանր պարտությունների կրած թշնամին դեռևս չէր հրաժարվում Մերձբալթիկայի իր ձեռքում պահելու մտքից և շարունակում էր զորքերը համալրել նոր, թարմ ուժերով: Կարճ ժամանակում կատարելագործեց Ռիգայից հյուսիսարևմելայան ուղղությամբ՝ «Վալգա» պաշտպանական դիժը, կառուցեց նորերը, իսկ Ռիգայի անմիջական մատուցները օդակեց խրամատների, զգոտների խիտ ցանցով: Սակայն ինչ միջոցի էլ դիմելու նա, արդեն ի վիճակի չէր փոխելու ստեղծված իրադրությունը: Սովետական զորքերին անհրաժեշտ էր ևս մեկ վճռական հարված, որպեսզի Մերձբալթիկայի լրիվ ազատագրվելի ֆաշիստական դավթիչներից:

Գերագույն գլխավոր հրամանատարությունը զորակայանի մշակած նոր օպերատիվ պլանի համաձայն մերձբալթյան հրեք ռազմաճակատների զորքերը պետք է հարձակվեին Ռիգայի ուղղությամբ, իսկ Լենինգրադյան ռազմաճակատը՝ Տարտուի ու Նարվայի շրջաններից՝ Տալին:

Մարտական գործողությունների նախօրյակին «Հյուսիս» բանակների խմբի կազմում հաշվվում էր 730000 զերմանական զինվոր ու սպա, 650 տանկ, 566 ինքնաթիռ, 7000 թնդանոթ և այլ ռազմական տեխնիկա¹⁶¹: Մերձբալթյան հրեք և Լենինգրադյան ռազմաճակատների զորքերի մարտական ու թվական կազմը հետևյալ պատկերն ունի¹⁶²:

Ռազմաճակատների անունները, ուժերն ու միջոցները	Ընդհանուրը	Լենինգրադյան ռազմաճակատ	Մերձբալթյան 3-րդ ռազմաճակատ	Մերձբալթյան 2-րդ ռազմաճակատ	Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատ
Զորքերի թիվը	912124	122872	173675	211404	404173
Տանկ և ինքնաշարժ հրանոթ	3081	731	564	458	1328
Ինքնաթիռ	2939	438	600	756	1145
Թնդանոթ ու ականանետ	19747	4279	3326	4538	7604
Ձենիթային թնդանոթ	1850	169	321	598	762

Այսպիսով, Ռիգայի հարձակողական օպերացիային մասնակցող սովետական զորքերը թշնամուն դերազանցում էին տանկերով՝ 4,1, ինքնաթիռներով՝ 5, թնդանոթներով ու ափանանետներով՝ 2,8 անգամ¹⁶³:

Սեպտեմբերի 14-ին մերձբալթյան երեք ռազմաճակատների զորքերը սկսեցին հարձակումը Ռիգայի ուղղությամբ՝ խնդիր ունենալով դրավել կառավրայի մայրաքաղաքը, դուրս գալ Բալթիվ ծով և կտրել «Հյուսիս» բանակների խմբի նահանջը դեպի Արևելյան Պրուսիա:

Հարձակման ընթացքում առավել հաջողությունների հասան Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերը (հրամ. բանակի գեներալ Հ. Բաղրամյան), որոնք թշնամու պաշտպանությունը ճեղքեցին 28 կմ ճակատով և տասը օրվա ընթացքում առաջ շարժվեցին 45 կմ, ազատագրելով շուրջ 2300 բնակավայր, այդ թվում Բաուսկա, Իեցավա, Յաունելգավա և Բալդոնե բաղաքները¹⁶⁴: Ռազմաճակատի զորքերին 25 կմ տարածություն էր բաժանում Ռիգայից:

«Հյուսիս» բանակների խումբը երկու մասի բաժանվելու վտանգից տագնապաժ, թշնամին խոշոր ուժեր կենտրոնացրեց Բալդոնե և անընդհատ հակադրոհներով աստիճանաբար դադարեցրեց մեր զորքերի հարձակման տեմպը:

Սկզբնական շրջանում դանդաղ էր զարգանում Մերձբալթյան 3-րդ և 2-րդ ռազմաճակատների զորքերի հարձակումը, որոնք «Ցեսիս» և «Վալգա» պաշտպանական գծերում հանդիպեցին թշնամու համառ դիմադրությունը:

Մերձբալթյան 2-րդ ռազմաճակատի զորքերի հարձակման ընթացքի վրա վճռական ազդեցություն գործեցին Ռիգայից հարավ և հարավարևելյան շրջանում Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի մարտական հաջող գործողությունները, որոնցից անհանգստացած թշնամին ստիպված եղավ էրզլի շրջանից Բալդոնե սեղանափոխել 14-րդ տանկային դիվիզիան: Դա հնարավարություն տվեց Մերձբալթյան 2-րդ ռազմաճակատի զորքերին երզլի շրջանում ծավալելու ավելի ակտիվ մարտական գործողություններ: Համառ մարտերով հաղթահարելով թշնամու կատաղի դիմադրությունը, մինչև ամսվա վերջը ռազմաճակատի զորքերը 80 կմ ճակատով առաջ շարժվեցին 40—90 կմ: Մարտերի ընթացքում ջախջախվեցին թըշ-

նամու 329-րդ 132-րդ, 32-րդ և 121-րդ հետևակային դիվիզիաները, ոչնչացվեց 30000 գերմանական զինվոր ու սպա, 164 տանկ ու ինքնագնաց հրանոթ, 70 ինքնաթիռ, 534 թնդանոթ ու ականանետ, 54 պահեստ¹⁶⁵, գրավվեցին մեծ քանակությամբ՝ ռազմական տեխնիկա ու հանգրծանք:

Մերձբալթյան 3-րդ ռազմաճակատի զորքերը հարձակման առաջին օրը՝ սեպտեմբերի 14-ին անցան Վյայկե և էմա-Խյզե ու Գաույա գետերը, ճեղքեցին թշնամու պաշտպանության առաջին դիծը և առաջ շարժվեցին 3—5 կմ¹⁶⁶: Հակառակորդը կանդ շառնելով ոչ մի դժվարություն առաջ, ցանկանում էր «Վալդա» գծում կանգնեցնել մեր զորքերի հարձակումը և ապահովել էստոնիայից «Նարվա» խմբի դուրս բերումը:

Կոտրելով թշնամու դիմադրությունը, ռազմաճակատի զորքերը սեպտեմբերի 22-ին մոտեցան Ալե քաղաքին, իսկ 10-րդ տանկային կորպուսը՝ Դակստի շրջանին: Հետապնդելով նահանջող թշնամուն, նրանք առաջ շարժվեցին 130 կմ, ազատագրեցին 6000 բնակավայր, այդ թվում Վալդա, Տըրվա, Ստրենշի, Վալմիրա, Յեսիս, Լիպտոնե քաղաքները¹⁶⁷: Այսպիսով, 16-օրյա ծանր մարտերից հետո թշնամին շարժվեց «Սիգուլդա» թիկունքային պաշտպանական դիծը, որտեղ սովետական զորքերը հանդիպելով թշնամու ուժեղ դիմադրությանը, ժամանակավորապես զաղարեցրին հարձակումը:

Լենինգրադյան ռազմաճակատի զորքերի սեպտեմբերի 17-ին ձեռնարկած հարձակումը Տարտուի շրջանից ավելի խճճեց հիտլերյան հրամանատարության հաշիվները: Զորքերի դուրս բերումը, որ նախատեսված էր սեպտեմբերի 19-ին, մեկ օր առաջ տեղափոխվեց և սկսվեց սեպտեմբերի 18-ին¹⁶⁸: Սովետական զորքերը ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում հետապնդելով նահանջող թշնամուն, արագորեն մոտենում էին էստոնիայի մայրաքաղաք Տալինին: Սեպտեմբերի 19-ին մեր զորքերի կողմից գրավվեցին Իսվի, իսկ հաջորդ օրը՝ Ռակվերե քաղաքները: Մարտերի ընթացքում ջախջախվեցին 2-րդ էստոնական էսէսական դիվիզիան, 113-րդ գունդը, ինչպես նաև ծանր կորուստներ պատճառեցին «Նիդերլանդ» և «Նորդլանդ» տանկային զորամասերին: Շարունակելով հարձակումը, Լենինգրադյան ռազմաճակատի զորքերը սեպտեմ-

բերի 22-ին աղառագրեցին Տալինը, իսկ առաք օր հետո էս-
տոնիայի մայրցամաքը լրիվ մաքրվեց ֆաշիստական զավ-
թիչներից¹⁶⁹։ Երեք օրվա կատաղի մաքսերից հետո սովետա-
կան զորքերը ճեղքեցին թշնամու պաշտպանական գիծը։
Հիտլերյան հրամանատարությունը վախենալով իր ուժերի
մասնատումից, հարկադրված էր ետ քաշվել Ֆիննական ծոցից
մինչև Դաուգավա գետը պրաված զորքերից, ինչպես նաև
պաշտպանել «Յեսիս» և «Վալգա» գիծն այնքան ժամանակ,
մինչև որ էստոնիայից Ռիգայի շրջանը տեղափոխվեին «Նար-
վա» օպերատիվ խմբի և 18-րդ բանակի զստմասերը։

«Նարվա» օպերատիվ խմբի հաշվին Ռիգայի շրջանում
ստեղծվեց թշնամու ուժերի ու միջոցների մեծ խտություն։
Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի դիմաց կանգնած հետևա-
կային 19 դիվիզիաններից 11-ը կենտրոնացված էին Ռիգայի,
իսկ 4-ը՝ Մեմելի ուղղությամբ¹⁷⁰։ Ստրատեգիական այսպիսի
իրադրության մեջ այլևս նպատակահարմար չէր հարձակվել
Ռիգայի ուղղությամբ կենտրոնացված խմբավորման գեմ։

Գերագույն գլխավոր հրամանատարության ղորակայանի
գիրեկտիվին համապատասխան¹⁷¹ Մերձբալթյան 1-ին ռազ-
մաճակատի գլխավոր հարվածի ուղղությունը Ռիգայից տե-
ղափոխվեց Մեմել, որի նպատակն էր ջախջախել Շյուտլայից
տրեմուսը կենտրոնացված խմբավորումը, դուրս գալ Բալթիկ
ծով և կտրել Արևելյան Պրուսիա տանող թշնամու նահանջի
ճանապարհը։ Շատ կարճ ժամանակում ուժերի մեծ վերա-
խմբավորում կատարելուց հետո հոկտեմբերի 5-ին ռազմա-
ճակատի զորքերն անցան հարձակման։ Հաջորդ օրը Տաուրա-
գեի ուղղությամբ սկսեց հարձակումը Բելոռուսական 3-րդ
ռազմաճակատի 39-րդ բանակը, որը մինչև հոկտեմբերի 10-ը
անցնելով 60 կմ, աղառագրեց 640 բնակավայր, այդ թվում
Ռասենյայ, Տաուրագե և Յուրբուրգ քաղաքները¹⁷²։ Նույն ժա-
մանանաշրջանում Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի ղոր-
քերը հուժկու հարվածներով ջախջախելով թշնամու 551-րդ,
548-րդ հետևակային, 7-րդ տանկային դիվիզիաները, «Գրոս»
տանկային բրիգադը և 37-րդ, 51-րդ, 603-րդ, 611-րդ գնդե-
րը, հոկտեմբերի 10-ին գրավեցին Պալանգա քաղաքը և 35 կմ
հատվածով դուրս եկան Բալթիկ ծով¹⁷³։ Սովետական զորքե-

րի ծովափ դուրս գալը թշնամու ռազմաճակատը ճեղքեց երկու մասի, կտրեց նրա հաղորդակցության ճանապարհները Արեւելյան Պրուսիայի հետ և մոտ 37 դիվիզիա շրջափակեց Կաւլանդիայում¹⁷⁴:

Մեմելի ուղղութեամբ Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերի խոշոր հաղթանակը հիտլերյան հրամանատարութեանը ստիպեց արագ կերպով «Սիգուլդա» պաշտպանական-դժից առանց լուրջ դիմագրութեան իր զորքերը ետ քաշել Ռիգա: Ռիգայի ուղղութեամբ հարձակվող Մերձբալթյան 2-րդ և 3-րդ ռազմաճակատի զորքերի առաջարժուժը կասեցնելու հիտլերյան հրամանատարութեան բոլոր փորձերը մեկը մյուսի ետակից ձախողւեցին: Այլևս ի վիճակի չլինելով դիմագրել մեր զորքերին, հոկտեմբերի 12-ին Հիտլերի թուլտվութեամբ «Հյուսիս» բանակները խմբի զորքերը Ռիգայից տեղափոխվեցին Տուկումսը: Հաջորդ օրը Մերձբալթյան 3-րդ ռազմաճակատի զորքերը մարտեր մղելով նահանջող թշնամու ուժերի դեմ, հոկտեմբերի 13-ին աղաւտագրեցին Ռիգայի արեւելյան մասը¹⁷⁵, իսկ երկու օր հետո՝ ամբողջ քաղաքը: Սովետական կառավարչի մայրաքաղաքի աղատագրումից հետո վերացվեց Մերձբալթյան 3-րդ ռազմաճակատը, իսկ նրա զորքերը հանձնվեցին Մերձբալթյան 1-ին և 2-րդ ռազմաճակատներին: Գլխավոր հրամանատարութեան նոր դիրեկտիվի համաձայն այդ ռազմաճակատները պետք է ոչնչացնեին թշնամու կուլանդական խմբավորումը: Բաղմաթիվ գետակներն ու մանր լճերը, անառաճահճային տեղանքը և անընդհատ տեղացող անձրևները, ինչպես նաև թշնամու համառ դիմագրութունը թուլացրեցին սովետական զորքերի հարձակման տեմպը: Միայն նոյեմբեր ամսին Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերը առաջ շարժվեցին 17—20 կմ¹⁷⁶, իսկ Մերձբալթյան 2-րդ ռազմաճակատի հարձակումը հաջողութուն չունեցավ¹⁷⁷:

Դեկտեմբերին նույնպես էական փոփոխություններ տեղի չունեցան, և մարտերը այդ շրջանում այդպես շարունակվեցին մինչև պատերազմի հաղթական ավարտը:

Սեպտեմբերի 27-ից մինչև նոյեմբերի 24-ը՝ Լենինգրադյան ռազմաճակատի զորքերի կողմից աղատագրվեցին Մոսկովյան արշիպելագի կղզիները¹⁷⁸:

Այսպիսով, սովետական ղորքերի 1944 թ. ամառը հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ սկսած հարձակուղական գործողությունների շնորհիվ մինչև տարվա վերջը Մերձբալթիկոն հիմնականում ազատագրվեց գերմանաֆաշիստական զավթիչներից: Ծանր պարտություն կրած «Հյուսիս» բանակների խմբավորումը Կուուլանդիայի շրջանում սեղմվեց Բալթիկ ծովին, կորցրեց իր նախկին սարատեղիական Նշանակությունը և այլևս չէր կարող վճռական ազդեցություն գործել պատերազմի ընթացքի վրա: Մերձբալթիկայի կորուստը քաղաքական, ռազմական և տնտեսական ծանր հարված էր հիտլերյան Գերմանիայի համար: Ֆինլանդիան, որ Գերմանիայի դաշնակիցն էր, դուրս եկավ իր համար կործանարար պատերազմից և 1944 թ. սեպտեմբերի 19-ին ղինադադարի համաձայնագիր ստորագրեց Սովետական Միության հետ: Գերմանիայի հյուսիսային դաշնակցի՝ Ֆինլանդիայի պատերազմից դուրս գալու շնորհիվ Բալթյան կարմրագրոշ նավատորմի մարտական գործողությունների շրջանն ավելի ընդլայնվեց և ռազմաճակատին մոտեցվեցին նրա բազաները: Բացի այդ, նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին սովետական ղորքերի համար թշնամու արևելապրոտական խոշոր խմբավորումը ոչնչացնելու գործում:

1945 թ. հունվարի 13-ին թշնամու դիրքերի հրետանային ուժեղ գնդակոծությունից հետո, օդից սովետական ավիացիայի սլաշտպանություն տակ, սկսվեց Բելոռուսական 3-րդ ռազմաճակատի ղորքերի հարձակումը Քյոնիգսբերգի ուղղությամբ: Հունվարի վերջերին Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի ղորքերը գրավեցին Մեմելը, իսկ Բելոռուսական 3-րդ ռազմաճակատի ղորքերը մեկը մյուսի ետևից խորտակելով թշնամու երկաթբետոնե պաշտպանական ամրությունները, մոտեցան Քյոնիգսբերգին և փետրվարին անցնելով ևս 30—50 կմ, մարտեր սկսեցին քաղաքի արվարձաններում¹⁷³:

Ղորքերի ղեկավարումն ավելի էական դարձնելու համար փետրվարի 21-ին վերացվեց Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատը, իսկ նրա ղորքերն անցան Բելոռուսական 3-րդ ռազմաճակատի հրամանատարության տակ:

1945 թ. ապրիլի 6-ին սկսվեց և 9-ի երեկոյան սովետական զորքերի փաշտուն հաղթանակով ավարտվեց Քյոնիգսբերգյան ռազմական օպերացիան: Սովետական հաղթական զինքի հարվածների տակ ընկավ արուսական յունկերների միջնաբերդը՝ գերմանական միլիտարիզմի ռազմաքաղաքական կարևոր կենտրոնը: Այդ մարտերի ընթացքում ոչնչացվեցին 42000 գերմանական զինվոր ու սպա, 120 ինքնաթիռ, 1761 հրանոթ ու ականանետ, 104 տանկ ու ինքնագնաց հրանոթ, 23 շոգեքարշ, 215 վագոն: Գրավվեցին 3685 թնդանոթ ու ականանետ, 869 տանկ ու ինքնագնաց հրանոթ, 4673 զնդացի, 2 զրահագնացք, 774 շոգեքարշ, 8544 վագոն, 441 սահաստ, գերվեց 92000 մարդ¹⁶⁰:

Ապրիլի 25-ին մեր զորքերը գրավեցին Պիլաու քաղաքը և ընդամենը Զեմլանդական խմբավորման մնացորդներին շարժողություն Բալթիկ ծով¹⁶¹: Ֆաշիստական Գերմանիան ժանր պարտություններ կրեց նաև սովետագերմանական մյուս ռազմաճակատներում և 1945 թ. մայիսի 8-ին իրեն պարտված ճանաչեց ու անվերապահ կապիտուլյացիայի ենթարկվեց: Սովետական Հատվիայի կուռլանդական մարզը ազատագրվեց ֆաշիստական զավթիչներից:

...

Ռիգայի ուղղությամբ սովետական զորքերի շեշտակի հարվածները հարկադրեցին հակառակորդին իր զորքերը ոչ միայն արագ հանել էստոնիայից, այլև բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին մյուս ռազմաճակատների հարձակումը հաջող զարգացնելու համար:

Սեպտեմբերի 14-ից 24-ը գեներալ Բաղրամյանի զորքերը հումկու հարվածներով ջախջախեցին ընդամենը 215-րդ, 290-րդ, 51-րդ հետևակային դիվիզիաները, ոչնչացրեցին 15000 գերմանական զինվոր ու սպա, 110 տանկ, 91 ինքնաթիռ, 676 թնդանոթ ու ականանետ և այլ ռազմական տեխնիկա¹⁶²: Չնայած այդ ամենին, ռազմաճակատի զորքերը չկարողացան կատարել Զորակայանի դիրեկտիվի պահանջները՝ գրավել

Ռիգան և դուրս գալ Ռիգայի ծոցը: Պատճառը Ռիգայի շրջանում հակառակորդի ուժերի խիստ խառնվածն էր, որի հաղթահարումը պահանջում էր համեմատաբար ավելի մեծ ուժեր, քան ունեւր ռազմաճակատը: Գեներալ Բադրամյանի զորքերի կողմից թշնամու պաշտպանական գծի ճեղքումը և արագ առաջարժումը դեպի Ռիգա ուղեկցվեց բազմաթիվ հայ ռազմիկների մասնաշաղկան նոր սխրագործություններով ու հերոսություններով: Ռազմաճակատի զորքերի հարձակման տարբեր հատվածներում հակառակորդի պաշտպանությունը ճեղքելու ժամանակ ստորաբաժանումներ և զորամասեր ղեկավարելու հմտություն դրսևորեցին բազմաթիվ հայ հրամանատարներ: Ահա դրանցից մի քանիսը. Կենեբալ-մայոր Կարապետ Հախնազարյանը, փոխգնդապետ Տիգրան Հարությունովը, մայոր Երվանդ Սիմոնյանը, կապիտան Սուրեն Ավակովը, ավագ լեյտենանտներ Արտավազ Հախվերդյանը, Ալեքսեյ Մեկրումյանը, Հովհաննես Բաղդասարովը, Գրիգորի Պողոսյանը և շատ ուրիշներ:

Ապոտեմբերի 14-ին 43-րդ բանակի 235-րդ հրաձգային դիվիզիայի գումարտակներից մեկը կապիտան Աշոտ Իշխանի Առաքելյանի հրամանատարությամբ Բաուսկի շրջանի Լանտուֆաս բնակավայրի մոտ (Լատվիական ՍՍՀ) ճեղքեց թըշնամու խորը էշելոնացված պաշտպանությունը, անցավ Լիւլուպ գետը և մարտերով անցավ 10 կմ, իսկ աչնուհետև ետ մղեց հակառակորդի մի շարք հակադրոհները: Հրամանատարությունը Աշոտ Առաքելյանին պարզեատրեց Ալեքսանդր Նևսկու շքանշանով¹⁸³: Նույն օրը ձեռք բերած մարտական հաջողությունների համար Ալեքսանդր Նևսկու շքանշանով պարգևատրվեց ստորաբաժանման հրամանատար, ախուրյանցի, կապիտան Զարգանդ Ղուկասի Միրզոյանը: Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշանով պարգևատրվեց փոխգնդապետ Զինավար Բախշի Ասրյանը: Վերջինիս հրամանատարությամբ 51-րդ բանակի 33-րդ կարմրադրոշ հրաձգային դիվիզիայի հրետանավորները Տայմիի և Դարզմիի շրջաններում սկստեմբերի 23-ին ջախջախեցին շրջապատված հակառակորդին, ոչնչացրին 7 տանկ, 3 ինքնագնաց թնդանոթ և 200 հրաւիրական¹⁸⁴:

143-րդ բանակի հրաձգային զինվորականների հետ սերտ համագործակցությամբ հաղթահարելով թշնամու պաշտպանական ամրությունները, գեպի Ռիգա հաջողությամբ էր հարձակվում 143-րդ լաուանձին տանկային կարմրադրոշ բրիգադը՝ զնդապետ Պողկովսկու հրամանատարությամբ: Բրիգադի 1-ին տանկային գումարտակի տանկիստները, որոնց զլխավորում էր հմուտ հրամանատար, գվարդիայի մայոր Անդրեյ Լիտվինովը, սեպտեմբերի 14—20-ը առանց կորուստի առաջ շարժվեցին 30 կմ, ազատագրեցին 70 բնակավայր, կտրեցին Ելզավա—Կրուսասլիս երկաթգիծը և դրանով հնարավորություն չտվեցին հակառակորդին համալրում ուղարկել իր նահանջող զորամասերին: Այդ ընթացքում տանկիստները ոչնչացրին 7 տանկ, 28 թնդանոթ, 25 զնդացիք, ափանանիսային 3 մարտկոց, 10 զնդացրային կետ, 405 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, գրավեցին ռազմամթերքով և պարենամթերքով բեռնված էշելոնը և սարքին վիճակում՝ 25 ավտոմեքենա: Սեպտեմբերի 20-ին տանկիստ հրամանատարը ծանր վիրավորվեց: Հրամանատարությունը Լիտվինովին պարգևատրեց Կարմիր դրոշի շքանշանով¹⁸⁵:

Համառ մարտերը Ռիգայի շրջանում զնալով ավելի լարված բնույթ էին ստանում: Հակառակորդը հաշվի չառնելով ծանր կորուստները մարտի մեջ նետելով նոր թարմ ուժեր, ուժեղ դիմադրություն էր ցույց տալիս հարձակվող սովետական զորքերին: Հուլիսյան այդ ծանր մարտերի ժամանակ իրենց սատարաթանոռներին հերոսաբար մարտի էին առաջնորդում զնդացրային վաշտի հրամանատար, արտաշատցի Վարշամ Բարսեղի Հայրապետյանը, զնդի հրամանատարի տեղակալ, երեանցի, կապիտան Արտաշես Գագիկի Կրիզորյանը, գումարտակի շտաբի պետ, սեանցի Սոս Միքայելի Մովսիսյանը և շատ ուրիշներ: Իր գործողություններում համարձակ ու նախաձեռնող հրամանատար էր 145-րդ հրաձգային զինվորային 599-րդ զնդի գումարտակի շտաբի պետ, ավագ լեյտենանտ Սոս Միքայելի Մովսիսյանը: Դիվիզիայի զորամասերի հարձակման տեմպը արագացնելու նպատակով գումարտակը Պոսարեն բնակավայրի շրջանում հակառակորդից աննկատ անցնում է նրա թիկունքը և հանկարծակի գրոհում թշնա-

մու պաշտպանական ընդգծերի վրա: Այդ պահին գնդակից խոց-ված ընկնում է զուժարտակի հրամանատարը: Քաջ հայտրդին առանց հապաղելու իր վրա է վերցնում հրամանատարությունը և մինչև վերջ կատարում մարտական առաջադրանքը: Ոչնչացվեցին թշնամու երկու տանկ և մի քանի տասնյակ ֆաշիստական զինվոր ու սպա: Սոս Մովսիսյանը պարզեա-տրվեց Կարմիր աստղի շքանշանով¹⁸⁶:

Թշնամու պաշտպանական ամրությունները ճեղքելու և ռազմաճակատի 51-րդ բանակի հրաձգային զիվիզիաների հարձակման տեմպը արագացնելու դործում աչքի ընկան 3-րդ գվարդիական մեքենայացված կորպուսի միավորումները՝ գնեերալ Վ. Տ. Օբուխովի հրամանատարությամբ: Հատկապես ուշադրության է արժանի 743-րդ առանձին հակատանկային հրետանային զիվիզիոնի հրետանավորների սխրանքը, որոնք կործանիչ կրակով օգնեցին 8-րդ գվարդիական մեքենայաց-ված բրիգադի զորամասերին գրավելու Իեցավա կայարանը և Բադոնե բնակավայրը: Մարտի թեժ պահին, երբ հակառա-կորդը մոտեցավ հրետանավորների զիրքերին, զիվիզիոնի հրամանատար կապիտան Իվան Գորբենկոն կարմիր դրոշը բարձր պահած՝ «Հանուն հայրենիքի» գոչելով, իր հրետա-նավորներին հակազդրոհի տարավ: Թշնամին ծանր կորուստ-ներով ետ շարվեց, բայց և հերոսի մահով ընկավ քսան-հինգամյա ուկրաինացի հերոս հրամանատարը: Իվան Գոր-բենկոյին եամահու շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում¹⁸⁷:

Մեր զորքերի հարձակումը դեպի Ռիգա կասեցնելու հա-մար սեպտեմբերի 16-ին հակառակորդը Դորեկի ուղղությամբ բազմաթիվ տանկերի աջակցությամբ հարձակման անցավ, նպատակ ունենալով մահացու հարված հասցնել Մերձբալ-թյան 1-ին ռազմաճակատի հարվածային խմբի ձախ թևին և նորից ետ գրավել Դորեկ և Ելգավա քաղաքները: Սեպտեմ-բերի 16—22-ը բռնկված դաժան մարտերը հակառակորդին բացի ծանր կորուստներից, տակտիկական սրկէ հաջողություն չբերեցին: Սեպտեմբերի 19-ին Դորեկի շրջանում թշնամին 30 տանկի աջակցությամբ գրոհեց 2-րդ գվարդիական բա-նակի 1-ին տանկային կորպուսի 117-րդ տանկային բրիգադի

ստորաբաժանումների վրա: Արհամարհելով մահը, սովետական տանկիստները կռվի բռնվեցին թշնամու դերակշռող ուժերի դեմ: Լեյտանանտներ Ա. Ի. Վոլկովը և Ն. Պ. Պատեկը տիրապետելով տանկային մարտի հնարքներին թշնամու գրոհին պայտասխանեցին համարձակ հակադրոհով: Միայն Ն. Պ. Պատեկի տանկային անձնակազմը ոչնչացրեց 9 տանկ¹⁸⁸:

Ծանր կորուստներ ունեցան նաև մեր տանկիստները: Ռազմի դաշտում հերոսի մահով ընկան լեյտենանտ Ա. Ի. Վոլկովը, կրտսեր սերժանտ Վ. Ֆ. Զուխարևը և ավագ սերժանտ Վ. Ֆ. Վելիչկոն: Վերջին երկուսի 18 և 19 տարին նոր էր լրացել: Խիզախ տանկիստներին համահու շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում: Այդ բարձր կոչմանը արժանացան նաև տանկիստներ լեյտենանտ Ն. Պ. Պատեկը և Պ. Խ. Բասենկովը:

Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի տանկային միավորումներին մեծ աջակցություն ցույց տվեց 6-րդ գվարդիական բանակի 1-ին տանկային կորպուսի 1487-րդ բանակային կարմրագրոշ ղենիթային գունդը՝ Լենինի, Կարմիր դրոշի, Հայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի երկու շքանշանների ասպետ, գվարդիայի մայոր, ուկրաինական ժողովրդի պանծալի զավակ Ալեքսանդր Ստեփանովիչ Կոչենյուկի հրամանատարությամբ:

Թշնամու նկատմամբ ցասումով լցված հրամանատարը վրեժ էր լուծում իր զոհված հղբայրների՝ Գրիգորիի, Վասիլիի, Սերգեյի և հայրենիքի համար մղված հերոսական մարտերում զոհված հաղարավոր սովետական ռազմիկների թափված արյան համար: Գվարդիական հրամանատարի գունդը ոչ միայն պաշտպանում էր տանկերի անվտանգությունը օդից, այլև հրեման մասնակցում էր հակառակորդի հակադրոհների հո մղմանը: 1944 թ. ամռանը Մերձբալթիկայում ծավալված մարտական գործողությունների ժամանակ գունդը խփեց 11 ինքնաթիռ, 9 ինքնաթիռի պատճառեց լուրջ վնասվածք, հո մղեց 11 հակադրոհ, ոչնչացրեց 600 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, 17 գնդացիր, ռազմամթերքի և պարենամթերքի 6 պահեստ և այլն¹⁸⁹: Ալեքսանդր Կոչենյուկը երկ-

բորդ անգամ պարզեցատրվում է Կարմիր դրոշի շքանշանով:

Ռիգայի ուղղությամբ Մերձբալթյան 3-րդ ռազմաճակատի 1-ին հարվածային բանակի կազմում որոշակի հաջողությունների հասավ 146-րդ Կարմրագրոշ դիվիզիան՝ Սերգեյ Կարապետյանի հրամանատարությամբ, որը սեպտեմբերի 16-ից մինչև 28-ը մարտերով անցավ 50 կմ և ազատագրեց 91 բնակավայր: Գեներալի ռազմիկները հարձակվելով Ռիգայի հարավարևմտյան մասով, իրենց գործողություններով նպաստեցին քաղաքի վրա հարձակվող սովետական միավորումներին¹⁹⁰:

Դեպի Ռիգա հարձակվող նույն ռազմաճակատի 61-րդ բանակի 89-րդ հրաձգային կորպուսի կազմումն էր 23-րդ Կիևյան—ժիտոմիրյան կարմրագրոշ հրաձգային դիվիզիան: Այդ ինտերնացիոնալ միավորման կազմում 1944 թ. հունվարի 1-ի տվյալներով թշնամու դեմ էին մարտնչում ուսման 2630, ուկրաինացի՝ 1152, բելուսա՝ 58, հայ՝ 617, վրացի՝ 678, ադրբեջանցի՝ 378, ուղբեկ՝ 442, տաջիկ՝ 64, թուրքմեն՝ 26, ղազախ՝ 163, կիրգիզ՝ 42 և այլ ազգությունների ռազմիկներ¹⁹¹: 1944 թ. սեպտեմբերի 1-ի տվյալներով այդ դիվիզիայում առանց ուսանելի հաշվվում են 3176 այլ ազգություններ: Հայերի թիվը հասնում էր 140-ի, որոնցից 69-ը զրադենցում էին հրամանատարական-սերժանտական պաշտոններ: Նրանց գերակշռող մասը գտնվում էր 211-րդ հրամանային գնդում: Այստեղ ուկրաինացիների, բելուսների, ղազախների, վրացիների, ուզբեկների և մյուս ազգությունների պատկանող 233 զինվորներից, 113 սպաններից ու սերժանտներից համապատասխանաբար 52-ը և 39-ը հայեր էին¹⁹²: Գնդի լավագույն հրետանավորներից էին Վալենտին Գերասիմի Սիմոնյանը, Թադեոս Ազամի Ղազարյանը, Գրիգոր Սարգսի Բարխուդարյանը, Կարպ Սնտոնի Ղազանշյանը, Գեորգի Լեոնի Թորոսովը և ուրիշներ: Հարձակողական գործողությունների ժամանակ հետևակային ստորաբաժանումներին աջակցելու գործում ցուցաբերած խիզախության համար դիվիզիայի հրամանատարի 1944 թ. սեպտեմբերի 19-ի № 83 հրամանով մարտկոցի հրամանատար Արշակ Մկրտչի Մարտիրոսովը, կրակային դասակի հրամանատար

Հայկազ Պողոսի Օքսուղյանը, հրետանավորներ Երվանդ Տիգրանի Հարությունյանը, Սեմյոն Գրիգորի Ղուկասյանը, Սերգեյ Խաչատուրի Ուլունովը, Էդուարդ Սահակի Չոբանյանը պարգևատրվեցին Կարմիր աստղի շքանշանով¹⁹³։ Հրետանավորների մարտական սխարպործությունները չէին վրիպում հրամանատարության ուշադրությունից։ Պարգևատրումից 15 օր անց Սեմյոն Ղուկասյանը և Արշակ Մարտիրոսովը նորից պարգևատրվեցին։ Առաջինը՝ Կարմիր աստղի երկրորդ շքանշանով, իսկ երկրորդը՝ Արիության համար մեդալով։

Սիգուլդայի ուղղությամբ Ռամուլի կայարանի շրջանում հինգերորդ մարտկոցի հաշվարկի նշանառու Սերգեյ Ուլունովը սեպտեմբերի 25—29-ը թնդանոթի դիպուկ կրակով ոչնչացրեց 8 զնդացիր, 1 ականանհատային մարտկոց և 140 հիտլերական։ Նույն մարտկոցի նշանառու Էդուարդ Չոբանյանը ոչնչացրեց 5 զնդացիր և 55 հիտլերական¹⁹⁴։ Հրետանավորներ Միխայիլ Գուբայը, Նիկոլայ Դունաևը և Վասիլի Ռիմարը հրետանային դիպուկ կրակով ոչնչացրին թշնամու մեկական տանկ¹⁹⁵։ Դիվիզիայի մյուս ղերամասերի հայ ռաւմիկներից աչքի ընկան Սամսոն Մանուկի Քոչարյանը, Սահակ Հայրապետի Ասատրյանը, Երվանդ Աբգարի Հովհաննիսյանը, Գուրգեն Սաղաթելի Ոսկանյանը, Սուրեն Մկրտիչի Մադոյանը, Տիգրան Բալասանի Այրիևը, Դավիթ Խուդոյի Սաղաթելյանը, Գալուստ Սեդրակի Ավագյանը, բժշկական ծառայության աշխատողներ Բագրատ Մուրադի Ակունցը, Արտեմ Խոսրովի Սարգսյանը, Գեղամ Մամիկոնի Օհանջանյանը, հեռախոսավարներ Սամսոն Սարուխանյանը, Հրանտ Առաքելովը, Սարգիս Ստեփանի Թադևոսյանը և ուրիշներ։

Հայ ժողովրդի զավակները հերոսության բազմաթիվ օրինակներ դրսևորեցին սովետական էստոնիայի մայրաքաղաք Տալինի ազատագրման մարտերում։

Սեպտեմբերի 22-ին Տալինն ազատագրող Լենինգրադյան ռազմաճակատի 8-րդ բանակի 26-րդ առանձին ծանր տանկային գնդի շարքերում էր տանկիստ, Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանակիր Ստեփան Բաբայի Ստեփանյանը։ Նա քաղաքի մատույցներում թնդանոթի դիպուկ կրակով շարքից հանեց հակառակորդի 3 հրանոթ և մեկ զնդացիր։ Դիմադրության

միջոցներից զրկված, ջախջախված թշնամին ռազմադաշտում թողնելով 20 սպանված, խուճապահար նահանջեց¹⁹⁶։ Անմահ Աբովյանի հայրենակիցն իր ծանր տանկով մասնակցեց էս-տոնիան գերամանաֆաշիստական զավթիչներից ազատա-գրման մարտերին և ցուցաբերած խիզախության ու հերոսու-թյան համար պարգևատրվեց Փառքի 2-րդ աստիճանի շքա-նշանով։ Այստեղ տեղին է հիշել նշանավոր զրոզ Կոնստան-դին Սիմոնովի խոսքերը. «Ազատու ժառանգները սովետական մյուս ռազմիկների հետ միասին գերմանացիներից ազատա-գրեցին հենց այն Դորպատը (Ճարտուն), որտեղ մի ժամանակ սովորել էր Խաչատուր Աբովյանը և նրանց զինվորական սխրագործությունները գուցե լավագույն պսակն են նրա հուշարձանին»¹⁹⁷։ Այդ դիպուկ ու ջերմ խոսքերը վերաբերվում են հայ ժողովրդի այն բոլոր զավակներին, որոնք հերոսա-բար մարտնչում էին իրենց էստոնացի եղբայրներին ֆաշիս-տական լծից ազատագրելու համար։

Հայ զինվորների մասսայական հերոսությունն մասին են վկայում այնպիսի փաստեր, երբ ծանր վիրավոր վիճակում նրանք շարունակում էին կռվել թշնամու դեմ։ Լենինգրադի ռազմաճակատի բաղվարչության զեկուցադրերից մեկում զըր-ված է. «Վաշտի կուսկազմակերպիչ Անտոնյանը թշնամու բարձունքը գրոհելու ժամանակ առաջինը նետվեց առաջ, ո-չընչացրեց թշնամու զինացիքը և շնաջած երկու անգամ վի-րավորվեց. բայց չհեռացավ ռազմի դաշտից այնքան ժամա-նակ, մինչև անձամբ կարմիր դրոշը չամրացրեց բարձունքի վրա¹⁹⁸»։

Վյաչկե-էմա-Իյդե դետն անցնելու ժամանակ 265-րդ հրաձգային դիվիզիային մեծ աջակցություն ցույց տվեց 798-րդ հրետանային գնդի, Երվանդ Խաչիկի Օհանյանի հրա-մանատարությամբ գործող հրետանային մարտկոցը, որը զգալիորեն նպաստեց զորամասի ստորաբաժանումների զե-տանցմանը¹⁹⁹։ Սեպտեմբերի 18-ին նա ծանր վիրավորվեց և տեղափոխվեց թիկունք։

Լենինգրադյան ռազմաճակատի հրամանատարությանը՝ թշնամու ուժերի դասավորության մասին հետախուզական կարևոր տվյալներ էր հաղորդում օդաչու, կրտսեր լեյտենանտ Նիկոլայ Ստեփանի Վարդանյանը։

1944 թ. մայիս—հոկտեմբեր ամիսներին նա կատարեց 40 հետախուզական թռիչք՝ Վրխմա, Տարտու, Մուստվե, Կալասուե, Պյարնու, Պլտսամա, Ռակե, Վիլյանդի քաղաքների, Մուխու, Խիում, Սարեմա կղզիների վրա։ Լուսանկարեց 174 երկաթուղային էշելոն, 908 ինքնաթիռ, 1677 ավտոմեքենա, 69 նավ, 91 կատեր, 15 բարձա, 8 տանկ, 6 հրանոթ, 127 քարշակ։ Տեղեկություններն անմիջապես հաղորդվում էր ուժեղացված ալիսցիային։ Ն. Վարդանյանը պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով²⁰⁰։

Էստոնիայի ազատագրման մարտական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցեցին կապիտաններ Հայկ Սերգեյի Միքայելյանի, Վադուշ Միքայելի Սարգսյանի, բժիշկներ՝ մայոր Անդրանիկ Սարգսի Հակոբյանի, փոխգնդապետ Արամ Գրիգորի Ղուկասյանի և ուրիշ հայ հրամանատարների ղեկավարած ստորաբաժանումները։ 67-րդ բանակի գլխավոր թեթևակա, փոխգնդապետ Արամ Ղուկասյանի եռանդուն աշխատանքի շնորհիվ թիկունք տեղափոխված վիրավոր մարտիկների վերադարձը ռազմաճակատ աճեց 85 տոկոսով²⁰¹։

Իրենց հաջրենիքի ազատագրության համար հերոսաբար կռվեցին էստոնական 8-րդ կորպուսի մարտիկներն ու հրամանատարները։ Միայն 249-րդ ղրվիլիան մարտերի ժամանակ ունչացրեց 1665 հիտլերական, գրավեց 8 շոգեքարշ, 328 վագոն, 6 տանկ, 5 ավտոմեքենա և գերի վերցրեց 2150 զերմանական զինվոր ու սպա²⁰²։ Էստոնացի ռազմիկներից աչքի ընկան Ու. Պրանոն, Ա. Կալաստեն, Ֆ. Սեպպը, Օ. Վաննասը, Ֆ. Կալինկինը, Ա. Անտտինգը, Ի. Վախլաչդը, Ա. Ալերը և ուրիշներ։ Մարտական առաջադրանքը կատարելու պահին հերոսաբար զոհվեցին Ս. Վեյդեն և Ի. Էրենսկասը։ Հրաձգային կորպուսից մոտ 20000 հոգի պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով²⁰³։

Հրաձգողական գործողությունների տասը օրվա ընթացքում Լենինգրադյան ռազմաճակատի զորքերը մարտերով անցան 400 կիլոմետր, ազատագրեցին 3000 բնակավայր, աչք թվում Տալինը, Տալան, Պլտսաման, Մուստվեն և մտան Լաուվիայի տերիտորիան²⁰⁴։ Սովետական էստոնիան լրիվ ազատագրվեց գերմանաֆաշիստական զավթիչներից, բացա-

ուսթյամբ Մոսկովնոյան կղզիներից, որոնց աղատագրումը սկսվեց հոկտեմբերին՝ սովետական զորքերի հարձակման երկրորդ էտապում:

Էստոնիայից և Լատվիայի մյուս շրջաններից նահանջած զորամասերի հաշվին Ռիգայի շրջանում հակառակորդը սահղծեց կենդանի ուժի ու տեխնիկայի մեծ խտություն և համառորեն դիմադրում էր հարձակվող սովետական զորքերին: Ռիգայի գրավումը ձգձգելու դեպքում թշնամին հնարավորություն կստանար մերձծովյան միջանցքով իր զորքերը տեղափոխել Արևելյան Պրուսիա: Հրամայական անհրաժեշտություն դարձավ փոխել Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերի հարձակման ուղղությունը Ռիգայից դեպի Մեմել և զրանով փակել Մերձբալթիկայից թշնամու անպատիժ հեռանալու վերջին հնարավորությունը:

Ռազմաճակատի զորքերի հարձակման ուղղությունը փոխելը նշանակում էր կատարել ուժերի մեծ վերախմբավորում, որը կապված էր շատ դժվարությունների ու բարդությունների հետ: Գեներալ Հ. Բաղրամյանը մեծ հնարամտությամբ ու վարպետությամբ, խիստ գաղտնապահության պայմաններում աջ թևից ձախ և կենտրոն տեղափոխեց (մոտ 80-ից 240 կմ) հրեք համազորային, մեկ տանկային բաժնակ, երեք առանձին տանկային և մեկ մեքենայացված կորպուսներ: Տեղափոխվեց 9300 թնդանոթ ու ականանեւ, 1340 տանկ և ալլ ռազմական տեխնիկա: Շատ կարճ ժամանակում, հենց մարտական գործողությունների ընթացքում ուժերի նման վերախմբավորումը Հայրենական մեծ պատերազմում եզակի երևույթ էր. «Այդպիսի վերախմբավորումը, որն իրենից ներկայացնում էր ռազմաճակատի գրեթե բոլոր ուժերը նոր ուղղությամբ փոխադրելու հաջողագույ օրինակ, հնարավոր դարձավ իրագործել շնորհիվ գլխավոր հրամանատարի խելացի ղեկավարության, ռազմաճակատի շտաբի հստակ պլանավորման և զորքերի երթային ու քողարկման բարձր կորդապահության»²⁰⁵:

Գեներալ Հ. Բաղրամյանի հրամանատարության տակ գրվեցին 5 համազորային, մեկ տանկային, մեկ ավիացիոն բաժնակներ և մի բանի առանձին կորպուսներ²⁰⁶: Գեներալ Բաղրամյանն, անցած ալդ զորքի զուխը, Մեմելի ուղղությամբ

հակառակորդին այնպիսի ուժերին հարված հասցրեց, որից խուճապահար թշնամու հրամանատարությունը շտապեց զորքերը «Սիգուլդա» սաշտոպանական դժից հտ քաշել Ռիգա, իսկ այնտեղից էլ՝ Տուկումս:

Հարձակման հաջողությունը լիակատար դարձնելու համար գեներալ Բաղրամյանը որոշեց գլխավոր հարվածը հասցնել 19 կմ հատվածով: 6-րդ գվարդիական (հրամ. գեներալ-գնդապետ Ի. Մ. Զիստյակով), 43-րդ (հրամ. գեներալ-լեյտենանտ Ա. Պ. Բելոբորոդով), 51-րդ (հրամ. գեներալ-լեյտենանտ Յա. Գ. Կրեյզեր), 4-րդ հարվածային (հրամ. գեներալ-լեյտենանտ Պ. Ֆ. Մալիշև), 2-րդ գվարդիական (հրամ. գեներալ-լեյտենանտ Պ. Գ. Չանշիրաձև), համազորային, 5-րդ տանկային (հրամ. զրահատանկային զորքերի գեներալ-լեյտենանտ Վ. Տ. Վոսկի) և 3-րդ ավիացիոն (հրամ. գեներալ-գնդապետ Ն. Ֆ. Պապիրյին) բանակների առջև դրվեցին կոնկրետ մարտական խնդիրներ²⁰⁷:

Հոկտեմբերի 5-ի առավոտյան Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերը սկսեցին հարձակումը Մեմելի ուղղությամբ: Ռազմաճակատի զորքերի հարձակումը գեպի Մեմել թշնամու համար հանկարծակի ու անսպասելի էր, և դա երևաց բազմաթիվ գերիների ցուցումներից: Հարձակման առաջին օրը մեր զորքերն առաջ շարժվեցին 17 կմ, ընդարձակելով ճեղքման ճակատը մինչև 76 կմ: Հաջորդ օրը առաջ շարժվեցին 12—20, իսկ հոկտեմբերի 7—8-ը՝ 55—65 կմ: Հոկտեմբերի 9-ին 43-րդ բանակի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Ա. Պ. Բելոբորոդովը գեներալ Բաղրամյանին գեկուցեց. «1944 թ. հոկտեմբերի 9-ին ժամը 12⁰⁰-ին, 43-րդ բանակը կիվերի—Պոզինգեն շրջանում անցավ պիտական սահմանը և մտավ Արևելյան Պրուսիա: 19-րդ հրաձգային կորպուսի հրամանատար, գեներալ Սամերսկին գանվում է № 317 սահմանային սլունի մոտ: Ջեռնարկում եմ բոլոր միջոցները, որ պիտի դուրս գանք ծով և դրավենք Մեմելը»: Հաջորդ օրը ռազմաճակատի զորքերը մարտերով առաջ շարժվեցին 30 կմ, տղատագրեցին 400 բնակավայր, այդ թվում Պալանգա, Դարբենայ, Կրեմինգա, Շիրեն քաղաքները և 35 կիլոմետր տարածությամբ դուրս եկան Բալթիկ ծով²⁰⁸:

Վեց օրվա ընթացքում գեներալ Բաղրամյանի զորքերն ա-

6-ին ականանետից նրա արձակած արկը ցար ու ցրիվ արեց թշնամու ավտոմեքենան, սպանեց 15 հիտլերական: Հրամանատարությունը հանգեկոչանին պարգևատրեց Փառքի 2-րդ աստիճանի շքանշանով²¹⁵:

Կենաց ու մահու պայքար մղեց թշնամու դեմ Շյաուլյայի կոլիներում ճանաչված հերոս, գլխիկիայի 80-րդ գվարդիական զնդի 1-ին գումարտակի հրամանատար, վրաց ժողովրդի արժանի զավակ կապիտան Ալեքսանդր Բիրիլաշվիլին: Հոկտեմբերի 6—9 գումարտակը մարտերով անցավ 100 կմ տարածություն և ոչնչացրեց ավելի քան 350 զինվոր ու սպա: Հոկտեմբերի 10-ին Վիժայցի բնակավայրի շրջանում գումարտակը հակառակորդին զուրս շարտեց խրամատից և ամրացավ աչտեղ: Բաց հակառակորդը շհաշավելով պարտության հետ, հուժկու հակազրոհ սկսեց գվարդիականների դեմ: Առաջին հակազրոհին մարտի նետեց 20 տանկ, երկրորդին՝ 30 տանկ, իսկ երրորդին՝ գվարդիականների զիրքերի վրա գրոհեց 50 տանկ: Սովետական ռազմիկները ոգևւոլմած իրենց խիզախ հրամանատարի անձնական օրինակով, մնացին անսասան և հո շարտեցին բոլոր հակազրոհները: Ռազմի դաշտում թշնամին թողեց 150 սպանված: Ծանր կորուստ կրեց գումարտակը: Հերոսի մահով ընկավ սիրելի հրամանատարը: Ալեքսանդր Բիրիլաշվիլուն ետմահու շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում²¹⁶:

Բանակի աջ թևում ճեղքելով թշնամու պաշտպանական 1-ին բնադիծը, համառ մարտերով դեպի արեմուտք էին շարժվում 54-րդ հրաձգային կորպուսի 33-րդ գվարդիական, 126-րդ և 263-րդ հրաձգային գլխիկիաները: Հակառակորդի յուրաքանչյուր պաշտպանական ամրությունը և բազմաթիվ ջրային բնական արգելքները հաղթահարվում էին սովետական ռազմիկների անձնազուհ և ակտիվ մարտական գործողությունների շնորհիվ: Հաբձակողական մարտերի բոցերում ծնվեցին նոր հերոսներ:

Հոկտեմբերի 5—30-ը 33-րդ գվարդիական հրաձգային գլխիկիան, փորձված հրամանատար զեներալ Վլիդիմակու հրամանատարությամբ անցավ պետական սահմանը և գիտանցեց նեմանը: Միայն Շիրենի գրավման մարտերում գլխիկիան

գրավեց ռազմական տեխնիկայով և պարենամթերքով բեռնրված 5 էշեր, 21 ինքնագնաց լինդանով, 72 ակահանհոռու հրանով, 87 գնդացի, 43 քարշակ և այլ ռազմական տեխնիկա²¹⁷։ Մարտական բարձր արդյունքների հասան Առաջին-գրադի, Հյուսիսային Կովկասի, Ղրիմի, Կուրսկի և Շյառուլայի հերոսամարտերում մարտական փառապանծ ուղի անցած դիվիզիայի 91-րդ, 84-րդ, 88-րդ հրաձգային և 59-րդ հրետանային գվարդիական զնդերը։

Հոկտեմբերի 5-ին, երբ տրվեց հարձակման անցնելու ազդանշանը, առաջինը գրոհի նետվեցին 91-րդ գվարդիական զնդի 2-րդ վաշտի 19-այմա գվարդիականներ Միխայիլ Բելյակը և իջևանցի Վադդեն Արամի Բեդինյանը։ Հետևելով նրանց օրինակին, մյուս գվարդիականները նույնպես գրոհի նետվեցին։ Ռշնամու խրամատում Բեդինյանը տված մատով ոչնչացնում է 15 հրակրակ, իսկ Բելյակը՝ 11։ Անտառի եզրից թշնամին գնդացրային ուժեղ կրակ է բացում հարձակվող գվարդիականների վրա։ Բեդինյանը տեսնելով քնկերների ծանր վիճակը, սողեսող, թշնամուց աննկատ, մոտենում է գնդացրային հաշվարկին և նոնակներով լռեցնում այն։ Վաշար քիչ կորուսաներով գրավում է երկրորդ խրամատը։ Քաջ իջևանցուն հրամանատարությամբ պարգևատրում է Կարմիր աստղի շքանշանով։ Աչքի ընկան շարքայիններ Գենադի Վսրոբյովը, Մաքսիմ Գեդկովը, Մոսիսյ Գրինկոն, Ալեքսանդր Դորոնինը, Ալեկսի Զոլակի Մուսինյանը և ուրիշներ։ Գավրիլ Ուրաշաձեն և Ալեքսեյ Դուխովն իրենց ականահաններով ոչնչացրեցին 5 կրակակետ, 3 բլինդառ, 4 ականահոռ և 20 հրակրակ²¹⁸։ Մարտական առաջադրանքը կատարելու պահին հերոսի մահով զոհվեց գվարդիայի սերժանտ Միխայիլ Մոդիլնին։ 19-ամյա գվարդիականին ետմահու շքնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում։

Գվարդիական դիվիզիան հաղթական մարտերով հասավ մինչև Քյոնիգսբերգ։ Հայրենական պատերազմի ընթացքում այդ դիվիզիայից 3468 ռազմիկներ պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով, նրանցից 8-ին շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում, որից երկուսը՝ Մերձբալթիկայի ազատագրման համար²¹⁹։

նույն կորսուսի կազմում ընդամուս գեմ ծավալված մարտական գործողություններին ախտիվսրեն մասնակցեցին 126-րդ հրաձգային գլխավորապես սպորտակները, 'Խորիսա գետի շրջանում մզված մարտերում աչքի ընկան Շաւրա Բաղաւաճէի, գորիսեցի Համբարձում Նիկողոսի Ասատրյանի հակատանկային վաշտերը, Միխայիլ Իվանցովի և կիրովականցի Արամ Միքայելի Քալաշնիկ կապի և ահանանետային դասակները: Կռիվներում աչքի ընկան Մամեդալի Իսկանդարովը, Միխայիլ Կարպովը, Ղևոնդ Գրիգորյանը, Ալեքսանդր Բաշմակովը, Իվան Բերեժնովը, Մուսա Մուրադովը և շատ ուրիշներ:

Մեմբելյան հարձակողական գործողությունների ընթացքում 6-րդ գվարդիական բանակի կազմում, նորից իր մարտական բարձրության վրա գտնվեց 143-րդ առանձին կարմրադրոշ տանկային բրիգադը, որը սերտորեն համագործակցելով 34-րդ առանձին գվարդիական կարմրադրոշ տանկային բրիգադի հետ, սրընթաց ճեղքումներով և հուժկու կրակով աջակցում էին բանակի հրաձգային միավորումներին արագ առաջ շարժվելու դեպի արեմուտք: 143-րդ տանկային բրիգադի 3-րդ տանկային գումարտակը մայոր Միխայիլ Բալաշովի հրամանատարությամբ հոկտեմբերի 5—11-ը մարտերով անցավ 130 կմ, աղատագրեց 77 բնակավայր, ոչնչացրեց 600 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, մեծ թվով ռազմական տեխնիկա, զրավեց 10 ինքնաթիռ, 27 տանկ, 17 շոգեքարշ, 400 վագոն, 3 զրահագնացք և այլ ռազմական տեխնիկա: Հարձակման ընթացքում աչքի ընկան նույն բրիգադի 2-րդ տանկային գումարտակի տանկային դասակի հրամանատար լեյտենանտ Իվան Կուդրյավցևը և 1-ին տանկային գումարտակի տանկիստ Գրիգոր Ալեքսանդրի Ավետիսյանը: Վերջինս հոկտեմբերի 9-ին Բատա կայարանի շրջանում իր մարտական ընկերների հետ միասին ոչնչացրին 1 տանկ, 4 հակատանկային ընդհանուր, 5 ավտոմեքենա և 40 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, զրավեցին 3 տանկ, 2 շոգեքարշ, գերեցին 7 զինվոր: Ավագ սիրժանտ Ավետիսյանը պարգևատրվեց Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանով²⁰: Հերոսության ու արիության մրցույթունում ետ չէին մնում նաև 34-րդ գվարդիական տանկային բրիգադի տանկիստ-

ները 1-ին տանկային դումարտակի տանկային վաշտը գվարդիայի ավագ լեյտենանտ Պավել Միլչենկու հրամանատարությամբ հաջողությամբ զետանցեց Վենետիկի հետևի և հսկումների 6-ին ետ մղեց հակառակորդի շրտ հակադրոհ, նրան պատճառելով ծանր կորուստներ²²¹։ Խիզախ հրամանատարը պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով։

Գվարդիական բանակի 19-րդ տանկային կորպուսի ճանաչված հրամանատարներից էր Հոկտեմբերյանի շրջանի Ամավիր գյուղի բնակիչ, Հայրենական պատերազմի 2-րդ աստիճանի և Կարմիր աստղի շքանշանների ասպետ, 1979-րդ ականանհետային գնդի շտաբի պետ կապիտան Լիպարիտ Վաղարշակի Գյուլբուդադյանը²²²։ Արխիվային փաստաթղթերից մեկում նրա մասին գրված է. «Կապիտան Գյուլբուդադյանը աշխատելով 1979-րդ ականանհետային գնդի շտաբի պետ, Տրիշկայի շրջանում գերմանացիների պաշտպանությունը ճեղքելու 19-րդ տանկային կորպուսի արշավում և Եկտեղեմեի համար մղված մարտերում իրեն դրսևորեց, անձնական խիզախություն և արիություն ունեցող, մարտը հմտորեն վարելու կազմակերպիչ։ 1944 թ. հոկտեմբերի 5—10-ը կապիտան Գյուլբուդադյանը հմտորեն կազմակերպեց գնդի համագործակցությունն աջակցող տանկային բրիգադի հետ, որի շնորհիվ գունդը գերազանց կատարեց իր մարտական խնդիրը, ոչնչացրեց երեք դումարտակ հետևակ և յոթ հրետանային ու ականանհետային մարտկոց»։ Վեցմուսթայի շրջանում 202-րդ տանկային բրիգադի աջ թևի վրա թշնամին ձեռնարկեց հակադրոհ։ Տանկիստների դեմ նետվեց երկու դումարտակ և 6 տանկ։ Կուլի լարված պահին Գյուլբուդադյանն իր վրա է վերցնում երկու ականանհետային դիվիզիոնների ղեկավարությունը և զանգվածային կրակ տեղում հակառակորդի մարտաշարքերի վրա։ Կապիտանը պարգևատրվում է Կարմիր դրոշի շքանշանով²²³։

Բանակի մոտոմեքենայացված միավորումներից ետ չէին մնում բանակի հրաձգային դիվիզիաները, որոնք իրենց գործողություններով ամրապնդում էին շարժական ուժերի ձեռք բերած հաջողությունը։

67-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիայի 138-րդ գվարդիական հրետանային գնդում հերոսական բազում սխրագոր-

ծախյալներ կատարեց զվարդիայի սերժանտ Խաչիկ Հմայակի Մելիքսեթյանը: Խիզախ հրետոռավորն իր մարտական կենսագրությունն սկսել էր դեռևս 1941 թ. Մերձբալթիկայում, տալա մասնակցել Ստալինգրադի ու Կուրսկի ահեղ ճակատամարտերին: Նա թշնամու տանկեր ոչնչացնողի ռեկորդ սահմանեց զինվորայնում: Կուրսկի շրջանում միայն չորս օրվա ընթացքում Խաչիկը ոչնչացրեց 7 տանկ, մեկական հրետանային ու ավանանետային մարտկոց, 6 զնդացիր, ռազմամթերքով բեռնված 10 ավտոմեքենա և 300 ֆաշիստական զինվոր ու սպա²²⁴: 1944 թ. հունվարի 10-ին Խաչիկ Մելիքսեթյանը պարզեցատրվեց Լենինի շքանշանով²²⁵: Նովոսոկոլնիկիի համար մղված մարտերում ցուցաբերած նոր հերոսությունների համար պարգևատրվեց Փառքի 3-րդ և 2-րդ աստիճանի շքանշաններով: Մելիքսեթյանը առաջիններից էր, որ իր թնդանոթով անցավ Արևմտյան Դվինա գետը և Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերի հետ մտավ լիավական հողը, այն հողը, որտեղ 1941 թ. հունիսին առաջին անգամ իր հրանոթներով հարվածել էր թշնամուն: 1944 թ. նա մասնակցեց Շյաուլայի և Մեմելի համար մղված մարտերին: Թշնամու գրոհներից մեկի ժամանակ, Շյաուլայի տակ Մելիքսեթյանը խփեց երկու տանկ և երկու ինքնագնաց հրանոթ, իսկ հսկոտմբերի 7-ի լույս 8-ի գիշերը, Մեմելի ուղղությամբ, երբ մի քանի կիլոմետր տարածություն էր բաժանում զորամասին Բալթիկ ծովից, նա իր հաշվարկի հետ միասին անաղմուկ մոտեցավ թշնամու պաշտպանական գծին, հարմար զիրք գրավեց և անսպասելի կրակ բացեց հիտլերականների վրա: Հրկիզեց մեկ «Ֆերդինանդ» ինքնագնաց հրանոթ, մեկ զրահապատ մեքենա և ոչնչացրեց մեկ դասակ զերմանական զինվոր ու սպա: Հանկարծակի եկած թշնամին խուճապահար նահանջեց: Մելիքսեթյանի հաշվարկը գրավեց սարքին վիճակում մեկ «Ֆերդինանդ»: Այս սխրագործության համար նա պարգևատրվեց Փառքի 1-ին աստիճանի շքանշանով: Մինչև պատերազմի ավարտը Խաչիկի կողմից ոչնչացված տանկերի թիվը հասավ 14-ի, որից 7-ը՝ «Վադր» տիպի²²⁶:

Նույն կորպուսի կազմում հաղթականորեն առաջ էր շարժվում նշանավոր 51-րդ զվարդիական հրաձգային զինվորական,

որը 19-րդ տանկային կորպուսի զորամասերի հետ մասնակցեց Տրիշկյայ (Լիտվա) Պրիեկուլե և Վալնյոդե (Լատվիա) խառու բնակավայրերի ազատագրմանը:

Հետևակային զորամասերին մեծ աջակցություն ցույց տվեց զինվորացի 122-րդ զվարդիական հրետանային գունդը, որն իր հզոր կրակով ոչնչացնելով հակառակորդի պաշտպանական հանգույցներն ու կրակակետերը, նպաստում էր զվարդիականների հաջող հարձակմանը: Հատկապես արդյունավետ էին գործում Վլադիմիր Գուլուբևի, Սեմյոն Բաղովինի, Անիսիմ Պոպոբու, Եվգենի Տեդենի հրետանային մարտկոցները: Երկու օրվա մարտերի ընթացքում 158-րդ զվարդիական գունդը մարտերով անցավ 65 կմ, ազատագրեց տասնյակ ընտկավայրեր, ոչնչացրեց 300 հիտլերական, 11 Բրնզանով ու տկանանետ և այլ ուղմական տեխնիկա²²⁷: Հրետանավորներ Վասիլի Վանոյակչևը, Ֆեոդոր Զագինովը, Իլյա Պավլենկոն, Դինիսյար Ակսատսովը, Ալեքսեյ Կրասնովը ոչնչացրին մեկական տանկ²²⁸: Հարձակման առաջին օրը, հոկտեմբերի 5-ին սանիտարական գաստիկ հրամանատարավազ լեյտենանտ Լյուզվիդ Սիրականի Մկրաչյանը ռազմադաշտից դուրս բերեց 20, իսկ հաջորդ օրը՝ 24 վիրավոր զինվոր ու սպա: Արիստիստ զվարդիականը պարզևատրվում է Հայրենական պատերազմի 2-րդ տասնամյակի շրանշանով²²⁹: Համարձակ էր գործում 59-րդ զվարդիական առանձին սակրային գումարտակի մարտիկ, զափանցի Գեորգ Բապեոսի Բադգասարյանը, որը հոկտեմբերի 3—4-ին վնասագերծեց հակահետևակային 98 տկան, իսկ հոկտեմբերի 5-ին՝ 12 հակատանկային տկան և դրանով միջանցք բացեց մեր հարձակվող տանկերի համար²³⁰: Աչքի ընկան սակրավորներ Իսկմուրազ Կարամիձեն, Ռաֆիմժան Արիստովը, Դեպտուրա Ուզակովը և ուրիշներ: Դիվիզիայի տարբեր զորամասերից ու ստորաբաժանումներից հարձակողական գործողությունների ժամանակ մարտական լավագույն հատկություններ զրևերեցին զինուպետ Պավել Շկուրբան, փոխգնդապետ Վիկտոր Կոնոպլյանսկին, մայորներ Էմանուել Ասլանովը, Մարկ Օսլովը, Ռոման Գուզինկոն, կապիտաններ Վլադիմիր Ազարկինիչը, Ավետ Պետրոսյանը, Զակիր Դոսմուխամեդովը, լեյտենանտ

Սերգեյ Վանցյանը և շատ ուրիշներ: Հայրենական պատերազմում փառապանծ դիվիզիան իր մարտական ուղին ավարտեց Կուռլյանդիայում:

Հատվիայի այդ երկրամասում պատասպարված հակառակորդի ուժերի գեմ մղված մարտերում հերոսաբար կռվեց ավագ լեյտենանտ Վլադիմիր Արշակի Գրիգորյանի գլխավորած նույն գվարդիական կորպուսի 47-րդ հրաձգային դիվիզիայի 334-րդ գնդի 3-րդ գումարտակի զնդացրային վաշտը²³¹, Մարտերում կռվված զնդացրային վաշտի հրամանատարին միշտ վստահվում էր ամենագծվարին և պատասխանատու առաջադրանքներ, որոնք նա կատարում էր անթերի: Նրա բնավորության բնորոշ գծերից էր մինչև վերջ կատարել հրամանատարության առաջադրանքը, եթե հարկ չէին՝ նույնիսկ կյանքի գնով: 1944 թ. նոյեմբերի 1—2-ը Զվանի բնակավայրի մոտ զնդացրային վաշտը ետ մղեց հակառակորդի մի քանի հակազդոհներ: Գրիգորյանը վիրավորվեց, բայց չհեռացավ մարտից և շարունակեց ղեկավարել վաշտի մարտական դործողություններն այնքան ժամանակ, մինչև թշնամին դադարեցրեց հակադրոհը: Նա անձամբ ոչնչացրեց 7 հիտլերական: 1945 թ. հունվարի 23-ին Տիպտի բնակավայրի շրջանում վաշտը զնդացրային կրակով պաշտպանում էր զորամասի անցումը Վերգա գետով: Գրիգորյանը նորից վիրավորվեց, բայց չհեռացավ մարտադաշտից և շարունակեց ղեկավարել մարտը: Ոչնչացվեց մեկ վաշտ գերմանական զինվոր ու սպա: Հրամանատարությունը ըստ արժանիւնյն զնահատեց նրա խիզախությունը: Երկու ամսվա բնթացքում՝ 1944 թ. նոյեմբերի 18-ից մինչև 1945 թ. հունվարի 25-ը, 25-ամյա շնորհալի հրամանատարը պարգևատրվեց Հայրենական պատերազմի 1-ին, 2-րդ աստիճանի և Կարմիր աստղի շքանշաններով²³²:

Մարտական իր հաղթարշավն էր շարունակում Մերձբալթիկայում 257-րդ հրաձգային դիվիզիան, որը 51-րդ բանակի կազմում Տրիշկայի ուղղությամբ հասավ մարտական նոր հաջողությունների: Դիվիզիայի զորամասերը մինչև հոկտեմբերի 10-ը ազատագրեցին Տելշայ, Լեպլավիկ, Ալսեդտայ, Բերթորաս, Պլատեշչի, Սալանտայ, Գրուշյաուսկիս խոշոր բնակավայրերը և հոկտեմբերի 11-ին գուրս եկան Բալթիկ

ծով: Այնուհետև զարգացնելով հարձակումը ծովի ափով դեպի Լիրավա՝ Ալամատի-Իզնատի շրջանում հանդիպելով հակառակորդի ուժեղ դիմադրությունը, անցան պաշտպանություն: Մարտերում զիվիզան ոչնչացրեց 813 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, 39 զնդափր, 5 տանկ, 1 ինքնաթիռ, 4 զրահամեքենա, 27 ավտոմեքենա և այլն²³³: Զորամասերի ու ստորաբաժանումների առաջնորդումն ապահովելու ու հարձակման տեմպը չթուլացնելու դործում կարևոր նշանակություն ունեին գետերի և լճերի վրա անցումների պատրաստումը, հանապարհների ու կամուրջների ականազերծումը, պաշտպանական ամրությունների կառուցումը և այլն: Այդ դժվարին ու ծանր խնդիրը կատարում էր զիվիզիայի 426-րդ առանձին դումարտակը՝ կապիտան Սեպուհ Վաղարշակի Կյուրեղյանի հրամանատարությունում²³⁴: Մարտական առաջադրանքները ճիշտ և ժամանակին կատարելու համար նա պարզևատրվեց Հայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի շքանշանով²³⁵:

Մարտական հաղթարշավի ընթացքում հատկապես ծանր էին Տրիշկյայի համար մղած մարտերը: Հակառակորդի գրոհներից մեկի ժամանակ հրետանավոր Հակոբ Սարգսի Ավետիքովը ոչնչացրեց մեկ զրահամեքենա և մոտ մեկ դասակ ֆաշիստ ու հնարավորություն ստեղծեց հետևակին առաջ շարժվելու: Իսկ մի քանի օր հետո Միեմիս բնակավայրի շրջանում նա և Իվան Կրավչենկոն իրենց թնդանոթներով ոչնչացրին մեկական «Վագր» տանկ: Սեչի կայարանի շրջանում Ասատուր Արզումանի Սարգսյանը ավտոմատի կրակով ոչնչացրեց 12 ֆաշիստ²³⁶: Նույն տեղում Կամո քաղաքի բնակիչ ավագ սերժանտ Միխայիլ Վոսիլի Աբրահամյանը փոխարինեց շարքից զուրս եկած դասակի հրամանատարին և մարտիկներին գրոհի տարավ: Դասակը ոչնչացրեց ֆաշիստական 40 զինվոր ու սպա: Ամրանալով հակառակորդից դրաված խրամատներում, դասակը նրա հրամանատարությունը հա մղեց զուրս հակադրոհ: Հենց այստեղ էլ նա հերոսաբար զոհվեց²³⁷: Պավել Կարելինը, Հակոբ Սարգսի Ավետիսովը, Անդրեյ Բելկովը ոչնչացնում են հակառակորդի մեկական տանկ²³⁸: Մարտի ժամանակ աչքի ընկան Ֆեոդոր Կրյաչկոն, Նիկոլայ Մամոնտովը, Ալեքսեյ Զոլոտովը, Նիկոլայ Ռակիտինը, Լևոն Բարսեղի Բաբայանը և ուրիշներ:

257-րդ դիվիզիայի ղեկավարում, որպես տվանդական սովորույթուն, մարտիկի կատարած սիրազործույթյան մասին նամակով հաղորդվում էր հարազատներին, շնորհակալութուն հայտնվում ծնողներին՝ հայրենասեր զավակներ մեծացնելու ու դաստիարակելու համար: Հարազատները պատասխան նամակներ էին ուղարկում հրամանատարներին՝ երախտագիտության խոսք ասելով նրանց: Մարտիկ Բաղդասարյանի ծնողները նամակ են ուղարկում հրամանատարին, որտեղ գրում են. «Այսօր Ձեզանից ուրախալի լուր ստացանք մեր որդուն՝ Լեոնիդ Գրիգորի Ռազդասարյանին Կարմիր աստղի շքանշանով պարգևատրելու մասին: Ամբողջ ընտանիքով խոր շնորհակալութուն ենք հայտնում Ձեզանից՝ ընկեր հրամանատար: Ծնողների համար չկա տվելի երջանիկ զգացմունք, քան այն, որ ատելի թշնամու դեմ մղվող պայքարում մեր որդին արժանացել է կառավարական բարձր պարգևի: Մենք երջանիկ ենք, որ սովետական իշխանության և կոմունիստական կուսակցության օգնությամբ դաստիարակել ենք մեր հայրենիքին արժանի հայրենասեր: Առջևում է վայրի դաշանի որջը, առջևում է հաղթանակը, առջևում է մեր ժողովրդի պատիվն ու երջանկությունը: Կեցցե մեր հայրենիքը, կեցցեն նրա բոլոր որդիները»²⁵⁹: Այս հայրենասիրական նամակը կարգացվեց դիվիզիայի բոլոր ասորտորոժանումներում:

Սկուդաս քաղաքի ուղղությամբ մեծ համառությամբ էր կռվում Հյուսիսային Կովկասից մինչև Մերձբալթիկա հասած 77-րդ հրաձգային դիվիզիան, որի կազմում, 1944 թ. հուլիսի 1-ի տվյալներով, մարտնչում էին 127 հայեր²⁶⁰: Դիվիզիայում հայ ռազմիկներից 35-ը սպաներ էին: Նրանցից Լեոնիդ Խաչատուրի Պոռջյանը, Արմեն Սիմոնի Սարգսյանը, Սաֆար Հարությունի Սաֆարյանը, Արտուշ Կարոյի Սաղաթելյանը, Նիկոլայ Ավետիսի Չորանյանը, շարքային մարտիկներ՝ Վիլիկ Ռուստամի Ավետիսյանը, Անդրանիկ Հովսեփի Ֆունդիկյանը, Անդրեյ Ասլանի Մուրադյանը, Վելիխան Աղասիի Խաչատրյանը, Բենիամին Սերոբի Գաբրիելյանը և Սամսոն Մարգարի Ավագյանը հերոսաբար ղոհվեցին Լատվիայի ազատագրման մարտերում²⁶¹:

Մեր հայրենիքի սահմանները դերմանափաշխատական ղևւլ-
թիշներից արագ ազատագրելու պարտքի բարձր գիտակցու-
թյամբ էին մարտնչում Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի
4-րդ հարվածային և 43-րդ համադորային բանակների շարքե-
րում գտնվող հարյուրավոր հայ ռազմիկներ:

Մեր զորքերի հարձակման առաջին օրը թշնամու պաշտպա-
նական տմրությունները հաղթահարելու մարտերում աչքի ըն-
կան Հոկտեմբերյանի շրջանի Զանֆիդա գյուղի բնակիչ՝ 43-րդ
բանակի 235-րդ հրաձգային գիվիլիայի 18-րդ առանձին գրո-
հիշ գումարտակի ավտոմատավորների դասակի հրամանա-
տար, լեյտենանտ Արիս Սեդրակի Սարգսյանը: Հոկտեմբերի
5-ին նա մարտիկների մի խմբի գլուխ անցած թևից գրոհում
է հակառակորդի խրամատներից մեկի վրա, ոչնչացնում այն-
տեղ գտնվող հիտլերականներին, գրավում երկու ավտոմեքե-
նա և շտաբային քարշակը կարևոր փաստաթղթերով: Նա
առաջիններից էր, որ անցնում է ՍՍՀՄ պետական սահմանը,
որտեղ և վիրավորվում է: Ծանր վերք է ստանում վաշտի
հրամանատարը: Սարգսյանը վիրավոր վիճակում փոխարի-
նում է հրամանատարին և հտ մղում հակառակորդի մի քա-
նի հակադրոհները: Երիտասարդ հրամանատարը պարգեա-
տրվում է Հայրենական պատերազմի 1-ին աստիճանի շքա-
նշանով²⁴²: Քաջ ջանֆիդեցու մարտական սխրանքի պատմու-
թյունը դրանով չի ավարտվում: Նա արդեն որպես վաշտի
հրամանատար աչքի է ընկնում պատերազմի հաղթական
ավարտի տարում և պարգևատրվում Կարմիր դրոշի ու Կար-
միր աստղի շքանշանով²⁴³:

Նույն բանակի կազմում ցուցաբերած մարտական սխրա-
դորժությունների համար գումարտակի հրամանատար կապի-
տան Աշոտ Իշխանի Առաքելյանը, գումարտակի հրամանատա-
րի տեղակալ կապիտան Սուրեն Շամիլի Ավակովը, ավագ
սերժանտ Կարո Նիկողոսի Խաչատրյանը, շարքային Աշոտ
Ջուռշուղի Ղազարյանցը պարգևատրվեցին Կարմիր դրոշի
շքանշանով²⁴⁴:

Մեծիկյան հարձակողական օպերացիայի ամբողջ ընթաց-
քում հակառակորդի պաշտպանության ճեղքումը ապահովե-
լու և ջրային արգելքները հաղթահարելու գործում հակայա-

կան աշխատանք կատարեցին Մերձբալթյան 1-ին ոստիկանական թանակների ինժեներական միավորումներն ու զորամասերը: Միայն հոկտեմբերի 5—14-ը կառուցվեց 18 էվերակառուցվեց 22 կամուրջ, 294 կմ ճանապարհ և այլն²⁴⁵:

Հարձակման ընթացքում շատ արագ ու օպերատիվ էր գործում 16-րդ ոստիկանարարական ջոկատը, ինժեներ, մայոր Նազուշ Հարությունյանի²⁴⁶ հրամանատարությամբ: 6-րդ զվարդիական և 4-րդ հարվածային բանակների զորամասերի հարձակման դոստում նրա ղեկավարությամբ կառուցվեցին 100-ից ավելի անցարաններ ու կամուրջներ, 30 կմ բարե ճանապարհ և այլն: Նրա ակտիվ մասնակցությամբ արագ կատարվեցին Արևելյան Պրուսիայի Վարտենշտայն բաղադրի մոտ գտնվող երկաթուղային մեծ կամուրջի վերանորոգման աշխատանքները, և կամուրջը ժամկետից շուտ հանձնվեց շահագործման²⁴⁷: Կալինինի, Մերձբալթյան 1-ին, Բելոռուսական 3-րդ ոստիկանական հրամանատարությունը բարձր գնահատեց հմուտ ինժեների մարտական ծառայությունները: Նա պարգևատրվեց Կարմիր աստղի, Հայրենական պատերազմի 1-ին և 2-րդ աստիճանի շքանշաններով և մի շարք մեդալներով: Իրենց լավ դրսևորեցին նաև ինժեներ կապիտաններ Վազուշ Սարգսյանը և Հայկ Միրալիսյանը:

Մեմելյան հարձակողական գործողության ընթացքում աչքի ընկան գեներալ-մայորներ Ավետիք Բոլոնազյանի, Հայկ Մարտիրոսյանի, Բազրաս Առուշանյանի, գեդապետներ Մուշեղ Մինասյանի, Ալեքսանդր Կարաօղլանովի, փոխգնդապետներ Խաչիկ Համբարյանի, Հարեթյանի Սաֆարյանի ղեկավարած միավորումներն ու զորամասերը:

Բելոռուսական 3-րդ ոստիկանական կազմում Սովետական Լիավալի մի բանի շրջանները հիտլերականներից ազատագրելու մարտերին ակտիվորեն մասնակցեց 10-րդ հրետանային ճեղքող դիվիզիայի 44-րդ ծանր ականանետային բրիգադը: Միավորման շարքերում թշնամու դեմ էին մարտնչում հարյուրավոր հայ ոստիկաններ: 44-րդ ծանր ականանետային բրիգադը 1943 թ. սկզբից գտնվում էր Հայաստանում, ուր հիմնականում համարվեց ուսա, հայ, ադրբեջանցի և վրացի:

ռազմիկներով: Թվական կազմով հայ ռազմիկները ոտաներից հետո երկրորդն էին և հրամանատարական կազմի ղեկավար նրանք էին զբաղեցնում. փոխգնդապետ Վարդան Գրիգորի Քեչեքիլը բրիգադի հրամանատարի քաղաքով տեղակալն էր, իսկ օգնականի պաշտոնն զբաղեցնում էր ինժեներ, մայոր Ռուբեն Միրաչեյի Շամյանը: 156-րդ և 158-րդ ականանետային դնդերի հրամանատարների տեղակալներն էին փոխգնդապետ Աղասի Հովհաննեսի Պետրոսյանը և մայոր Առուստամ Բարսեղի Առուստամովը²¹⁸: Վերջինիս հետ նույն զորամասում էր ծառայում նրա քսանամյա դուստրը՝ կուսակցության տնդամ, ավագ սերժանտ Սաթևիկ Առուստամովան: Լինելով հեռախոսավարուհի, նա առանց ժամանակի կորստի, արագորին ապահովում էր հրամանատարական կետի կապը ստորաբաժանումների հետ: Ծառայական պարտականությունները անթերի կատարելու համար Սաթևիկը սլարգեստովեց Արիության և Մարտական ծառայությունների համար մեդալներով²¹⁹: Նույն դնդի կուսակազմակերպության քարտուղարն էր ավագ լեյտենանտ Յուրի Մխիթարյանը: Բրիգադի տարբեր զորամասերում մարտկոցների ու կրակային դասակների հրամանատարներ էին էդուարդ Մկրտչի Զրբաշյանը, Նորայր Դևորգի Մովսիսյանը, Նովանդ Արշակի Մարտիրոսյանը, Պյոտրը Հովհաննեսի Մանասյանը, Բաղրատ Վարդանի Փանոսյանը, Վասիլի Ստեփանի Տեր-Մինասյանը, Փայլակ Հովհաննեսի Թադևոսյանը, Արմենակ Մկրտչի Եսայանը և շատ ուրիշներ²⁵⁰:

1944 թ. հուլիսին 44-րդ ականանետային բրիգադը տեղափոխվեց Բրյանսկ, իսկ հոկտեմբերին՝ Կառնաս: Հոկտեմբերի 10-ից բրիգադը իր հզոր կրակով աջակցում էր 11-րդ գվարդիական բանակի հարձակմանը դեպի Արևելյան Պրուսիա: Հոկտեմբերի լույս 18-ի գիշերը 44-րդ ականանետային բրիգադի ստորաբաժանումներն անցան պետական սահմանը: Պետական սահմանն անցնելու կապակցությամբ շատ ստորաբաժանումներում տեղի ունեցան միտինգներ: «Ես եկել եմ Կովկասից, — միտինգներից մեկում հայտարարեց խաչատրյանը, — և ահա հասել եմ Արևելյան Պրուսիա: Գերմանացի-

ներք ցանկանում էին նախնի Կաթողիկոսի ժողովուրդներին,
 բայց այդ նրանց չհաջողվեց: Այժմ մենք ենք եկել և անխնա
 կալածածներ բռնակալներին»²³¹: Բարոյական աշխարհի հա-
 կաթյուններով օծված մարտիկների տուաջ չէր կարող դի-
 մանալ և ոչ մի ամբողջուն: Կատարած բազմաթիվ սիրա-
 գործությունների համար բրիգադի հալ ուղղմաների 50-ից
 ավելին պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով:
 Դրանցից խաչիկ Վաղարշակի Հակոբյանը, Արամ Համբարձու-
 մի Մովսիսյանը, Հակոբ Սարգսի Դադյանը, Արամ Աղալույի
 Պապյանը, Գուրգեն Միքայելի Սարգսյանը, Վասիլի Հակոբի
 Միրզայանը, Գրիգոր Արշակի Հովսեփյանը, Պավել Ասլանի
 Առուստամյանը, Արմենակ Մկրտչի Եռայանը պարգևատրվե-
 ցին Կարմիր աստղի շքանշանով²³²: Վերջինս հոկտեմբերի
 17-ին Մեկյանինհն բնակավայրի շրջանում մղված մարտի
 ժամանակ հակառակորդի վրա էր կրակում միանգամից եր-
 կու ահանանետից (հարկան ահանանետի նշանառուն վերավոր-
 վել էր): Հոկտեմբերի 16-ին լեյտենանտ Արմենակ Եռայանի
 մարտկոցը ոչնչացրեց թշնամու երկու ահանանետային մարտ-
 կոց, մեկ հրամանատարական կետ և մեկ տասնյակ ֆաշիս-
 տական զինվոր ու սպա²³³: Ահանանետային կրակով թշնա-
 մուն անվրեպ հարվածելու և հետևակի հաջող հարձակումը
 տպահանջում գործում բրիգադում խիզախ հրամանատարի
 համարվ էր վաշելում 157-րդ զնդի կրակային դասակի հրա-
 մանատար, լեյտենանտ Էդուարդ Մկրտչի Զրբաշյանը²³⁴: Դըն-
 դի հրամանատարությունը երիտասարդ սպային նշանակում
 է սկանանետային 1-ին մարտկոցի հրամանատար: Էդուարդը
 արդարացնում է հրամանատարության վստահությունը: Ա-
 հանանետայինները նրա հրամանատարությունը, հզոր կրա-
 կով ՍՍՀՄ պետական սահմանի շրջանում ապահովում են
 մեր զորամասերի հաջող հարձակումը դեպի Արևելյան Պրու-
 սիա: Ահանանետայինները ոչնչացնում են հակառակորդի եր-
 կու դասակ զինվոր ու սպա և մեկ ահանանետային մարտ-
 կոց: Յուլայից արիություն ու խիզախություն համար է.
 Զրբաշյանը պարգևատրվում է Կարմիր աստղի շքանշանով²³⁵:
 Փետրի 3-րդ աստիճանի շքանշանով պարգևատրվեցին Արմե-
 նակ Աշոտի Գրիգորյանը, Պավել Պետրոսի Նալբանդյանը,

Վաղարշակ Հարությունի Մկրտնյանը, Հայկ Ավետիսի Խաչատրյանը, Արիս Աղաբեկի Վարդանյանը և ուրիշներ²⁶։ Բրիգադն ուներ ինտերնացիոնալ կադմ։ Տարբեր ազգությունների սովմիկները կապված էին ամենատեսաբարեկամությամբ, որն արտահայտվում էր յուրաքանչյուր մարտի ժամանակ, ստուգվում ու հաստատվում նրանց դործունեությամբ։ Հոկտեմբերի 26-ին լեյտենանտ Էդուարդ Զրբաշյանը հրամանատարության մարտական առաջադրանքը կատարելիս ենթարկվեց 15 հիտլերականների հանկարծակի հարձակմանը։ Նա ստիպեց ծանր վիրավորվեց և ընկավ հիտլերականների ձեռքը։ Զրբաշյանին ուղեկցող կապալուր Գոլոմազան զգալով, որ միայնակ հնարավոր չէ փրկել նրան, ճարպկորեն խույս տվեց և շատ շանցած յուրայինների հետ օգնության հասավ այն ժամանակ, երբ ֆաշիստները ուշաթափ Զրբաշյանին բարձր էին տալիս իրենց դիրքերը։ Տեսնելով սովետական ռազմիկներին, հիտլերականներն առանց դիմադրության խուճապահար փախչում են²⁷։ Կապալուր Գոլոմազայի հնարամտությունն ու համարձակությունը փրկեց Զրբաշյանի կյանքը։

Մերձբալթիկայի և Արևելյան Պրուսիայի սահմանադիտին ծավալված մարտերի ժամանակ ծանր կորուստներ կրեցին բրիգադի զորամասերը։ Այգաեղ հերոսաբար զոհվեցին Ավետիք Հարությունի Համբարձումյանը, Գրիգոր Նիկողոսի Դանիելյանը, Հայկազ Արշակի Մարգարյանը, Սամսոն Մովսեսի Օրդինյանը, Սեան Սանուի Սահակյանը, Զաքար Թովմասի Թովմասյանը, Սուրեն Պավելի Ղուկասյանը, Արմենակ Վահանի Պոլուզյանը, Արամայիս Հակոբի Բալսյանը, Հայկ Պարոսի Հովհաննիսյանը և ուրիշներ²⁸։

Մեմելի ուղղությամբ Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերի և Բելոռուսական 3-րդ ռազմաճակատի 39-րդ բանակի հաղթանակները թշնամու դեմ հնարավորություն տվեցին ռազմական կարևոր հաջողությունների հասնելու դեպի Ռիգա հարձակվող Մերձբալթյան 3-րդ և 2-րդ ռազմաճակատների զորքերին։

Ռիգայի ազատագրման մարտերում զգալի հաջողությունների հասան Մերձբալթյան 3-րդ ռազմաճակատի 10-րդ տան-

կաշին կորպուսի 11-րդ Կարմրադրոշ մոտոհրաձգային բե-
գազը, որի հրետանու պետն էր մայոր Սմբատ Էլբակի Գաս-
պարյանը: «Մայոր Գասպարյանը,— զրված է փաստաթղթի-
րից մեկում,— Մերձբալթիկայի համար մղված մարտերում
տանկերի, հրետանու և հետևակի համագործակցման ու մար-
տերում հրետանու կառավարման գործում գրեթե բացա-
ռիկ հնարամտությամբ: Բրիգադի հարձակման 15 օրում,
նրա հրամանատարությամբ հրետանային ստորաբաժանում-
ները ոչնչացրին 1000 հիտլերական, 26 լինդանոթ, 120 զըն-
դացիր, 48 ականանետ, 2 ինքնադնաց հրանոթ, 42 ավտոմե-
քենա, 34 բարշակ, 5 հրետանային մարտկոց և այլ ռազմա-
կան տեխնիկա: 1944 թ. հոկտեմբերի 9-ին Ռիգայի մատուց-
ներում մղված մարտերից մեկի ժամանակ հերոսաբար
զոհվեց Սմբատ Գասպարյանը: Զինվորական բոլոր պատիվ-
ներով նրան թաղեցին լատվիական հողում²⁵⁹:

Նույն միավորման սանձառի պետն էր բժշկական ծառա-
յության մայոր Նշան Ասլանի Ղուշչյանը: Վերջինիս ղեկա-
վարությամբ բժշկատանիտարական անձնակազմն ամենաթանր
ու զգվարին պայմաններում առաջին օդուժվյուռն էր կազմա-
կերպում վիրավորներին: Նրանք թիկունք տեղափոխեցին 875
վիրավոր սպա ու զինվոր: Ղուշչյանը պարզեատրվեց Հայ-
րենական պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշանով²⁶⁰:
Բժշկական դասակի ավագ Գեորգի Գերասիմի Հարություն-
վը անձամբ մարտի դաշտից հանեց 28 վիրավոր, իսկ 300
հոգու տեղափոխեց թիկունք: Նա պարզեատրվեց Կարմիր
աստղի շքանշանով²⁶¹: Մարտերում աչքի ընկան Սիմոն Զա-
րարյանը, Ռադմիկ Լևոնի Գավթյանը և ուրիշներ:

Համարձակորեն ու խիզախորեն էր կռվում 70-րդ տանկա-
յին բրիգադի առաջին տանկային գումարտակը՝ ավագ լեյ-
տենանտ Լևոն Երվանդի Տեր-Մինասյանի հրամանատարու-
թյամբ: Տանկիստները կապսառի շրջանում հա մղեցին հա-
կառակորդի ինը հակազոր՝ և ստիպեցին նրան հահանջել,
դաշտում թողնելով 160 սպանված զինվոր ու սպա²⁶²: Ռիգայի
մատուցներում հերոսաբար զոհվեցին տանկային դասակի
հրամանատար, լեյտենանտ Արամայիս Ստեփանի Արզուման-
յանը և սերժանտ Արմենակ Նդիազարի Հարությունյանը:

Ռիդայի աշատադրման մարտերին մասնակցեց նույն ռազմաճակատի 61-րդ բանակի 75-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիան, որի կազմում 1941 թ. սկզբներին կար 288 հազ/ռազմիկ³³։ Նրանցից շատերը մարտերում ցուցաբերած սրիովյան համար պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով։ Բարձր մարտունակությամբ դրսևորեցին հրամանատարներ Արշավիր Արշավերի Ավետիքյանի, Գրիգոր Գրիգորի Պետրոսյանի, Անդրանիկ Սողոմոնի Մալիկյանի, Արտուշ Այվազի Տոնոյանի, Մարտիրոս Ալեքսանդրի Առուշանյանի և Գարեգին Մաթևոսի Դոխոյանի ղեկավարած ստորաբաժանումները։ Աչքի ընկան նաև բազմաթիվ հայ զինվորներ։ Ռիդայի մատուցներում գտնվող Բիդերի բնակավայրին մոտ ճանապարհի խաչմերուկում հոկտեմբերի 8-ին տեղի ունեցած մարտի ժամանակ հերոսական սիրագործություններ կատարեցին դիվիզիայի 212-րդ գվարդիական հրաձգային զնդի գվարդիայի ավագ սերժանտներ Գրիգոր Հարությունի Բաբայանը, Արամայիս Մարտիրոսի Մնացականյանը և Գարեգին Սարգսի Վահանյանը։ Նրանք երեքն էլ պարգևատրվեցին Կարմիր աստղի շքանշանով։ Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանով պարգևատրվեցին նույն զնդի մարտիկներ Իվան Պրիվալովը, Գալիկտան Սոկոլովը, Պառնիկուս Ուսմանովը, Արթուր Խոսիներ, Հրանտ Վահանյանը և ուրիշներ։ Դիվիզիայի հայ հրետանավորներից աչքի ընկան Նորիկ Զաքարյանը, Անդրեյ Դանիելյանը և Ռաֆիկ Ղազարյանը։

Նույն բանակի 12-րդ գվարդիական կարմրագլուխ դիվիզիայի 37-րդ գվարդիական զնդի կազմում հակառակորդին կենդանի ուժի ու տեխնիկայի ծանր կորուստներ պատճառեց երկու Կարմիր աստղի շքանշանների ասպետ, տեխնանտային մարտկոցի հրամանատար, Վրացական ՍՍՀ Բողդանովկայի շրջանի Ժգանովկա գյուղի բնակիչ, գվարդիայի ավագ լեյտենանտ Արսեն Մկրտչի Գոմցյանը։ Հոկտեմբերի 8—14-ը Ռիդայի համար մղված կռիվների ժամանակ նա առանց վարանելու փոխարինեց շարքից դուրս եկած հրամանատարին և հմտորեն ղեկավարեց տեխնանտային մարտկոցի գործողությունները։ Ճշգրտորեն կատարելով փորձված

հրամանատարի հրամանները, ահանանկատչիները ոչնչաց-
րին 2 ահանանկատչին մարտից, 11 զնդացի, 2 լինգանոթ
և 75 հիտլերական: Յուլյաբերած արիության համար Արսեն
Դոմցյանը պարգևատրվեց Հայրենական պատերազմի 2-րդ
աստիճանի շքանշանով²³¹:

Մյուս զորամիավորումներում և զորամասերում գտնվող
հայ հրամանատարներից աչքի ընկան մարտիցի հրամանա-
տարներ Յուլի Դանիելի Մարտիրոսյանը, Զավեն Սարգսի
Մարգարյանը, վաշտի հրամանատարներ Դավիթ Բարեղամի
Դրիգորյանը, կարմիրբանակաչիներ՝ Բեյբուխ Հովհաննիսի
Մոսինյանը, Հաբեթյակ Ղազարի Ավետիսյանը և շատ ու-
րիշներ:

Ռիգայի ազատագրմանը տևիվորին մասնակցեցին լա-
տիշական 130-րդ հրաձգային կորպուսի ռազմիկները: Հսկ-
տեմբերի 1-ին կորպուսը ազատագրեց Բաուդաս ու Զոնգերի
խուտորները, կտրեց Նլգավա—Ռիգա խճուղային և Էրկախու-
ղային ճանապարհները: Մարտերում հարյուրավոր լատիշներ
դրսևորեցին արիության ու խիզախության օրինակներ: 3418
ռազմիկներ պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալնե-
րով²³²: Հրաձգային կորպուսը պարգևատրվեց Սովետովի 2-րդ
աստիճանի շքանշանով:

Մարտից մարտ սովիլի էր հարստանում հայ ժողովրդի
զավակների հերոսական սխրագործությունների պատմությու-
նը, բարձրանում նրա զորավարների ու հրամանատարների
ռազմական փառքը:

Սովետական զորքերի արևելաօրոսական հարձակողական
գործողությունների ժամանակ, որն սկսվեց 1945 թ. հունվա-
րի 13-ին, զորամիավորումներ ղեկավարելու գործում հրամա-
նատարական լավագույն հատկությունների դրսևորեց Մերձ-
բալթյան 1-ին ռազմաճակատի 43-րդ բանակի հրամանատա-
րի տեղակալ, գեներալ Հայկ Մարտիրոսյանը: Բարձրագույն
հրամանատարության շրջանում նրան գիտեին որպես ռազմա-
կան գործին գիտակ դիմվորականի: Նվ պատահական շէր, որ
անհրաժեշտության դեպքում նրան էին տրվում մարտական
կարևոր հանձնարարությունները: Մեր զորքերի հարձակողա-
կան գործողությունների նախօրյակին գեներալ Մարտիրոս-

յանը ժամանակավորապես նշանակվեց 90-րդ հրաձգային կորպուսի հրամանատար, միաժամանակ նրան թողնելով բանակի հրամանատարի տեղակալի պաշտոնը: Գեներալն արգարացրեց հրամանատարութեան վստահությունը: Կորպուսի միավորումները նրա հրամանատարութեամբ հունվարյան ցրտաշունչ սառնամանիքի պայմաններում, խորատեղիով հակառակորդի պաշտպանական հանդույցները, մինչև հունվարի 29-ը զբաղեցին 120 բնակավայր, այդ թվում Կոսենեն քաղաքը, ոչնչացրին երեք հազար զերմանական զինվոր ու սպա, մեծ թվով ռազմական տեխնիկա, զբաղեցին 25 ինքնաթիռ և զերեցին 198 հիալերակա²⁶⁶: Քյոնիգսբերգյան օպերացիայի հաջող ավարտումից հետո գեներալը պարգևատրվեց Կուսուզովի 2-րդ աստիճանի շքանշանով:

Այդ օպերացիայում ռազմական մեծ հաջողութունների հասավ նույն ռազմաճակատի երկրորդ զվարդիական բանակի 11-րդ զվարդիական հրաձգային կորպուսը, գեներալ-մայոր Բադրատ Առուշանյանի հրամանատարութեամբ: Նրա միավորումները 1945 թ. հունվարի 10-ից մինչև փետրվարի 16-ը մարտերով անցան 143 կմ, ազատագրեցին 378 բնակավայր, ոչնչացրին 5900 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, շարքից հանեցին 23 զօտ ու դժօտ, զերեցին 270 հիալերակա²⁶⁷: Զորավարը պարգևատրվեց Սովորովի 2-րդ աստիճանի շքանշանով: Առուշանյանի ենթակայութեան տակ էր կռվում 3-րդ զվարդիական հրաձգային զինվորային հրետանու հրամանատար, մարտական մի քանի շքանշանների տալիս, զվարդիացի փոխգնդապետ Գևորգի Ավետիսյանը: Վերջինիս հրամանատարութեամբ միավորման հրետանային զորամասերն ու ստորաբաժանումները հարձակողական գործողութունների երեք ամսվա ընթացքում շարքից հանեցին երեք հազար հիտլերական, ոչնչացրին 6 ինքնազնաց հրանոթ, 210 զնդացիր, 14 ավտոմեքենա, 50 թնդանոթ ու տեխնանեա, 45 զօտ, դժօտ և ըլինդաժ: Ավետիսյանը պարգևատրվեց Բոգդան Նմինիցկու 2-րդ աստիճանի շքանշանով²⁶⁸:

Մարտական փառատյանն ուղի անցավ Բելոռուսական 3-րդ ռազմաճակատի առաջին տանկային կորպուսի 110-րդ տանկային բրիգադի առաջին տանկային գումարտակը՝ կապիտան

Աշոտ Ղազարյանի հրամանատարությամբ²⁶⁹։ 1945 թ. հունվարի 17—23-ը նրա գումարտակն անցավ 150 կմ, ազատագրեց 1000 բնակավայր, ոչնչացրեց 30 տանկ, 86 լինգանոթ, 41 ականանետ, 39 զնդացիր, 1400 բարշակ՝ բեռով, 70 զրահաորանսպորտյոր, 215 մոտոցիկլ, 300 հիալերական, գրավեց 28 պահեստ, 310 ավտոմեքենա, 9000 կով, 2700 ձի, 1900 բարշակ, զերեց 950 հիալերական և ազատագրեց ուղղմագերիների երկու համբար։ Աշոտ Վաղարշակի Ղազարյանին շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում²⁷⁰։

Մարտերում իրենց լավ դրսևորեցին հրամանատարներ՝ գվարդիայի մայոր Ռուբեն Պողոսի Գուլգուլյանը, կապիտաններ Սուրեն Շամիրի Ավակովը, էզուարդ Արզարի Մելիքսեֆյանը, ավագ լեյտենանտ Սեմյոն Գրիգորի Ասլանյանը, լեյտենանտ Վլադիմիր Հայրապետի Հարությունյանը, շարքայիներից Կարո Նիկողայի Խաչատրյանը և Գրիգոր Իվանի Մալխասյանը։ Բազմաթիվ հաջ հրամանատարներ ու մարտիկներ աչքի բնկան Մեմելի ազատագրման և Կուռլանդիայում պարփակված Ֆակառակորդի դեմ՝ մղված մարտերում։ Մեմելի արվարձաններից մեկում 344-րդ հրաձգային դիվիզիայի 1152-րդ զնդի առաջին վաշտին հանձնարարվեց մարտերով հետախուզել հակառակորդի պաշտպանական գծի ամրությունը։ Սառքաթանումն աննկատելիորեն մոտեցավ թշնամու խրամատներին և հանկարծակի գրոհեց հակառակորդի զորքերի վրա։ Զոկի հրամանատար Խաչիկ Մուսեսի Եղիազարյանը զնդացրային կրակով պաշտպանում էր յուրացիների գրոհը²⁷¹։ Այդ պահին նա նկատեց, որ գրոհողների շղթաները գամվեցին գետնին և այլևս չշարժվեցին առաջ։ Շարքից դուրս էր եկել զսասակի հրամանատարը։ Խաչիկն առանց վարանելու իր վրա վերցրեց հրամանատարությունը և մարտիկներին իր ետևից գրոհի տարավ։ Թշնամին դուրս շարժվեց խրամատից։ Երբ բնկերները մոտեցան Խաչիկին, նա պտտված վիճակում խորը շնչում էր։ Բանից պարզվեց, որ նա վիրավոր վիճակում էր մարտիկներին առաջնորդել գրոհի²⁷²։

Համարձակ ու խիզախ մարտիկ էր 43-րդ բանակի 126-րդ հրաձգային դիվիզիայի 198-րդ առանձին հետախուզական

վաշտի սերժանտ Բորիս Գևորգի էլոյանը²⁷³։ Նա իր ջոկով բազմիցս անգամներ անցնելով թշնամու խորը թիկունքը, կատարում էր դիվերսիաներ, պայթեցնում հեռադրահեռախոսային սյուներ, կաջուրջներ և միշտ էլ հաջողությամբ վերադառնում զորամաս, հրամանատարությունը հասցնելով հակառակորդի տեխնիկայի և ուժերի գոտավորության մասին շատ կարևոր տեղեկություններ։ Նրա կողմից հրամանատարությունը ներկայացված «լեզուների» թիվը հասնում էր 20-ի։ Ահա մի էպիզոդ հետախույզի սխրանքներից։ 1945 թ. ապրիլի 6—10-ը Քյոնիգսբերգի դրոհի ժամանակ նա մասնակցեց հետախույզական մի շարք գործողությունների։ Մարտական հանձնարարությամբ նա անցավ հակառակորդի թիկունքը, հայտնաբերեց բազարված առսը խոշոր կրակային կետ։ Այդ կետերը խանգարում էին մեր ստորաբաժանումների առաջընթացը։ Կրակակետերը ոչնչացվեցին հրետանու կողմից։ Մեկ ուրիշ օրինակ. բազարի փողոցներից մեկում՝ շենքի դեմնահարկում ամրացված գնդացիից թույլ չէր տալիս մարտիկներին առաջ շարժվելու։ Էլոյանը շաղպակով հրամանի, մերթ սողալով, մերթ կարճատև վաղճով հասնում է կրակակետին և մի քանի նռնակ նետում։ 12 հոգուց բաղկացած գնդացրային կրակակետը ոչնչացվում է։ Էլոյանը և վրա հասած ընկերները գերում են առսը հիալեբակամ²⁷⁴։

Երբ ավարտվեց պատերազմը, սերժանտ Բորիս էլոյանի կրծքին շողշողում էին Փառքի 3-րդ և 2-րդ, երկու Կարմիր աստղի, Հայրենական պատերազմի 2-րդ աստիճանի շքանշանները և մի շարք մեդալներ։ Նա տուն վերադարձավ Սովետական Միության մարշալ Ռոկոսսովսկու շնորհակալական նամակով։

Կուռլանդիայում ամրացած թշնամու դեմ անձնվիրաբար մարտնչեց 51-րդ բանակի 347-րդ հրաձգային կարմրագրոշ դիվիզիայի 1179-րդ դնդի գնդացրային 3-րդ վաշտի դասակի հրամանատար գիլիջանցի, լեյտենանտ էդիկ Սուրենի Մանթաշանը։ 1945 թ. հունվարի 22—24-ը Վոլոստոն խուտուրի շրջանում նա իրեն դրսևորում է որպես համարձակ, հնարամիտ և նախաձեռնող հրամանատար։ Հակառակորդի պաշտպանությունը ճեղքելու ժամանակ նրա գնդացրորդները

ապահովում էին 2-րդ գումարտակի հարձակումը: Հանկարծ երկու լավ քաղաքիլած զինացրային կետերից լինումին ուժեղ կրակ բացեց հարձակվող գումարտակի շարքերի վրա և սախից նրանց գտնվել գեանին: Մանյաշյանը առանց վարանելու, անձամբ զնդացիրը լինումուց անհկատ տեղափոխում է նրա աջ թևը և մոտիկ տարածությունից ու նշանառու կրակով ոչնչացնում զնդացրային երկու կրակակետ և 16 հիալերական: Գումարտակը նորից գրոհի է նետվում: Այդ մարտում հերոսի մահով զոհվում է լեյտենանտ Էդիկ Մանյաշյանը⁷⁵: Խիզախ ռազմիկը ետմահու պարգևատրվում է Հայրենական պատերազմի 2-րդ տասնամյակի շքանշանով:

Մեծկյան, Ռիզայի և արևելատարածական հարձակողական գործողությունների ընթացքում մեր զորքերին հսկայական աջակցություն ցույց տվեցին ավիացիոն բանակները: Հոկտեմբերի 5—7-ը և 9—10-ը Մերձբալկան 1-ին և Բելոռուսական 3-րդ ռազմաճակատների 3-րդ և 1-ին ավիացիոն բանակների ավիամիավորումներն ու զորամասերը կատարեցին 7536 մարտական թռիչք, ոչնչացրին 78 տանկ, 1072 ավտոմեքենա և մեծ թվով այլ ռազմական տեխնիկա⁷⁶: Մանր կորուստներ հասցվեց նրա կենդանի ուժին:

Մեծ կազմակերպվածությունը էր գործում Հայաստանի տշխատավորների միջոցով կառուցված 332-րդ գրոհիչ ավիացիոն դիվիզիայի 811-րդ զնդի, բանակի գեներալ Հ. Խ. Բաղրամյանի անվան ավիաէսկադրիլիան՝ նվազ լեյտենանտներ Ռոման Միխայլիկ Յարևի, իսկ հետո՝ Ալեքսեյ Իվանի Գուլովի հրամանատարությամբ: Օդային մարտում համարձակ ու վճռական էր օդակի հրամանատար լեյտենանտ Ալեքսեյ Երոֆեևը: 1944 թ. օգոստոսի 26-ից մինչև 1945 թ. փետրվարի 19-ը նա՝ կատարեց 20 մարտական թռիչք, ոչնչացրեց 7 տանկ, 42 ավտոմեքենա, 5 պահեստ, 27 զինիթային թնդանոթ, 511 ֆաշիստական զինվոր ու սպա⁷⁷: Անվահեր օդաչուն պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով: Օդային մարտերում աչքի ընկան էսկադրիլայի օդաչուներ Գեորգի Պետրովը, Վիկտոր Շչերբանը, Իվան Խարիտոնովիչը և ուրիշներ:

Նույն գրոհիչ ավիացիոն դիվիզիայի 593-րդ զնդի կազմում հերոսաբար կռվեցին կապիտան Ալեքսեյ Բուխրինը,

լեյտենանտներ Կոնստանդին Կորանուլը և Մարտիրոս Նապուլյանը:

Օդաչին այդ երեք խիզախներին շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում:

Հակառակորդին կենդանի ուժի և տեխնիկայի ծանր կորուստներ պատճառեց 454-րդ ռմբակոծիչ ավիացիոն զնդի կապիտան Իվան Պետրոսյանի էսկադրիլիան: Մարտական գերազանց արդյունքների համար էսկադրիլայի 21 օդաչուներ ու տեխնիկներ պարգևատրվեցին շքանշաններով և մեդալներով: Էսկադրիլան 4 անգամ արժանացավ Գերագույն գլխավոր հրամանատարի շնորհակալությանը: Կապիտան Իվան Պետրոսյանը հերոսաբար զոհվեց 1944 թ. դեկտեմբերի 15-ին, մարտական առաջադրանքը կատարելու ժամանակ²⁷³:

Բելոռուսական 3-րդ ռազմաճակատի 1-ին ավիացիոն բանակի օդաչին մարտի վարպետներ, խիզախ օդաչուներ մայորներ Յակով Կորովինի, Միխայիլ Պուտիլինի, ավագ լեյտենանտներ Վլադիմիր Իվանչենկովի, Իվան Ուդիվիչենկովի, Կարլ Մեյլադիշվիլու, Նիկոլայ Կուկաշինի, Սերգեյ Ասյրախինի հետ միասին, որոնց հետագայում Մերձբալթիկայի ազատագրման մարտերում ցուցաբերած արիության համար շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում, մարտական առաջադրանքի էին թռչում ավագ լեյտենանտներ Ալեքսանդր Աղաջանի Աղաջանը, Սերգեյ Վաղարշակի Միքայելյանը, կրտսեր լեյտենանտներ Գրիգոր Խաչատուրի Խաժակյանը, Գուրգեն Ռաֆայելի Խաչատրյանը և ուրիշներ: Առաջին երկուսը պարգևատրվեցին Կարմիր դրոշի շքանշանով, իսկ մյուսները՝ Հայրենական պատերազմի 1-ին և 2-րդ աստիճանի շքանշանով:

Ավիացիոն 14-րդ և 15-րդ բանակների կազմում թշնամու դիմ հերոսաբար մարտնչեցին և իրենց սխրանքներով նորից աչքի ընկան օդաչուներ Ռաֆայել Ղարիբջանը, Վրեժ Սարգսյանը, Սուրեն Զիլավյանը, Արմենակ Բաբայանը, Սովետական Միության հերոս Արմեն Այրիևը, Սուրեն Շիրբալյանը:

Լենինգրադի ռազմաճակատի զորքերի հետ սերտ համագործակցությամբ ծովից թշնամուն ծանր հարվածներ հասցրեց Բալթյան կարմրագրոշ նավատորմը: Հոկտեմբերի 26-ից մինչև նոյեմբերի 24-ը Մոսկովյան արշիպելագի կղզիները լրիվ մաքրվեցին ֆաշիստական զավթիչներից: Կղզիների ազատագրումը և Ֆինլանդիայի պատերազմից դուրս գալն ալեկի ընդլայնեցին նավատորմի գործողությունների շրջանակը: Նավատորմի բազաները մոտեցվեցին ռազմաճակատին, որի շնորհիվ մեծացան օդից և ծովից թշնամուն հասցվող հարվածները: Ալեկին, ալտիվ սկսեցին գործել ծովային ավիացիան և ստորջրյա նավատորմը:

Մարտական այդ բոլոր գործողությունների ընթացքում հայ ծովայիններն ափսիվորեն մասնակցեցին մարտերին, դրսևորեցին անվախ ու համարձակ մարտիկի հատկություններ, ցույց տվեցին ռազմական տեխնիկային տիրապետելու պատրաստականություն, տորպեդով թշնամուն հարվածելու ճշգրտություն, մեքենայական մասին ու ռադիոտեխնիկային տիրապետելու մեծ վարպետություն:

Խիում և Սարևա կղզիների դեսանտային գործողություններին ափսիվորեն մասնակցելու և թշնամու մեկ ինքնաթիռ խփելու համար Դավիթ Աբրահամի Մկրտչյանը պարգևատրվեց Հայրենական պատերազմի 2-րդ աստիճանի շքանշանով²⁷⁹, Դեսանտայիններին իր հոռից զրոհի տանելու, ինչպես նաև նրանց վառելիք, զինամթերք ու պարենամթերք հասցնելու համար նավատորմի Լևոն Հովհաննիսի Սարգսյանը երկրորդ անգամ պարգևատրվեց Ուշակովի մեդալով²⁸⁰: Ցուցաբերած արիության համար շքանշաններով ու մեդալներով պարգևատրվեցին նավաստիներ Արկադի Գալուստի Ղազարյանը, Սուրեն Հովսեփի Ներսիսյանը, Արամ Ռուբենի Հայրապետյանը, Ալեքսանդր Սարգսի Նազարյանը, Ալադ Պարունակի Մնացականյանը, Արտեմ Գևորգի Նազիկյանը, Շավարշ Արշակի Մովսիսյանը և ուրիշներ:

Մարտական վարպետությամբ նորից փալկեց «ՇՁ-310»

սուղանավի մարտական մասի հրամանատար Գևորգ Ալեքսանի Շահինյանը: 1944—1945 թթ. ծովային երեք արշավանքի ժամանակ տորպեդային զիսուկ հանրամենքով խորտակվեց հակառակորդի 9 միսիսկորանով՝ 50000 տ ջրատարողությամբ: Գևորգ Շահինյանը երրորդ անգամ պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով²⁸¹:

Բալթյան կարմրագորշ նավատորմի ճանաչված ու փորձված քաղաշխատողներից էր սուղանավերի բրիգադի քաղբաժնի պետ՝ երկրորդ կարգի կապիտան Ստեփան Ստեփանի ժամկոչյանը: Մինչ այդ, նա եղել էր Լադոգայի ռազմական բազայի և Կրոնշտադտի ջրային պաշտպանության քաղբաժինների պետերի պաշտոններում: Եվ միշտ էլ արգարացրել էր հրամանատարության վստահությունը: Այս նոր պաշտոնում առավել ևս դրսևորվեցին քաղաշխատողի նրա ընդունակությունները: Նա հիմնականում ուշադրություն դարձրեց, որ սուղանավերում տարվող քաղաշխատանքը հասնի իր նպատակին՝ ամրապնդվի կարգապահությունը, բարձրացվի անձնակազմի մարտունակությունն ու բարոյական ոգին: Ստեփան ժամկոչյանը պարգևատրվեց Կարմիր դրոշի շքանշանով²⁸²: Սուղանավորդներից աչքի ընկան Պավել Հովհաննեսի Առաքելյանը, Վլադիմիր Գրիգորի Խաչատուրովը, Գուրգեն Սերգեյի Առուստամովը, Լևոն Մուրադի Դանիելյանը և ուրիշներ: Նրանք բոլորն էլ պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով:

Նավատորմի տարբեր ծառայություններում աչքի ընկան շքանշանակիր սպաներ՝ Ռիգայի ռազմածովային բազայի կուսկոմիսեի քարտուղար Զավեն Հովհաննեսի Հաջրապետովը, ականորս նավերի ղիվիզիոնի կուսկազմակերպիչ Վլադիմիր Սիմոնի Սարգսյանը, Կրոնշտադտի ռազմածովային բազայի սուղանավերի բրիգադի ակումբի պետ Մկրտիչ Հովհաննեսի Հովհաննիսյանը, նավատորմի ականտորպեդային բաժնի պատասխանատու աշխատակից Արտաշես Աղասյանը, 110-րդ հրետանային ղիվիզիոնի հրամանատարի տեղակալ Սուրեն Սեդրակի Այլոյանը, բժիշկներ՝ Մարկոս Մինասի Մինասյանը, Իվան Արսենի Հունանովը, ինժեներներ՝ Գևորգի Իվանի Իոնեսյանը, Հովհաննես Մանուկի Կարապետյանը,

Գառնիկ Գրիգորի Համբարձումյանը²⁸³ և ուրիշներ: Կարճ, բայց հերոսական կյանքի պատմություն ունի ինժեներ, կապիտան Գառնիկ Համբարձումյանը: Ցամաքից հարձակվող մեր զորքերին աջակցելու և թշնամու ջախջախումը արագացնելու համար ծովային դեսանտ պետք է իջեցվեր Զեմլանդական թերակղզի, որը, սակայն, կապված էր մի շարք դժվարությունների ու բարդությունների հետ: Հրամանատարությունը հանձնարարեց Համբարձումյանին՝ պարզել, հնարավոր է Պրեդել գետով ռազմանավերի անցումը, թե ոչ: Մարտական առաջադրանքը կատարվեց ժամանակին, և նավերի առաջին քարավաններին նա ուղեկցեց անձամբ: 1945 թ. ապրիլի 24-ին Համբարձումյանը մասնակցեց Կոստա Ֆրիշներունգի շրջանում դեսանտի ափհանմանը և առաջիններից մեկն էր, որ հասավ ցամաք և մարտի բռնվեց թշնամու դեմ: Նա վիրավորվեց, բայց չհեռացավ մարտից: Ապրիլի 28-ին զորքերով ու տեխնիկայով լի փոխադրանավերն ուղեկցելու ժամանակ նրա կատերը բախվեց ականի: Պայթյունից զոհվեց Գառնիկ Համբարձումյանը²⁸⁴:

Ծովային ավիացիայի գրոհիչ օդաչու, Սովետական Միության կրկնակի հերոս, գվարդիայի փոխգնդապետ Նելսոն Ստեփանյանի անունն անխաղիչորեն կապված է Բալթիկ ծովում տեղի ունեցած մարտերի պատմության հետ: Լենինգրադի ու Մերձբալթիկայի համար մղած մարտերը փառք ու անմահություն բերեցին նրան: Նրա կողմից ռազմական մեքենային տիրապետելու հմտությունը և դրան դումարած անսահման խիզախությունն ու համարձակությունը՝ ծովայինի ամենալավագույն հատկությունների դրսևորման օրինակ է: Նելսոն Ստեփանյանը հերոսաբար կռվեց ու հերոսաբար զոհվեց հաղթանակի արշալույսին: Բայց նա այնքան բան արեց, որը հավասար է և դեռ ավելին՝ մեկ ղվիլիկայի կողմից թշնամուն հասցված վնասի Դրանում համոզվելու համար բերենք՝ նրա պարզևատրման թերթիկի տվյալները. 1944 թվականի հուլիսից մինչև 1944 թվականի օգոստոսի 18-ը նա «ԻՎ-2» գրոհիչ ինքնաթիռով կատարեց 239 մարտական թռիչք, ջրատույզ արեց 13 ռազմանավ ու փոխադրանավ՝ 18000 տոննա ջրատարողությամբ, ոչնչացրեց 5000 հիտլերական, 80 տանկ, 600 ավտոմեքենա, 164

130 թնդանոթ, 130 զնդացրային կետ, 40 երկաթուղային վագոն, 1 շոգեքարշ, քարուքանդ արից չորս անցում, առաջացրեց 80 պայթեցում, 70 հրդեհ, ոչնչացրեց 27 ինքնաթիռ, որից 2-ը՝ օդային մարտում: 1944 թ. ապրիլի 2-ից սկսած 47-րդ ավիացիոն գրոհիչ գունդը նրա հրամանատարութեամբ կատարեց 1454 մարտական թռիչք, ջրասույզ արվեց 53 նավ, 30000 տ ջրատարողութեամբ, ոչնչացվեց 13 ինքնաթիռ, 51 հրետանային մարտկոց, 10 վագոն, 25 ավտոմեքենա, 4 դղոտ, 3 պահեստ և 4000 հիտլերակահն²⁸⁵: Այս դեռևս թշնամուն հասցված վնասի լրիվ ցանկը չէ, որովհետև նրա մեջ չեն մտնում 1944 թ. օգոստոսի վերջից մինչև 1944 թ. դեկտեմբերի 14-ը նրա կատարած սխրագործությունները: Հարյուրավոր գերմանական զինվորներ ու սպաներ նրա ուժային ու զնդացրային դիպուկ հարվածներից իրենց գերեզմանը գտան Տալին, Լիբավա, Պալանգա, Պիլաու քաղաքներում ու Սարեմա կղզում: Նեխոն Ստեփանյանը թշնամու դեմ վերջին անգամ մարտ մղեց 1944 թ. դեկտեմբերի 14-ին՝ Լիբավայի երկնքում: Լկյո օրը մի քանի առանցյալ ինքնաթիռներ հարձակվեցին Նեխոնի և նրա ընկերների վրա: Անհավասար մարտում նա ցած գցեց թշնամու մեկ ինքնաթիռ, բայց ինքն էլ արկի ուղղակի հարվածից բոցավառվեց և ընկղմվեց Բալթիկայի ջրերի մեջ: Հերոսական մահով զոհվեց Բալթիկայի մորթկահավը, թշնամու ահն ու սարսափը: Նեխոնի սլաքառ օբինակով աշծըմ դաստիարակվում է երիտասարդ սերունդը:

Բալթիկայի երկնքում թշնամու դեմ հերոսաբար կռվեցին ծովային օդաչուներ Նիկիտա Սաղաթելովը և Հարություն Փորսուղյանը: Վերջինս 1944 թ. միայն մեկուկես ամսում մասնակցեց թշնամու նավերին հասցված 12 ուժադրոհային հարվածներին և իր մարտական ընկերների հետ ջրասույզ արեց 8 և վնասեց 3 նավ²⁸⁶:

Հայ ծովայինների մարտական գործերից կարելի է բերել շատ օրինակներ, բայց այդքանն էլ բավական է համոզվելու, թե ինչպիսի անձնագոհություններ ու վճռականություններ են մարտունչել թշնամու դեմ մեր հայրենակիցները հեռավոր հյուսիսում՝ Բալթիկայի ջրերում ու բարձր պահել մեր ժողովրդի պատիվը:

Սովետական բաղձազդ բանակի ռազմիկները և նրանց մարտական շարքերում հայ ժողովրդի զավակները Սովետական Մերձբալթիկան գերմանաֆաշիստական զավթիչներից լրիվ ազատագրելու ռազմական բոլոր գործողությունների ժամանակ տարբեր զորատեսակների կազմում հերոսաբար պայքարեցին թշնամու դեմ և ցուցադրեցին սովետական երկրի սլաշտպանին հատուկ մարտական հատկություններ՝ ամուր կամք, դիմացկունություն, ամեն տեսակի դժվարությունների հաղթահարելու համառություն, բարձր գիտակցություն և քաղաքական հասունություն: Հայ ռազմիկները պատվով ու սրբությամբ կատարեցին հայ ժողովրդի սպասման նամակի բոլոր պատվիրանները և մարտական փառապանծ իրենց լուծման դրին բաղձալի հաղթանակը նվաճելու գործում:

* * *

1944—1945 թթ. մեր զորքերի հարձակումը հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ ավարտվեց սովետական զինքի փայլուն հաղթանակով: Այն սկսվեց 1944 թ. հունվարին՝ Լենինգրադյան, Վոլխովյան և Մերձբալթյան 2-րդ ռազմաճակատների զորքերի հարձակմամբ և ավարտվեց 1945 թ. ապրիլի սկզբին Արևելապրոտական հարձակողական ծայրացիայով՝ Քյոնիգսբերգի գրավմամբ: Սովետական զորքերի հաղթանակները և թշնամու «Հյուսիս» բանակների խմբի ջախջախումը ռազմաքաղաքական կարևոր նշանակություն ունեցավ և մեծ ազդեցություն գործեցին պատերազմի ընթացքի վրա: Դրանք մեծ չափով նպաստեցին մեր զորքերի հաջող ռազմական գործողություններին մյուս ռազմաճակատներում: 1944 թ. ֆաշիստական զորքերը պատերազմի բոլոր ռազմաճակատներում մեկը մյուսի ետևից կրեցին ծանր պարտություններ և հիմնականում զուրա շարտվեցին սովետական հողից: Ազատագրվեցին Աջափնյա Ուկրաինան, Դրոմբ, Լենինգրադի մարզը, Մերձբալթիկան, Բելոռուսիան, Կարելիայի հարավը, Անգրեկոն և Ուկրաինայի արևմտյան շրջանները: 1944 թ. վերջին և 1945 թ. սկզբներին հիտլերյան կռակիցիայից զուրա եկան և

իրենց նախկին դաշնակցին՝ ֆաշիստական Գերմանիային պատերազմ հայտարարեցին Հունդարիան, Բուլղարիան, Ֆինլանդիան և Ռումինիան: 1944 թ. հունիսի սկզբին դաշնակիցները դեռևս չէին Սրբազան Եվրոպայում՝ վերջապես բացելով երկրորդ ճակատը: Հակառակորդի թիկունքում ավելի մեծ ծավալ ընդունեց դիմադրական շարժումը: Այս պայմաններում և անընդհատ աճող ու հզորացող սովետական զինված ուժերի կողմից 1945 թ. հասցված ծանր հարվածները ֆաշիստական Գերմանիային կանգնեցրին պարսուխյան առաջ: 1945 թ. մայիսի 8-ին ֆաշիստական Գերմանիան անվերապահ կապիտուլյացիայի ենթարկվեց:

Այն հսկայական ջանքերը, որ ներշնչեց սովետական ժողովուրդը Հայրենական պատերազմում, զուր չանցան: Նրա կարևոր արդյունքը եղավ այն, որ վերացվեց աշխարհին ու Եվրոպայի ժողովուրդներին սպառնացող վտանգը:

3. Պարտիզանների շարքերում

Ֆաշիստական օկուպացիոն ռեժիմի պայմաններում ծանր օրեր ապրեցին Մերձբալթիկայի ժողովուրդները: Լատվիական, լիտվական և էստոնական ժողովուրդների դահիճներ, բուրժուական նացիոնալիստներ Դանկերի, Բանդերի, Կուբիլյունասի, խլամար Մյաեի անմիջական մասնակցությամբ հիտլերականները մերձբալթյան հանրապետություններում ստեղծեցին բազմաթիվ համակենտրոնացման ճամբարներ ու բանտեր, որտեղ գնդակահարվեցին ու տանջամահ արվեցին հարյուրհազարավոր սովետական խաղաղ քաղաքացիներ և ռազմականներ: Լատվիայում օկուպանտները սպանեցին 313798 խաղաղ բնակիչ, այդ թվում՝ 39831 երեխա, 330000 ռազմականներ, լիտվայում՝ 700000, իսկ էստոնիայում՝ 125000 մարդ²⁸⁷: Այսպիսի ծանր ու դժվարին պայմաններում թշնամու խորը թիկունքում, Լատվիայի, Լիտվայի ու էստոնիայի կոմունիստական կուսակցությունների ղեկավարությամբ սկիզբ առավ և աստիճանաբար ծավալվեց պայքարը գերմանաֆա-

շխատական զավթիչների դեմ: Պայքարի ավանդարդում էին կոմունիստներն ու կոմերիտականները:

Հակաֆաշիստական պայքարի բուցերում ծնվեցին Մերձբալթիկայի առաջին պարտիզաններ Ա. Գրոմը, Ե. Մակսիմովը, Ե. Կապուժը, Դ. Կրուսյան, Վ. Եզերնիեկը, Ա. Ռաշկեկը, պարտիզանական շարժման լեգենդար հրամանատարներ Վիլիս Սամսոնը, Օտոմար Օշկալնը (Լաուլիս), Յու. Բարաուսկասը, Ի. Վասիլյուսը, Ի. Ելեցիկը, Ա. Պետրենկոն, Լ. Սոլոմինասը (Լիաուս), Ռ. Ռյաբիսն, Յա. Լաանեն, Ի. Յարիսսոնը, Լ. Տոմինը, Վ. Լենիկովը, Ա. Ջայցուսը (Էստոնիա) և ուրիշներ: Նրանք իրենց կյանքը նվիրեցին հայրենիքի ազատատագրման սուրբ գործին: Մարտական սխրանքների հարուստ կենսագրություն ունի Վիլիս Սամսոնի հրամանատարությունը գործող պարտիզանական ջոկատը: 1942 թ. մայիսի 10-ից մինչև 1944 թ. մարտի 20-ը ջոկատը⁶⁸ խորտակեց թշնամու 61 զինվորական էջևոն, ոչնչացրեց 48 շոգեքարշ, 289 վազոն, 17 տվտոմեքենա, 7 սահեստ, մի քանի հաղար դերմանական զինվոր ու սպա, պայթեցրեց 7 կամուրջ և այլն⁶⁹: Ակտիվ էին գործում Լիաուվայի պարտիզանական ջոկատներն ու ընդհատակյա կազմակերպությունները: Հակառակորդի կայազորների հազորդակցության ճանապարհների ու ոստիկանական սահակահետերի վրա համարձակ հարձակումներ էին կատարում «Մարգիրիս» (հրամ. Ա. Բարաուսկաս), Ադամ Միցկևիչի տնվան (հրամ. Ս. Յուզապավիչյուս), «Պերկունաս» (հրամ. Յու. Բոգդանաս), «Միրտիս օկուպանտամս» (հրամ. Կ. Ռոդիոնով), «Ուժ Տեինե» (հրամ. Դ. Դվալաձե), Կեստուտիսի տնվան (հրամ. Յ. Մեդանեցկի) պարտիզանական ջոկատները:

Մերձբալթիկայի պարտիզանները գործելով առավել ծանր ու դժվարին պայմաններում, հերոսաբար դիմացան բոլոր փորձություններին և իրենց ավանդը ներդրին գերմանաֆաշիստական զավթիչների ջախջախման գործում:

Մերձբալթիկայի պարտիզանների ու ընդհատակայիներին շարքերում կռվել են նաև հայեր, որոնք շնայած թվով քիչ են եղել, բայց իրենց դրսևորել են որպես նվիրված հայրենասերներ, կարգապահ ու համարձակ մարտիկներ: Ռիգայի

հակաֆաշիստական ընդհատակի ակտիվ մասնակիցներից է, Արկադի Պետրոսի Մարկոսյանը²⁸⁰, որը նախքան պատերազմը ծառայում էր Ռիգայի շրջանում գտնվող տանկային զորամասերից մեկում: Իսկ երբ սկսվեց պատերազմը, Մարկոսյանը մասնակցեց Ռիգայի պաշտպանության մարտերին և հետո վիրավոր վիճակում գերվեց հակառակորդի կողմից: Մինչ պատերազմը նա Ռիգայում ծանոթություն էր հաստատել լատիշուհի էմիլիա Բերրիսի հետ: Եվ երբ մարտերից մեկի ժամանակ Ա. Մարկոսյանը գերի է ընկնում թշնամու ձեռքը, Բերրիսը դիմելով համապատասխան միջոցների, Արկադի Մարկոսյանին ազատում է գերությունից: Նրանք ամուսնանում են: Այնուհետև լատվիացի ընկերների օգնությամբ Մարկոսյանն աշխատանքի է ընդունվում «Արսենալ» գործարանի տանկերի վերանորոգման բաժնում: Թշնամուն վնաս հասցնելու, նրա պլանները ձախողելու և ռազմագերիներին օգնելու նպատակով հայրենասեր երիտասարդը կապեր է հաստատում Ռիգայի հակաֆաշիստական ընդհատակյա շարժման գործիչների հետ: Սկզբում նա կապ է պահպանում Ծ-րդ դպրոցի կոմերիտական ընդհատակի հետ, իսկ հետո մտնում Վետուղ Ազեբշտարկի, Վիլիս Ռոզենշտեյնի խմբի մեջ և նշանակվում ենթախմբի ղեկավար: Ռիգայի հակաֆաշիստական ընդհատակայինների հետ միասին Ա. Մարկոսյանը բաղմամբով անդամ մասնակցում է թշնամու պահակակետերի վրա կատարվող գիշերային հարձակումներին, ինչպես և թուրքիկների ու կոչերի տարածմանը: Թուրքիկների տեքստերը գրում էր անձամբ ինքը: Նա իր ենթախմբով կազմակերպեց Ռիգայում գտնվող ռազմագերիների ճամբարի մեծ խմբի փախուստը անտառ, իսկ հետո «Արսենալից» գաղտնի դուրս հանված ղեկերով զինեց նրանց: Այնուհետև Մարկոսյանին հաջողվեց կապ հաստատել սովետական հետախուզության հետ և հաղորդել կարևոր տեղեկություններ հակառակորդի մասին: Սակայն ամենուրեք վխտացող գետապուլի գործակալներին հաջողվեց հայտնաբերել ընդհատակյա կազմակերպությունները և ձերբակալել նրա անդամներին: Մեկ տարի գետապուլականները Մարկոսյանին պահեցին բանտում, ենթարկեցին տանջանքների ու խոշտանղումների,

բայց նա, ինչպես վաշել է հայրենասերին, արիաբար տարավ այդ բոլորը և շղափաճանեց ընկերներին²⁹¹։ Ոչինչ չկարողանալով կորզել նրանից, զհաստալոյականները Արկադի Մարկոսյանին դնդակահարեցին 1943 թ. նոյեմբերի 6-ին²⁹²։ Այդ օրը գնդակահարվեցին նաև նրա մյուս մարտական ընկերները՝ Վիտոլդ Ազերշտարկը և Վիլիս Ռոզենշտեյնը։

Հակաֆաշիստական ընդհատակյա պայքարի ու պարտիզանական շարժման ընթացքում ամրապնդվեց մերձբալթյան ժողովուրդների եղբայրական մարտական բարեկամությունը սովետական մյուս ժողովուրդների զավակների հետ։ Նրանց շարքերում թշնամու դեմ մարտնչում էին ռուսներ, բելոռուսներ, ուկրաինացիներ, վրացիներ, հայեր և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ։ Լատվիական պարտիզանների շարքերում թշնամու դեմ էին կռվում Պյոտր Մազոյանը, Վլադիմիր Հովհաննեսի Սաֆարյանը, Միրոս Միսակի Մարուխյանը, Էդուարդ Պետրոսի Աղիզյանը և ուրիշներ։ Վերջին երեքը զոհվեցին մարտական գործողությունների ժամանակ²⁹³։ Էդուարդ Ազիլյանը, որ թշնամու թիկունքն էր իջեցվել պարաշյուտով, ըստ պանվեց լիտվական պարտիզանական շտաբի մարտական առաջադրանքը կատարելիս²⁹⁴։ Սովետական Միության հերոս Վիլիս Սամսոնի հրամանատարությունից զործող լատվիական պարտիզանական 1-ին բրիգադի 2-րդ ջոկատի կազմում թըշնամու դեմ էին մարտնչում նախկին լեգեոնականներ Սաֆարյանը և Մկրտչյանը։ Վերջիններիս մասին Վ. Սամսոնի օրագրում 1943 թ. սեպտեմբերի 16-ին նշված է. «Կապուժի (ենթաջոկատի կոմիսար) մոտից եկան Պավլովը և Պուրմալա (Պրատլովայից ոչ հեռու) կայազորի հայեր՝ Սաֆարյանը և Մկրտչյանը։ Հեռանալիս նրանք հրդեհել են կայազորի շենքը, զենքի ու պարենամթերքի պահեստը»²⁹⁵։

Շատ դեպքերում լատվիական պարտիզանները գործում էին Լենինգրադի, Կալինինի և բելոռուսական պարտիզանների սերտ համագործակցությամբ, որոնք համարձակ ունեցել էին կատարում Լատվիայում տեղավորված հակառակորդի կայազորների վրա։ Մարտական այդ գործողությունների ժամանակ իրեն լավ զրսևորեց Կալինինի պարտիզանական 15-րդ

բրիգադի «Մահ ֆաշիզմին» ջոկատի շտաբի պետ, կապիտան Միրբայել Մակարի Բաբաևը՝ 1943 թ. մարտին նա ծառայում էր 3-րդ հարվածային բանակի 32-րդ դիվիզիայում։ Հրամանատարությունը 1943 թ. վերջերին նրան ուղարկեց թշնամու թիկունքը՝ Կալինինի պարտիզանների գործողությունների շրջանը։ 1943 թ. դեկտեմբերի 27-ին դիվերսանտների խումբը Մ. Բաբաևի հրամանատարությունյամբ Սերեժ—Զիլուպե երկաթգծի վրա խորտակում է թշնամու զինվորական մեկ էջելոն, ոչնչացնում է 1 շոգեքարշ և 14 վագոն։ 1944 թ. փետրվարին նա նշանակվում է 50 հոգուց բաղկացած պարտիզանական ջոկատի հրամանատար։ Մինչ մեր զորքերի միանալը, ջոկատը Բաբաևի հրամանատարությամբ խորտակեց թշնամու զինվորական երկու էջելոն, ոչնչացրեց 9 ավտոմեքենա, 8 քարշակ, 147 հիտլերական, պայթեցրեց 1200 մետր կապի գիծ, գերի վերցրեց 42 գերմանական զինվոր ու սպա, գրավեց 31 հրացան, 9 ավտոմատ և 4 ատրճանակ։ Ձեռք բերված մարտական բարձր ցուցանիշների և ցուցաբերած արիության համար Մ. Բաբաևը պարգևատրվեց Բողոքան համելնիցկու 3-րդ աստիճանի շքանշանով²⁹⁶։ Լատվիական պարտիզանների շրջանում հմուտ հետախույզի համբավ էր վայելում Լատվիական պարտիզանական 3-րդ բրիգադի հետախույզության խմբի հրամանատար, լեյտենանտ Վլադիմիր Վլադիմիրի հիդաշելին, որը 1944 թ. հուլիսին Ակրիվերի և Մեդա շրջաններում խորտակեց հակառակորդի զինվորական 5 էջելոն, ոչնչացրեց 960 գերմանական զինվոր ու սպա, 54 վագոն, պայթեցրեց 3 տանկ, 8 թնդանոթ և վառելիքի 3 ցիստերն²⁹⁷։ Ռուս Իվան Սեդիխը իր դիվերսիոն խմբով 1943 թ. հունվարի 5-ից մինչև օգոստոսի 24-ը Ինդրա—Դրիսա, Լուձա—Լեպելենե երկաթգծի վրա խորտակեց զինվորական 6 էջելոն, ոչնչացրեց 7 շոգեքարշ, 104 վագոն²⁹⁸։ Դիվերսիոն խմբի հրամանատար, ուկրաինացի Իվան Ֆիլենկոն խորտակեց զինվորական 2 էջելոն²⁹⁹։ Լատվիական պարտիզանական 2-րդ բրիգադի հետախույզ, բելուսուս Վիկտոր Իվալենոկն իր 26 հոգուց

բաղկացած խմբով եւ մղեց 300 ոստիկանների 6 գրոհները եւ ապահովեց պարտիզանական ջոկատի նահանջը: Մարտում ոչնչացվեցին 52 ոստիկան: Ինքն անձամբ սպանեց 12-ին: Հաջորդ օրը 5 պարտիզանով Լուրան—Դուզան խճուղում ավտոմատային ու զնգացրային կրակով ոչնչացրեցին 47 հիտլերական²⁰⁰: Մարտական դործերով ճանաչված պարտիզաններ էին Իսլա Պալդինդը, Յանիս Դիշլերը, Վալդեմար Էդերնիկը, Ալֆրեդ Ռաշկեիցը եւ ուրիշներ: Այդպես էին մարտնչում Սովետական Միության բազմազգ ժողովուրդների զավակները:

Պարտիզանական խմբերից մեկի հրամանատարն էր Նիկոլայ (Աշոտ) Արսենի Սարաբյանը: Ծանր է եղել նրա մարտական ուղին: Գերություն, սով, խոշտանգումներ, փախուստ, նորից դերություն, փախուստ, անհաջողություն ու նորից զրկանքներ: Այսպես է սկսվել նրա կյանքի պատմությունը պատերազմի առաջին ամիսներին: 1942 թ. սկզբներին նրան հաջողվել է մի խումբ ռազմագերիների հետ դուրս պրծնել ֆաշիստական գերությունից: Փախստականները Լիտվայի հայրենասերների օգնությամբ շնորհիվ կարճ ժամանակում վերականգնում են կորցրած ուժերը, ստանում մի քանի հրացան ու տարճանակ եւ որոշում պարտիզանական պայքար սկսել թշնամու թիկունքում: «Եվ այսպես,— գրում է Սարաբյանը,— 1942 թ. օգոստոսի վերջերին մենք՝ տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչներս՝ ռուս, հայ, լիտվացի եւ թաթար, մեր հայրենիքի եվրոպական մասի հեռավոր անկյունում, Արևելյան Պրուսիայի սահմանին մոտ հիմնադրեցինք պարտիզանական խումբ»²⁰¹: Հրամանատար նշանակվեց Աշոտ Սարաբյանը: Պարտիզանական խմբում էին Ֆեդյա Կուրամինը (Թաթար), Նիկոլայ Կուզնեցովը, Պյոտր Պրավիլովը, Միխայիլ Տելեգինը (ռուսներ), Իոնաս Բուբնիսը, Լեանովիչյուս Սիմոնասը (լիտվացիներ), Կոնստանդին Տամարձեն (վրացի) եւ ուրիշներ: Աշոտ Սարաբյանը կապ հաստատեց Լիտվայի պարտիզանական շարժման ղեկավարների հետ, ստացավ անհրաժեշտ ցուցումներ եւ սկսեց մարտական դործողություններ հակառակորդի դեմ: Մարտերից մեկի ժամանակ նրա խումբը ոչնչացրեց 32 հիտլերական: Հրդեհեց Շեշուպե եւ Դովինե

ղեակերի կամուրջները, ոչնչացեց երկու ավտոմեքենա, մեկ մոտոցիկլ և 9 լիավաքի ոստիկան³⁰²։ Մի անգամ Ա. Սարաբյանը տեղեկանում է, որ Շեշտուկի կայարանամերձ անտառի փայտե բարաքներում սովից ու հիվանդութուններից մեռնում են սովետական սպաների կանայք։ Խմբի անդամները մի քանի գիշեր հաղթահարելով բաղմամբիվ դժվարութուններ, սողալով մտնում են ճամբարը և այնտեղից դուրս բերում շատերին։ Բայց բոլորին ազատել չի հաջողվում։ Փրկվածներին տեղավորում են լիավաքի գյուղացիների մոտ։ Հարավային շրջանի պարտիզանական շտաբի հանձնարարությամբ Սարաբյանի պարտիզանները Կառնասում գործող դիվերսիոն խմբերի համար մագնիսական ափաններ են տեղափոխում Կոչլա—Ռուդայի անտառը, ինչպես նաև բարեհաջող կերպով արևմուտք ճանապարհում ինքնաթիռից դեսանտ իջեցված սովետական հետախույզների խմբին։ Մարտական տարբեր առաջադրանքներ կատարելուց բացի, Սարաբյանի պարտիզանները սովետական օրհնքի ուժով պատժում են հայրենիքի դավաճաններին։ Նրանք գնդակահարեցին Գուդչալյայի բնակավայրի ոստիկանապետին և նրա որդուն, որոնք ոչնչացնում էին իրենց հայրենակիցներին՝ մասնակցելով Մարիամպոլի հայտնի հրեական ջարդերին։

1944 թ. օգոստոսին Սարաբյանի պարտիզանական խումբը միացավ հարձակվող սովետական զորքերին։ Պարտիզանական շարժման ընթացքում ցուցաբերած արիության համար Ա. Սարաբյանը պարգևատրվեց Հայրենական պատերազմի պարտիզանի 1-ին աստիճանի մեդալով։ «Եվ այսպես,—գրում է Սարաբյանը,—պատերազմի ծանր տարիներին, երբ ուխտագրուծ թշնամին փորձում էր ծնկի բերել մեր հայրենիքը, մենք տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներս՝ հայեր, վրացիներ, ուկրաինացիներ, կիրգիզներ, բելոռուսներ, համախմբվեցինք մի ընտանիքի պես ու լիավաքի եղբայրների հետ ոտքի հլանք պաշտպանելու մեր հայրենիքը... Ո՛չ, իրենց կյանքը զուր չնվիրեցին իմ հարազատ ընկերները՝ Նիկոլայ Կուզնեցովը, Ֆյոդոր Ժեռնովը, Նիկոլայ Նովիկովը, Իրզաս Պետրաուսկասը, Վինցաս Սաիրովիսը, Յարգիս Պետրաուսկասը, Պյատրաս Բելսկիսը և շատ ուրիշներ։ Ի հիշատակ ուս

ընկերոջ, իմ ազնիվ բարեկամի՝ Կուզնեցովի, ևս փոխեցի իմ անունը և հիմա կոչվում են Նիկոլայ Սարաբյան»³⁰³։ Տարբեր ազգությաններից կազմված Սարաբյանի պարտիզանական խմբի մարտական գործերը, նպատակի ընդհանրությունը վառ փաստ է ինտերնացիոնալիզմի գաղափարներով շաղախված մեր բազմազգ ժողովուրդների անկեղծ բարեկամության ու հայրենասիրության մասին, որը դիմացալով ամեն տեսակ ծանր փորձությունների և այդ պայքարում հաղթող դուրս եկավ։

«Կեստուտիսի» անվան պարտիզանական ջոկատում էին գտնվում համերկրացիներ Մակար Անդրիասի Սարգսյանը և Հաբեթնակ Պետրոսի Աբրահամյանը³⁰⁴։ Առաջինը գերի էր ընկել վիրավոր վիճակում, իսկ երկրորդը՝ հոսպիտալում պառկած ժամանակ։ 1943 թ. ապրիլի սկզբներին նրանք երկուսով փախչում են Շյաուլայի մոտ գտնվող ռազմագերիների ճամբարից և միանում Բիրժայի անտառում գործող պարտիզաններին։ Հենց առաջին մարտերի ընթացքում նրանք աչքի են ընկնում իրենց համարձակության մեջ ու կարգապահության մեջ։ Մի անգամ, երբ պարտիզանական ջոկատը շրջապատվեց հիտլերականների կողմից, Մակար Սարգսյանն իր խմբով վեց անգամ գրոհեց թշնամու մարտակարգերի վրա և թույլ չտվեց թշնամուն շրջապատել պարտիզաններին³⁰⁵։ Այնուհետև նա Հաբեթնակ Աբրահամյանի հետ միասին մասնակցեց մի շարք դիվերսիաների, դինվորական էջելոնների խորտակմանը, կամուրջների, երկաթգծերի ուղիների պայթեցմանը, ինչպես և կապի գծերի ու հեռագրասյուների ոչնչացման մարտական գործողություններին։ Հաբեթնակ Աբրահամյանը երկու անգամ վիրավորվեց, բուժվեց և իր ընկերոջ հետ միասին շարունակեց պայքարը մինչև Լիտվայի լրիվ ազատագրումը³⁰⁶։

Արթիկի շրջանի Պեմզաշենի բնակիչ Գուրգեն Ավագի վարդանյանի³⁰⁷ կրծքին շողջողում են Կարմիր դրոշի, Հայրենական պատերազմի Զ-րդ աստիճանի շքանշանները և Հայրենական պատերազմի պարտիզանի 1-ին և Զ-րդ աստիճանի մեդալները։ Այդ պարգևները նա ստացել է Լիտվայի պարտիզանական շարժման ժամանակ հիտլերականների դեմ

մղված մարտերում ցուցաբերած արիության ու խիզախության համար:

Գ. Վարդանյանը իր մի խումբ համազուղացիների հետ բանակ էր ղորակոչվել 1940 թվականին: Երբ սկսվեց պատերազմը, Իդրից բաղաքից նրանց ղորամասը տեղափոխվեց Լատվիա՝ առաջ նետվող թշնամուն դիմագրելու համար: Դառն ու վշտալի օրեր ապրեց Վարդանյանը: Հակառակորդի գերակշռող ուժերի ճնշման տակ կարմիր բանակի հարկադրական նահանջը, իր մանկության ընկերների, համազուղացիների Վարդգես Հակոբյանի, Լեոն Սահակյանի, Վորոնցով Մովսիսյանի, Սարգիս Ասատրյանի և ուրիշների զոհվելը կրկնապատկեցին նրա ատելությունն ուխտագրոժ թշնամու նկատմամբ: Նահանջի ժամանակ Գ. Վարդանյանի ստորաբաժանումը կտրվեց հիմնական ուժերից և մնաց թշնամու թիկունքում: Մարտիկների մի մասը որոշեց անցնել ռազմաճակատի դիժը, իսկ մի մասն էլ, աչք թշվում Գ. Վարդանյանը, մտան բելոռուսական անտառները և դարձան պարտիզաններ: Մի քանի ամիս Գ. Վարդանյանը մայր Զերկասի պարտիզանական ջոկատի կազմում կռվեց հիտլերականների դեմ: 1942 թ. ամառը ինքնաթիռով բելոռուսական պարտիզանների մոտ եկան լիտվական մի խումբ կուսակցական ղեկավարներ՝ Լիտվա անցնելու և այնտեղ պարտիզանական պայքարի բոցը բորբոքելու նպատակով: Նրանց հետ Լիտվա մեկնեց նաև Գ. Վարդանյանը: Մոտ երկու տարուց ավելի նա Ալեկո-Գրոզնու հրամանատարությանը գործող 14-րդ պարտիզանական ջոկատի կազմում մասնակցեց բազմաթիվ գիվերսիաների, հակառակորդի կաշաղորների դեմ ձեռնարկված մի շարք հարձակումների ժամանակ խորտակեց զինվորական էջելոններ, պայթեցրեց կամուրջներ, երկաթգծեր և այլն: Լիտվայի կուսակցական արխիվում պահպանվող պարտիզանական 14-րդ ջոկատի հրամանատար Անաստաս Ալեկսուլի կողմից Գ. Վարդանյանի մասին գրված բնութագրումը տաված է. «Գ. Ա. Վարդանյանը անձամբ խորտակել է թըշնամու 7 զինվորական էջելոն, ոչնչացրել 7 շոգեքարշ, 37 վազոն: Բացի այդ, մասնակցել է հակառակորդի 3 էջելոնների»:

րի խորապատկանքը, որի ժամանակ ոչնչացվել են 3 շոգեքարշ, 35 վադոն, 56 հարվակ և սպանվել են Վիրտերսկ մեկինոզ 287 գերմանական սպաներ: Բաց մարտերում և կազմակերպված ծուղակների ժամանակ նա մասնակցել է 29 ավտոմեքենայի և ավիա քան 500 զինվորների ու սպանների ոչնչացմանը: 1943 թ. օգոստոսի 23-ին Վարդանյանի դրած ականով սլայթեցվել է «Վագր» տանկը: Պարթևահասակ, ֆիզիկապես ուժեղ շիրակցի գյուցաղնը շատ զիշերներ հանկարծակի հայտնվել է թշնամու զորամասերի դասավորության շրջանը, գերեվարել շատ սպանների ու զինվորների, որոնք ռազմական կարևոր տեղեկություններ են հաղորդել սլայթիզաններին: Նա սլայթեցրել է ռազմամթերքի ու պարենամթերքի մի շարք պահեստներ, երկաթուղային ու խճուղային կամուրջներ, հրամանատարությունը հայտնել հետախուզական բնույթի տվյալներ: Բացի զիշերային գիվերսիաներից, նա իրեն համարձակ էր պահում նաև բաց մարտերի ժամանակ: Այդպիսի մարտերից մեկում նա ձեռքի զնգացրով մոտ տարածության վրա ոչնչացրեց 50 հիտլերական³⁰⁸ և լիտվայի ազատագրումից հետո Գ. Վարդանյանը սովետական բանակի շարքերում մասնակցեց Արևելյան Պրուսիայի համար մղված մարտերին և այստեղ էլ ավարտվեցին նրա մարտական սխրանքները: 1946 թ. նա զորացրվեց բանակից և վերադարձավ հայրենի գյուղը: Անցել է բավական ժամանակ, բայց մարտական ընկերները չեն մոռացել հերոսին: Նա նամակագրական ջերմ կապեր է հաստատել Վիրնյուսում բնակվող սլայթիզանական 14-րդ ջոկատի հրամանատար Անաստաս Ալեկսյուկի, նրա տեղակալ Միխայիլ Պրոշուխանովի, Ֆեոդոր Նազարովի, Ուլյանովսկում բնակվող Վ. Բատուրեիչի և ուրիշների հետ: Կառնասի դավառում Պետրենկոյի հրամանատարությամբ զործող 3-րդ սլայթիզանական ջոկատում էր գտնվում նախկին ռազմագերի, ծովային Համբարձում Բարսեղյանը, որը նույնպես լիտվական սլայթիզանական շարժման ակտիվ մասնակից է: Նա սլայթեցրել է մարտական ծառայության մեղալու³⁰⁹:

Էստոնական «Կոտկաս» սլայթիզանական ջոկատի կազմում մի խումբ նախկին ռազմագերիների՝ Գեորգի Լադոնշ-

շիկովի, Գեորգի Ստեպանովի, Գեորգի Բալիցկու, Նիկոլայ Բոգատիրի, Գմիարի Բորոշչինկինի հետ միասին հիտլերականների դեմ է կռվել Վահան Հարությունյանը³¹⁰։ Ջուլի մարտական զործողությունները սկսվեցին 1944 թ. մարտի 14-ից և ավարտվեցին սեպտեմբերի 24-ին։ Այդ ժամանակամիջոցում ջոկատը ունեցրեց 40 հիտլերական, 14 ավառմեքենա, մեկ պահեստ, վառելիքի 5 ցիստեռն և 3 ինքնաթիռ։ Կազմակերպեց նաև 27 ուղղմագրերի ներկայացումը³¹¹։ Մարտական այդ բարդ զործողություններին ակտիվ մասնակցություն էր ունենում Հարությունյանը։

Մի քանի օրվա լուրջ պարտիզանների շարքերում թշնամու դեմ մարտնչել են նաև մի շարք այլ հայ պարտիզաններ, որոնք դեռևս մեղ հայտնի չեն։ Բվով քիչ, բայց հոգով արի ու համարձակ հայ պարտիզանները թշնամու դեմ կռվեցին հերոսաբար և սրբորեն կատարեցին իրենց պարտքը հայրենիքի հանդեպ։ Նրանցից շատերն արժանացան կառավարական բարձր պարգևների։ Կանցնեն տարիներ, բայց երբեք չեն մոռացվի այդ խիզախ, անմահ մարդկանց անուններն ու գործերը, նրանց կյանքի օրինակով կդաստիարակվեն ներկա ու ապագա սերունդները։

* * *

Սովետական ժողովուրդը մարտական ու աշխատանքային 1418 լաւլած օրեր անցրեց։ Դրանք ժամանակավոր անհաշտ ժողովուրդների, դաժան փորձությունների, փայլուն հաղթանակների, հերոսության ու սխրագործության օրեր էին, որոնք համաշխարհային փառքի հասցրին սովետական ժողովրդին և նրա փառապանծ զինված ուժերին։

Սովետական բանակը պայքարում էր աշխատավոր ժողովրդի՝ բանվորների ու գյուղացիների հայրենիքի համար։ Յուրաքանչյուր սովետական մարտիկ քաջ գիտակցում էր, որ ինքը պաշտպանում է իր գոյությունը, կյանքն ու աղատությունը, ժողովրդի ազգային անկախությունն ու պետականությունը։ Եվ այդ բարձր գիտակցությունը նրան մղում էր մեծ

զոհողությունների ու մարտական անօրինակ սխրագործությունների:

ՍՍՀՄ բազմազգ ժողովուրդների զավակների հետ ուս-ուսի Սովետական Մերձբալթիկայի համար ֆաշիստական զավթիչների դեմ հերոսաբար կռվել են հայ ժողովրդի տասնյակ հազարավոր զավակներ: 1941 թ. պաշտպանական դաժան մարտերի ժամանակ ու մեր երկրի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող ծանր պահին հայ զինվորներն ու հրամանատարներն իրենց զրսևորել են որպես աննկուն մարտիկ-հայրենասերներ: Նրանց մարտական սխրանքները հայրենիքին, ժողովրդին, կոմունիստական կուսակցությանն ու ինտերնացիոնալիզմի գաղափարներին նվիրվածությամբ հիանալի օրինակներ են:

Հայ ժողովրդի զավակներն իրենց ռազմական ունակությունները զրսևորեցին 1944 թ. սովետական բանակի հարձակողական գործողությունների ժամանակ: Մերձբալթյան 1-ին, 2-րդ, 3-րդ, Բելուստական 3-րդ և Լենինգրադյան ռազմաճակատների զորքերի կազմում հարյուրավոր բարձրաստիճան ու կրասեր հայ սպաների ղեկավարած դասուկները, վաշտերը, գումարտակները, գնդերն ու դիվիզիաները կենդանի ուժի ու տեխնիկայի ծանր կորուստներ պատճառեցին հակառակորդին: Նրանցից շատերը դիվիզիաների, բանակների ու ռազմաճակատների շտաբներում և վարչություններում դբաղեցրած պատասխանատու պաշտոններում իրենց զրսևորեցին որպես ընդունակ ռազմագետներ: Սովետական Մերձբալթիկայի ազատագրման գործում վճռական նշանակություն ունեցան բանակի փենիռալ Հովհաննես Բաղրամյանի հրամանատարությունամբ Մերձբալթյան 1-ին ռազմաճակատի զորքերի փաշտուն հաղթանակները: Այդ ռազմաճակատի կազմում մարտական փառապանծ ուղի անցան 51-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիան ու սփյուռքի աշխատավորության միջոցներով կառուցված «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարասյունը: Մարտական ղենքին տիրապետելու ու թշնամու դեմ արիարար կռվելու հիանալի օրինակներ ցույց տվեցին 2-րդ, 33-րդ, 8-րդ գվարդիական, 77-րդ, 257-րդ, 347-րդ և 417-րդ հրաձգային դիվիզիաների հարյուրավոր զինվորներ ու սպա-

ներս։ Հերոսաբար մարտնչեցին նաև մյուս ռազմաճակատների զորքերի կազմում գտնվող հայ ռազմիկները, Բալթյան կարմիրազորշ նավատորմի նավաստիներն ու սպաները։ Խշնամու թիկունքում հանդուգն ու համարձակ զործողություններով աչքի ընկան լատիշական, լիտվական և էստոնական ընդհատակայինների ու ժողովրդական վրիժառուների շարքերում գտնվող հայ պարտիզանները։

Ձնայած հազարավոր կիլոմետրերի հեռավորությանը, Մերձբալթիկայում կռվող հայ ռազմիկը միշտ զգացել է ու վայելել Սովետական Հայաստանի, իր մայրերի ու կանանց, քույրերի ու եղբայրների բարոյական ու նյութական մեծ աջակցությունը։

Հայրենական պատերազմում դրսևորվեց նաև սովետական բազմազգ ժողովուրդների անխորտակելի բարեկամությունը։ Անցնելով բազմաթիվ փորձությունների ու արհավիրքների միջով, այն ավելի ամրապնդվեց ու կռիվեց նրանց հազարավոր զավակների թափած արյամբ։

Այժմ, երբ լռել են պատերազմի մահաբեր զենքի համազարկերը, երբ ժողովուրդները լծվել են իսաղաղ շինարարական աշխատանքի, ավելի սերտ ու ամուր են դարձել Սովետական Մերձբալթիկայի և Հայաստանի աշխատավորների բարեկամական կապերը։ Դրանք արտահայտվում են փոխադարձ օգնության, գյուղատնտեսության ու արդյունաբերության, դիտության ու կուլտուրայի հարվածային աշխատողների ու գործիչների փոխալսելություններով։ Իսրերի խորքից եկող բարեկամության էստաֆետը շարունակվում է։

Մ Ա Ն Ո Ր Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Ա ռ ա չ ի ն գ լ ա լ խ

1 *ՏԵՄ* «Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941-1945 (книга первая), Рига, 1966, стр. 24.

2 *ՏԵՄ* «История Прибалтийского военного округа», Рига, 1968, стр. 21.

3 Սկրուզի մեջ էր մտնում 8-րդ բանակը (հրամ. գեներալ-մայոր Պ. Պ. Սորեննիկով), 11-րդ բանակը (հրամ. գեներալ-մայոր Վ. Բ. Մորոզով) և Երկրորդ էշերնում գտնվող 27-րդ բանակը (հրամ. գեներալ-մայոր Ն. Ն. Բերզարին)։

4 *ՏԵՄ* «История Прибалтийского военного округа», стр. 87, 58.

5 *ՏԵՄ* Д. В. Фуллер, Вторая мировая война, 1939-1945, М., 1956, стр. 161.

6 *ՏԵՄ* Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 31, էջ 150։

7 1941 թ. հունիսի 22-ից Մերձբալթյան հատուկ ռազմական օկրուգը սկսեց կռիվել Հյուսիսարևմտյան ռազմաճակատ։

8 ՍՍՀՄ Պաշտպանության մինիստրության կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ), ֆ. 221, ց. 1351, գ. 200, թ. 2։

9 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 1253, ց. 1, գ. 1, թ. 2։

10 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 1154, ց. 1, գ. 2, թթ. 3, 14։

11 Նույն տեղում, ֆ. 1069, ց. 1, գ. 113, թ. 2։

12 *ՏԵՄ* Р. Белевитнев, А. Лось, Крепость без фортов, М., 1966, стр. 48-49.

13 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 221, ց. 1351, գ. 200, թ. 5։

14 Նույն տեղում։

15 *ՏԵՄ* «Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941-1945» (книга первая), стр. 95-96.

16 *ՏԵՄ* «Борьба за Советскую Прибалтику в годы Великой Отечественной войны 1941-45» (книга первая), стр. 183-185.

17 «Правда», 17 октября 1941 г.

18 «Говорят погибшие герои», М., 1966, стр. 44-45.

19 *ՏԵՄ* «Знамя советов», 28 августа 1941 г.

20 ՍՄԿԿ Կենտկոմին կից մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 319, թ. 113։

21 Архив военного комиссариата Армянской ССР. Исторический формуляр, л., 15, 68, 75, 77.

22 ՍՍՀՄ-ում 1959 թ. մարդահամարի տվյալներով հայ ազգաբնակչության 44,3 տոկոսը բնակվում էր ՀՍՍՀ-ի սահմաններից դուրս։
ՏԵՄ «Население мира», Справочник, М., 1965, стр. 33)։

23 ՄԼԻ-ի Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 29, գ. 320 թ. 70։

24 Զորամիավորումների, դիվիզիաների և ստորաբաժանումների քաղաքայինների ղեկուցադրերում նշվում է միայն ազգանունը։

25 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 221, ց. 1362, գ. 54, թ. 1։

26 Նույն տեղում, ֆ. 357, ց. 5984, գ. 107, թ. 1։

27 «Знамя советов», 23 июня 1941 г., УՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 357, Կ. 5989, Դ. 107, Բ. 1.

28 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 357, Կ. 5984, Դ. 3, Բ. 14:

29 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 357, Կ. 5984, Դ. 5, Բ. 185:

30 Նույն տեղում, ֆ. 28-րդ գվարդիական հրաձգային դիվիզիայի (այսուհետև զվ. հր. դիվ.), Կ. 1, Դ. 159, Բ. 15:

31 Նույն տեղում, ֆ. 112, Կ. 1, Դ. 121, ԲԲ. 44-45:

32 Նույն տեղում, ֆ. 221, Կ. 1362, Դ. 81, Բ. 8:

33 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 221, Կ. 1362, Դ. 83, Բ. 122:

34 Նույն տեղում, Դ. 81, Բ. 5:

35 Նույն տեղում, ֆ. 1323, Կ. 1, Դ. 21, Բ. 32:

36 Նույն տեղում, ֆ. 1119, Կ. 1, Դ. 121, Բ. 43:

37 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 221, Կ. 1362, Դ. 72, Բ. 50-51:

38 Նույն տեղում, ֆ. 344, Կ. 5592, Դ. 6, Բ. 316, 604, Դ. 5, Բ. 293:

39 Արտավազդ Հակոբի Գնդխյանը ծնվել է 1905 թ. Լենինական քաղաքում: 1925 թ. սովորել է Երևանի պետական համալսարանի ֆիզիկամաթեմատիկական ֆակուլտետում, բայց չի ավարտել: 1926 թ. տեղափոխվել է Թբիլիսի, որտեղ 1929 թ. ավարտել է հետևական դպրոցը: 1936-1937 թթ. սովորել է սահմանապահ զորքերի բարձրագույն դպրոցում: Մինչև պատերազմը սկսվելը ծառայել է սահմանապահային տարրեր զորամասերում (տե՛ս ՍՍՀՄ Պետական անվտանգության կոմիտեի սահմանապահ զորքերի արխիվ, ֆ. 255, Կ. 6936, Դ. 1513, Բ. 19):

40 Տե՛ս «Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны». Сборник документов, М., 1968, стр. 144.

41 Տե՛ս «Правда», 22 июня 1966 г.

42 1965 թ. հունիսին «Մ—18» սուզանավը բարձրացվեց ծովի հատակից և տեղափոխվեց Տալին: Ներայրական գերեզմանի գրանիտե հուշարձանի վրա դրված է 13 հերոսների անունները՝ Ֆ. Ա. Զուրկով, Գ. Ի. Իրին, Պ. Ի. Վոլկով, Վ. Տ. Վորոբյով, Բ. Ս. Գեորգյանց, Յ. Պ. Դուդով, Ա. Ի. Իլին, Կ. Ա. Ռուսյանց, Մ. Յ. Ֆեդոտով, Ա. Մ. Ֆեդոտով, Ն. Վ. Բելով, Յ. Ս. Կրիկիևսկի, Ա. Ռ. Սիմոնով:

43 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 29, էջ 550:

44 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 221, Կ. 1362, Դ. 53, Բ. 25:

45 Նույն տեղում, ֆ. 344, Կ. 5592, Դ. 15, Բ. 12:

46 Նույն տեղում, ֆ. 1119, Կ. 1, Դ. 121, Բ. 42:

47 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 357, Կ. 5984, Դ. 12, Բ. 11:

48 Ղազար Գրիգորի Թովմասյանը 1923 թ. ավարտել է Երևանի հայկական միացյալ դինկորական դպրոցը, իսկ 1940 թ. Լենինի անվան ռազմաքաղաքական ակադեմիան՝ դերազանցիկի դիվիզիոն: Նրա կինը՝ Զոյա Թովմասյանը և դուստրը՝ Սիրվան 1941 թ. Ռիգայից էվակուացվել են Հայաստան և բնակություն հաստատել Երևանում:

49 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 357, Կ. 5984, Դ. 3, Բ. 10-11:

50 Նույն տեղում, Դ. 107, Բ. 9:

51 Նույն տեղում, ֆ. 1207, Կ. 2, Դ. 5:

52 Սիմոն Մկրտիչ Սարգսյանը ծնվել է 1909 թ. ՀՍՀՄ Եղեգնաձորի շրջանի Ազատիկ գյուղում: 1942 թ. նա նշտնակվել է հայկական 390-րդ հր. դիվիզիայի գնդերից մեկի կոմիսար: Այսուհետև եղել է հայկական 408-րդ հր. դիվիզիայի քաղաքամին պետ, 10-րդ գվարդիական հր. բրիգադի կոմիսար, իսկ հետո՝ 257-րդ հր. դիվիզիայի հրամանատարի քաղգնով տեղակալ: Մասնակցել է Կուրանի, Ղրիմի, Դոնբասի, Բելոռուսիայի և Մերձքալինիայի ազատագրման մարտերին: Սիմոն Սարգսյանն այժմ բռնակալվում է Մոսկվայում: Նա պատմական գիտությունների թեկնածու է:

53 ՀՍՀՄ ԳԱ պատմության ինստիտուտի Հայրենական պատերազմի պատմության կարիքների արխիվ (այսուհետև՝ ՀՊԳԿ արխիվ), ֆ. 289, Դ. 5, Բ. 4:

54 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 221, Կ. 1386, Դ. 260, Բ. 21:

55 Գրիգոր Զաքարի Օղանեզովը ծնվել է 1903 թ., Վրացական ՄՍՀ

Թեւալի քաղաքում: 1917-1920 թթ. աշխատել է որպէս սեւագործ բանվոր: 1925 թ. ղորակուցվել է բանակ, որտեղ ավարտել է Ռամանի կարմրադրոշ հեծելազորային 69-րդ ղնդի կրտսեր հրամանատարների դպրոցը: 1938-1940 թթ. նա ծովային ավիացիայի հատուկ ծառայութեամբ տեխնիկների պատրաստման դասընթացների ղինվորական կոմիսար էր: 1944 թ. նա նշանակվել է ականատորակողային ավիացիոն 8-րդ ղիվիլիայի քաղաքական բաժնի պետի տեղակալ: Մահացել է 1967 թ., լենինդրագում:

56 Ռադմածովային կենտրոնական արխիւ, (այսուհետեւ՝ ՌՄԿԱ), ք. Գասպինա, ֆ. 88, ց. 2, գ. 461, թ. 196:

57 «Знамя советов», 27 августа 1941 г.

58 Նույն տեղում, 8 հուլիսի 1941 թ.:

59 «Знамя советов», 8 июля 1941 г.

60 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 344, ց. 5592, գ. 19, թթ. 68, 80, ֆ. 1154, ց. 1, գ. 137, թ. 88, ֆ. 301-րդ հր. գունդ, ց. 273779, գ. 3, թ. 53:

61 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 226, ց. 1386, գ. 47, թ. 7:

62 Անդրանիկ Սարգսի Սարգսյանը ծնվել է 1906 թ. ՀՍՍՀ Սիսիանի շրջանի Ախրեղ (այժմ՝ Աղտավան) գյուղում, 1940 թ. ավարտել է Մ. Վ. Ֆրոնզեի անվան ռադմական ակադեմիան: 1942 թ. նշանակվել է հայկական 89-րդ ղիվիլիայի հրամանատար: Այսուհետեւ վարել է բանակի շտաբի պետի պաշտոն: Պահեստի փոխընդապետ Ա. Ս. Սարգսյանը մահացել է 1965 թ., Մոսկվայում:

63 ՀՍՍՀ ԳԱ պատմութեան ինստիտուտի ՀՊՊԿ արխիւ, ֆ. 284, գ. 1, թ. 1-2:

64 Տե՛ս «Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941-1945», книга первая, стр. 69-70.

65 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 221, ց. 2596, գ. 17, թ. 143-144, ֆ. 12-րդ մհ-քենայացված կորպուս, ց. 266019, գ. 14, թթ. 5, 8:

66 Տե՛ս Վ. Գ. Վաղանյան, Գվարդիայի ղեներալ-մայոր Ս. Ի. Կարապետյան, Երևան, 1956:

67 Նույն տեղում, էջ 18:

68 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 1178, ց. 434221, գ. 1, թ. 2:

69 Նույն տեղում, ֆ. 1154, ց. 2, գ. 10, թ. 27:

70 ՀՊՊԿ արխիւ, ֆ. 265, գ. 2, թ. 5-6:

71 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 14-րդ ղվ. հր. գունդ, ց. 456575, գ. 7, թթ. 16, 17, գ. 8, թթ. 10, 30:

72 Մամբրե Հասրաթի Գեորգյանը Արտաշատի շրջանի Այգեհատան գյուղից է:

73 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 226, ց. 1386, գ. 47, թ. 24:

74 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 221, ց. 1362, գ. 65, թ. 7:

75 Հավանաբար խաշատրյան (Մ. Ս.):

76 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 357, ց. 5984, ֆ. 4, ց. 364:

77 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 221, ց. 1361, գ. 16, թ. 368-381:

78 Նույն տեղում:

79 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ ֆ. 21-րդ մերենայացված կորպուսի, ց. 266025, գ. 15, թ. 3:

80 Նույն տեղում, թ. 15:

81 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 221, ց. 1362, գ. 56, թ. 1:

82 Նույն տեղում, գ. 56, թ. 31, ֆ. 1067, ց. 1, գ. 2, թ. 15 17:

83 1941 թ. հուլիսի 26-ին մարտական տուգադրանքը կատարելուց

հետո վերադարձի ճանապարհին կապիտան Նիկողայ Գաստրելոյի ոմրակոծիչը թնդառնոթի արկի պայթյունից վնասվածք ստացավ և սկսեց այրվել: Գաստրելոն և նրա մարտական ընկերները այրվող ինքնաթիռն ուղղեցին լինամու կուտակված տանկերի, ավտոմեքենաների և ցիստերների վրա... Ն. Գաստրելոյին կամահու շնորհվեց Սովետական Միութեան հերոսի կոչում:

84 Սարգիս Միքայելի Հայրապետովը ծնվել է 1914 թ. Եմաշաղինի

շրջանի Ղրղի գյուղում: 1923 թ. բանդիտներն սպանել են Հայրապետովի հորը՝ Միքայել Խաչատուրի Հայրապետովին: Նրան իր խնամքի տակ է վերցրել հորեղբայրը՝ Արշակ Հայրապետովը: Միքայելը սկզբում սովորել է գյուղի դպրոցում, իսկ հետո՝ Բերդում, որտեղ 1929 թ. ավարտում է 7-րդ դասարանը: 1930-1933 թթ. սովորել է Բաքվի «Կիմ»-ի անվան ֆաբրիկա-գործարանային ուսումնարանում: Ավարտելուց հետո աշխատանքի է անցել Ս. Մ. Կիրովի անվան գործարանում որպես փականագործ: 1932 թ. ընդունվում է կոմունիստական կուսակցության շարքերը: 1936 թ. նա ավարտել է Ստալինգրադի № 7 ուղեմաօդայուական դպրոցը և ծառայության անցել Կիևի ուղեմական օկրուգում: 31-րդ ուժերի խմբի ավիացիոն զնդի կազմում 1939-1940 թթ. մասնակցել է սովետաֆիննական պատերազմին: Օդային մարտերում ցուցաբերած խիզախության համար ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության 1940 թ. ապրիլի 4-ի հրամանագրով պարգևատրվել է Կարմիր դրոշի շքանշանով:

85 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 7-րդ խումբ ավիացիոն դիվիզիայի, ց. 2, գ. 6, թ. 31:

86 Նույն տեղում, թ. 14:

87 ՏՆՍ «Գիրք հերոսների մասին», Երևան, 1964, էջ 176:

88 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 221, ց. 1386, դ. 65, թ. 13-14:

89 Նույն տեղում:

90 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 221, ց. 1362, գ. 16, թ. 137:

91 «За Родину», 8 августа 1941 г.

92 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 221, ց. 1386, գ. 65, թ. 15:

93 Գեորգի Բորիսի Կապրիելովը հայ է, նախքան պատերազմը բնակվել է Բաբու քաղաքում:

94 Լիպարիտ Երվանդի Սարգսյանը ծնվել է 1912 թ. Ղարսի գավառի Մեծ Պարկատ գյուղում: 1917 թ. ընտանիքով տեղափոխվել են Լենինական և մշտական բնակություն հաստատել այնտեղ: Պատերազմի նախօրյակին Արտաշը, Մաթևոսը և քույրը՝ Աշխենը բնակվել են Լենինականում: Լիպարիտ Սարգսյանը 1929-1934 թթ. աշխատել է Լենինականի տեքստիլ կոմբինատում: Նույն է դործարանի կոմերիտական կազմակերպության բարաուղարը: 1935 թ. դորակոչվել է Կարմիր բանակ, իսկ 1936-1937 թթ. սովորել Սևաստոպոլի օդայուական բարձրագույն դպրոցում: Պատերազմի նախօրյակին ծառայել է Լենինգրադի ուղեմական օկրուգում:

95 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 20028, ց. 2, գ. 5, թ. 36:

96 Նույն տեղում, դ. 6, թ. 107:

97 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 221, ց. 1362, գ. 16, թ. 105:

98 Գեղամ Նուրի Պետրոսյանը մանկությունն անցկացրել է Լենինական քաղաքում: 1928 թ. նա ավարտել է Լենինականի երկաթուղային ուսումնարանը, իսկ 1931 թ. մեքենավարի օդնական էր: 1933 թ. Պետրոսյանը ընդունվել է Ստալինգրադի ավիացիոն բարձրագույն դպրոցը, իսկ ավարտելուց հետո ծառայության անցել Լենինգրադի ուղեմական օկրուգում:

99 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 217, ց. 1234, դ. 253, թ. 201:

100 Գրիգոր Յակովլևիչ Բախչիվանջին Հայրենական պատերազմում սովետական առաջին օդայու է, որ թռել է ուսկոխով ինքնաթիռով:

1942 թ. նոր տիպի ուսկոխով ինքնաթիռը փորձարկելու ժամանակ նա զոհվում է:

101 ՏՆՍ «Գիրք հերոսների մասին», էջ 134:

102 ՏՆՍ В. Ачкасов, Б. Вайнер, Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне, М., 1957, стр. 26.

103 ՏՆՍ «Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941-1945», (книга первая), стр. 132-133.

104 Ա. Մալխասյան, Սովետական բանակի հայ գործիչները, Երևան, 1965, էջ 597-599:

107 ՄՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի թեզիսները, «Հոկտեմբերյան հալիստական Մեծ հեղափոխության 50 տարին», Երևան, 1967, էջ 25:

34 Գերագույն ղլխավոր հրամանատարության զորակայանի որոշմամբ

հարձակումը պետք է շարունակվեր Կառնասի ուղղությամբ:

35 «Военно-исторический журнал», 1962, № 10, стр. 18.

36 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 235, ց. 2074, գ. 849, թ. 39, 42:

37 А. М. Самсонов, От Волги до Балтики 1942-1945, М., 1963, стр. 339.

38 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 235, ց. 2074, գ. 846-847, թ. 20:

39 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 235, ց. 2094, գ. 210, թ. 212-214:

40 Հրետանավոր Շափասպ Լևոնի Թորոսյանի գերեզմանը դտնվում է Լիտվական ՍՍՀ-ի Լիվանի քաղաքում: Նրա անունով է այժմ կոչվում տեղի 2-րդ միջնակարգ դպրոցի պիոներական դրոժինան: Լիտվացի պիոներների համար ավանդություն է դարձել ամբողջ դրոժինայով՝ դրոշներով ու պսակներով հաճախակի այցելության գնալ հերոսի գերեզմանին:

41 К. Типелскирх, История второй мировой войны, М., 1956, стр. 443.

42 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 235, ց. 2086, գ. 368, թ. 4:

43 Նույն տեղում, գ. 380, թթ. 16, 23:

44 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 235, ց. 2086, գ. 380, թ. 11:

45 Նույն տեղում, գ. 150, թ. 222:

46 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 235, ց. 2074, գ. 82, թ. 124-125:

47 ՀՊՊԻ արխիվ, ֆ. 2, գ. 1:

48 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 119-րդ առանձին տանկային դունդ, ց. 201736, գ. 1, թ. 204:

49 Այժադ Մկրտչի խաչատրյանը Աշտարակի շրջանի Խսկեվազ գյուղից է:

50 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 910, ց. 2, գ. 172, թ. 500:

51 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 690155, գ. 3456, թ. 125:

52 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 119-րդ առանձին տանկային դունդ, ց. 201736, գ. 1, թ. 204:

53 Նույն տեղում:

54 Նույն տեղում, ֆ. 235, ց. 2074, գ. 82, թ. 130:

55 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 235, ց. 2074, գ. 82, թ. 122:

56 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 15-րդ դվ. ծանր տանկերի դունդ, ց. 273835, գ. 1, թ. 12:

57 Արել Պողոսի Սիմոնյանը այժմ դոկտոր, պրոֆեսոր է: Նա աշխատում է որպես Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս քարտուղարի տեղակալ:

58 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 690155, գ. 6918, թ. 112:

59 Երևան քաղաքի Մլասնիկյանի շրջանի դինկոմիտարիատ: Ա. Սիմոնյանի րնձնական գործ, թ. 5:

60 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 347-րդ հր. դիվ., ց. 484258, գ. 1, թ. 168:

61 Նույն տեղում, թ. 10:

62 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 347-րդ հր. դիվ., ց. 484258, գ. 1, թ. 14:

63 Ապավեն Արմենակի Պետրոսյանը Ղափանի շրջանի Գեղանուշ գյուղից է:

64 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 690155, գ. 6092, թ. 253:

65 Ժորա Հալիի Հարությունյանը (ծնվ. 1925 թ.) պատերազմի նախօրյակին ընկնություն է հաստատել Երևան քաղաքում:

66 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 347-րդ հր. դիվ., ց. 43419, գ. 6, թ. 6, 16-17:

67 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 347-րդ հր. դիվ., ց. 43419, գ. 6, թթ. 492, 481:

68 Նույն տեղում, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 6498, թ. 224:

69 Նույն տեղում, ֆ. 407, ց. 9844, գ. 38, թ. 70:

70 Նույն տեղում, ֆ. 347-րդ հր. դիվ., ց. 401869, գ. 9, թթ. 18, 40:

71 Նույն տեղում, ֆ. 257-րդ հր. դիվ., ց. 484305, գ. 1, թթ. 9, 36:

72 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 257-րդ հր. դիվ., ց. 39749, գ. 3, թ. 65:

73 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 1545, ց. 2, գ. 53, թթ. 10, 48, 95, 154:

74 Նույն տեղում, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 1707, թ. 27, 154:

75 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 257-րդ հր. դիվ., ց. 484305, գ. 1, թ. 1:

76 Նույն տեղում, ց. 39749, գ. 3, թթ. 279, 275, 221:

- 77 Նույն տեղում, ց. 307086, գ. 1, թթ. 2, 26, 42, 131, 144:
- 78 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 1485, ց. 1, գ. 1, թ. 19:
- 79 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 1276, ց. 484344, գ. 1, թ. 14:
- 80 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 216-րդ հր. գիվ., ց. 1, գ. 2, թ. 40, ց. 753492, գ. 3, թ. 211, 213:
- 81 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 216-րդ հր. գիվ., ց. 353492, գ. 3, թ. 65, 70, 71, ֆ. 1485, ց. 2, գ. 51, թթ. 2, 9, 23:
- 82 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 216-րդ հր. գիվ., ց. 353577, գ. 5:
- 83 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 417-րդ հր. գիվ., ց. 484261, գ. 1, թ. 232:
- 84 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 690155, գ. 6815, թ. 67, գ. 6899, թ. 130:
- 85 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 2-րդ գվ. հր. գիվ., ց. 1, գ. 1, թ. 37, ֆ. 3-րդ գվ. հր. գիվ., ց. 1, գ. 1, թ. 50, ֆ. 33-րդ գվ. հր. գիվ. ց. 1, գ. 1, թ. 45, ֆ. 87-րդ գվ. հր. գիվ., ց. 1, գ. 1, թ. 50:
- 86 Նույն տեղում, ֆ. 87-րդ գվ. հր. գիվ., ց. 1, գ. 3, թ. 13, ֆ. 1247, ց. 2, գ. 25:
- 87-րդ գվ. հր. գիվ., ց. 1, գ. 1, թ. 50:
- 87 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 1047, ց. 1, գ. 1, թ. 22:
- 88 Նույն տեղում, ֆ. 2-րդ գվ. հր. գիվ., ց. 1, գ. 1, թ. 37:
- 89 Նույն տեղում, ֆ. 1047, ց. 2, գ. 151, թ. 41-47:
- 90 Նույն տեղում, ֆ. 33, ց. 690155, գ. 3804, թ. 119:
- 91 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 1120, ց. 1, գ. 1, թ. 55:
- 92 Նույն տեղում, ֆ. 1120, ց. 2, գ. 43, թ. 7:
- 93 Նույն տեղում, գ. 37, թ. 53:
- 94 Նույն տեղում, գ. 38, թթ. 7, 19, 23, 46, 87, 106, 115:
- 95 Հաշվումները կատարվել են մեր կողմից ՍՍՀՄ Պաշտպանության մինիստրության կենտրոնական արխիվի նյութերի հիման վրա:
- 96 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 793756, գ. 35, թ. 204:
- 97 ՏՆՍ «Գիրք հերոսների մասին», էջ 443:
- 98 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 235, ց. 2092, գ. 955, թ. 249:
- 99 Միքայիլ Հովհաննեսի Յուդաշյանի ծնվել է 1923 թ., բանակ է զորահրավիրվել Գորիսի շրջանի հնձորեսկ գյուղից:
- 100 А. М. Самсонов, От Волги до Балтики 1941-1945, стр. 354, стр. 354.
- 101 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 395, ց. 2074, գ. 851, թ. 4, 103:
- 102 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 48, ց. 18, գ. 424, թ. 3-4:
- 103 ՀՍՍՀ ԴԱ պատմության ին-տի ՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 9, գ. 1, թ. 12:
- 104 Նույն տեղում, գ. 6, թ. 59:
- 105 ՀՍՍՀ ԴԱ պատմության ին-տի ՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 9, գ. 1, թ. 12:
- 106 «էջմիածին», 1944, № 1, էջ 11:
- 107 «էջմիածին», 1944, № 2-3, էջ 11:
- 108 Հայկական պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 936:
- 109 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 119-րդ առանձին տանկային գունդ, ց. 535808, գ. 1, թ. 9-10:
- 110 Նույն տեղում:
- 111 Նույն տեղում, ֆ. 235, ց. 2074, գ. 82, թ. 122:
- 112 «էջմիածին» (պաշտոնական ամսագիր Հայրապետական աթոռի ս. էջմիածին), 1944, № 7, 8, 9, էջ 17:
- 113 ՀՍՍՀ ԴԱ պատմության ին-տի ՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 9, գ. 1, թ. 22:
- 114 Նույն տեղում, գ. 6, թ. 46:
- 115 «Սովետական Հայաստան», 1944, 2 օգոստոսի:
- 116 «Սովետական Հայաստան», 1944, 30 մայիսի:
- 117 ՀՍՍՀ ԴԱ պատմության ին-տի ՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 9, գ. 18, թ. 2:
- 118 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 690155, գ. 6346, թ. 60:

- 119 ՆՍՍՀ ԳԱ պատմության ին-տի ՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 239, գ. 12;
- 120 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 1, ց. 33, գ. 337, թ. 102;
- 121 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 241, ց. 42194, գ. 2, թ. 338;
- 122 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686043, գ. 70, թ. 24;
- 123 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 215-րդ հր. դիվ., ց. 48870, գ. 1, թ. 337, 413, ֆ. 1483, գ. 2, գ. 40, թթ. 86, 93;
- 124 Նույն տեղում, ց. 674799, գ. 2;
- 125 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 241, ց. 2607, թ. 440;
- 126 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, գ. 241, ց. 2607, գ. 267, թ. 124;
- 127 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 5-րդ գվ. տանկային բանակ, ց. 4984, գ. 78, թ. 188;
- 128 Նույն տեղում, թ. 4;
- 129 Նույն տեղում, թ. 16;
- 130 Նույն տեղում, գ. 79, թ. 40-47;
- 131 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 338-րդ հր. դիվ., ց. 484250, գ. 1, թ. 9;
- 132 Նույն տեղում, ց. 218660, գ. 4-95, թ. 85;
- 133 Նույն տեղում, ց. 693635, գ. 3, թ. 130;
- 134 «Красный воин», 27 июля, 1944 г.
- 135 Գվարդիայի ղեկավար Սմբատ Մելիքի Դանիելյանը ծնվել է 1895 թ. Շամխորի շրջանի Չարդախլու գյուղում, հողագործի ընտանիքում: 1908 թ. ավարտել է Թիֆլիսի հոգևոր ծխական դպրոցը, իսկ 1913 թ. Մանթաշևի առևտրական դպրոցը և ձինչև 1914 թ. վերջը աշխատել է որպես հաշվապահ: 1915 թ. զորակոչվել է ցարական բանակ և ուղարկվել Կովկասյան ռազմաճակատ: 1916 թ. նրան գործուղել են տոլորելու Թիֆլիսի ենթասպաների դպրոցը: Ավարտելուց հետո նորից է ուղարկվել ռազմաճակատ: 1920 թ. մայիս-հուլիս ամիսներին ապստամբ գյուղացիների կազմում կռվել է դաշնակցական զորքերի դեմ: Նրա պարտիզանական տոմսի համարն է՝ 623: Ապստամբությունը ճնշելուց հետո դաշնակցականները նրան ռեպրեսիայի են ենթարկել և ուղարկել ռազմաճակատի առաջին զինքը: 1921 թ. հոկտեմբերից ծառայության է անցել կարմիր բանակում, իր սկսվեց Հայդենակյան պատերազմը, նա Ալմա-Աթայի զինացրային հրաձգային ուսումնարանի բաժնի պետի օգնականն էր՝ զինագետի կոչումով: 1941 թ. դեկտեմբերի 10-ից նա 38-րդ առանձին բրիգադի հրամանատարն էր: Այդ միավորումը, որ հետագայում վերակազմավորվում է 4-րդ գվարդիական հրաձգային բրիգադի, նրա հրամանատարությամբ մասնակցում է Կովկասի պաշտպանությանը: 1944 թ. նա նշանակվում է 18-րդ գվարդիական զինվորային հրամանատար: Սմբատ Դանիելյանը ռազմագետ և բազմակողմանի պարզացած հրամանատար էր: Նա տիրապետում էր ռուսերենին, վրացերենին, ադրբեջաներենին, գերմաներենին և ֆրանսերենին:
- 136 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 18-րդ գվ. հր. դիվ., ց. 1, գ. 1, թ. 13-14;
- 137 Նույն տեղում;
- 138 ՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 288, գ. 5;
- 139 Տե՛ս «Գերբ հերոսների մասին», էջ 348;
- 140 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 146-րդ հր. դիվ., ց. 127652, գ. 2, թ. 57;
- 141 ՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 40, գ. 3, թ. 11;
- 142 Դեղորդի Սերգեյի Վաղարյանցը նախքան պատերազմը բնակվել է Կիրգիզական ՍՍՀ-ի Պրժևալսկի շրջանում:
- 143 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 69015, գ. 7541, թ. 92;
- 144 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 317, ց. 4334, գ. 169, թ. 45;
- 145 Նույն տեղում, ֆ. 239, ց. 2202, գ. 86, թ. 184, Գերասիմ Ավետիսի Գասպարյանը (ծնվ. 1918 թ.) նախքան պատերազմը բնակվել է Կամովի շրջանի Սարուխան գյուղում:
- 146 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 690306, գ. 3223, թ. 331;
- 147 Նույն տեղում, ֆ. 344, ց. 5592, գ. 143, թ. 220;
- 148 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 235, ց. 2086, գ. 193, թ. 380;
- 149 Նույն տեղում, ֆ. 42-րդ լանակ, ց. 9262, գ. 188, թ. 325;

150 Ռաֆայել Գրիգորի Գասպարյանցը ծնվել է 1905 թ. Բերլինում, 1919 թ. ավարտել է Թբիլիսիի արական գիմնազիայի 5-րդ դասարանը, 1921 թ. 11-րդ կարմիր բանակի կազմում կռվել է մենշևիկյան հակահեղափոխական ուժերի դեմ, 1923 թ. զորացրվել է բանակից և աշխատանքի անցել Տամրովի նահանգի Չաշչինո գյուղում, սկզբում որպես գյուղատնտի քարտուղար, իսկ հետո՝ նախագահ, 1924 թ. ընդունվել է Նիժնի Նովո-դորոգյան հետևակային դպրոցը: Ավարտելուց հետո մոտ մեկ տարի ծառայել է տարբեր զորամասերում, իսկ հետո ընդունվել և ավարտել է Օրենբուրգի ավիացիոն դպրոցը: Նրբ սկսվեց պատերազմը, նա 23-րդ ավիացիոն զինվորային 99-րդ ավիացիոն ուժերակոմիշ վնդի շտաբի պետն էր: 1941 թ. պարգևատրվել է Կարմիր դրոշի շքանշանով:

151 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, Ռ. Գ. Գասպարյանի անձն. գործը, № 315116, թ. 14:

152 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 2460, թ. 4:

153 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 687572, գ. 2884, թ. 53, 56, 103, 90:

154 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 3387, թ. 16, գ. 2969, թ. 227, գ. 1135, թ. 25, ց. 690155, գ. 4169, թ. 68:

155 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 2631, թ. 27:

156 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 690155, գ. 3279, թ. 182:

157 Նույն տեղում, ֆ. Ավիացիոն 1-ին բանակ, ց. 3308, գ. 421, թ. 90, գ. 411, թ. 8:

158 Հայրենական պատերազմից հետո Գ. Զախարովը ղեկավարեց մի շարք օդային զորամիավորումներ, առաջիններից մեկն էր, որ յուրացրեց ռեակտիվ ինքնաթիռի օգտագործման հնարքները և սովորեցրեց իր ենթականերին: 1961 թ. հիվանդության պատճառով նա անցել է թողակի: Չնայած դրան, ղեներալը երիտասարդական եռանդով շարունակում է աշխատել: Այժմ կատարում է հասարակական մի շարք աշխատանքներ: Նա սովետական վետերանների կոմիտեի անդամ է, ՍՍՀՄ-Ֆրանսիա ընկերության վիցե-պրեզիդենտ, Վիետնամի աշակցության սովետական կոմիտեի նախագահի տեղակալ, Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների կոմիտեի անդամ է և վերջապես, վարում է Շնորհանդիս-Նեման գնդի վետերանների նախագահի պաշտոնը: ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ ֆ. 33, ց. 793756, գ. 17:

159 Ս. Գ. Աղավելյանը պահեստի զննապետ է րնակվում է Մոսկվայում:

160 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. Ավիացիոն 1-ին բանակ, ց. 3308, գ. 427, թ. 41:

161 «История Прибалтийского военного округа», стр. 183.

162 «Операция Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», т. 3, М., 1956, стр. 514.

163 Զհաշված Բիոռուսական 3-րդ ռազմաճակատի մարտական ու թվական կազմը:

164 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 235, ց. 2074, գ. 855-856, թ. 5:

165 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 239, ց. 2224, գ. 839, թթ. 88, 134:

166 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 242, ց. 2254, գ. 158, թ. 10:

167 Նույն տեղում, թ. 64:

168 Նույն տեղում, ֆ. 344, ց. 5554, գ. 1093, թ. 82:

169 Նույն տեղում:

170 Նույն տեղում, ֆ. 235, ց. 2074, գ. 858, թ. 5:

171 Նույն տեղում:

172 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 241, ց. 2593, գ. 337, թ. 3:

173 Նույն տեղում, ֆ. 235, ց. 2074, գ. 855, թ. 15, 19:

174 Նույն տեղում, ց. 858, թթ. 96, 97:

175 Նույն տեղում, ֆ. 242, ց. 2254, գ. 168, թ. 44:

176 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 235, ց. 2074, գ. 860, թ. 30:

177 Նույն տեղում, ֆ. 239, ց. 2224, գ. 864, թ. 153:

178 Նույն տեղում, ֆ. 344, ց. 5554, գ. 1093, թ. 192:

179 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 241, ց. 2593, գ. 864, թ. 4:

180 Նույն տեղում, թ. 6-7:

181 Նույն տեղում, թ. 9:

- 182 Նույն տեղում, ֆ. 235, ց. 2074, գ. 855-856, թ. 20:
- 183 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 398, ց. 9314, գ. 142, թ. 260:
- 184 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 398, ց. 9314, գ. 139, թ. 210:
- 185 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 690155, գ. 6898, թ. 47:
- 186 ՏԽՍՍ «Սովետական դպրոց», 23 հունիսի, 1977 թ.:
- 187 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 793756, գ. 11, թ. 201:
- 188 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 793756, գ. 36, թ. 239:
- 189 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 2415, թ. 51:
- 190 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 146-րդ հր. դիվ., ց. 127652, գ. 2, թ. 61-62:
- 191 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 23-րդ հր. դիվ., ց. 1, գ. 1, թ. 11:
- 192 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 1096, ց. 1, գ. 90, թ. 190:
- 193 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 1096, ց. 2, գ. 16, թ. 289:
- 194 Նույն տեղում, գ. 19, թթ. 420, 421:
- 195 Նույն տեղում, ֆ. 23-րդ հր. դիվ., ց. 2, գ. 20, թթ. 47, 63:
- 196 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 690155, գ. 7527, թ. 34:
- 197 «Սովետական Հայաստան», 24 սեպտեմբերի, 1948 թ.:
- 198 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 309, ց. 4092, գ. 57, թ. 9:
- 199 Նույն տեղում, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 7342, թ. 62:
- 200 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 5820, թ. 262:
- 201 Նույն տեղում, գ. 7342, թ. 26:
- 202 Նույն տեղում, ֆ. 249-րդ հր. դիվ., ց. 484150, գ. 1, թ. 13:
- 203 «Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», книга вторая, стр. 164, 166.
- 204 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 309, ց. 4092, գ. 57, թ. 2:
- 205 «Великая Отечественная война Советского Союза», краткая история, М., 1967, стр. 374.
- 206 «Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», книга вторая, стр. 177-182.
- 207 Նույն տեղում:
- 208 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 235, ց. 2074, գ. 855, թ. 10-19:
- 209 Նույն տեղում, ց. 858, թ. 96-97:
- 210 Ի. Բ. Բաղրամյան, Այսպես մենք հասանք հաղթանակի, Երևան 1979, էջ 614:
- 211 «Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», книга вторая, стр. 207-210.
- 212 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 16-րդ լիտվական հր. դիվ., ց. 1, գ. 3, թ. 11:
- 213 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 690155, գ. 4758, թ. 92:
- 214 Նույն տեղում, ֆ. 1047, ց. 2, գ. 77, թ. 12-95:
- 215 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 1877, թ. 37:
- 216 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 793756, գ. 5, թ. 254-255:
- 217 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 1120, ց. 1, գ. 1, թ. 9:
- 218 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 1120, ց. 2, գ. 41, թ. 54, գ. 40, թթ. 17, 28:
- 219 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 1120, ց. 1, գ. 1, թ. 29:
- 220 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 6086, թ. 154:
- 221 Նույն տեղում, թ. 143:
- 222 Նա այժմ քիմիական գիտությունների դոկտոր է, Երևանի պետական համալսարանի պրոֆեսոր:
- 223 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. Մերձբալթյան 2-րդ ռազմաճակատի, ց. 2222, գ. 210, թ. 383:
- 224 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686043, գ. 5, թ. 179:
- 225 «Правда», 12 января 1944 г.
- 226 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686046, գ. 25, թ. 291:
- 227 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 1163, ց. 2, գ. 177, թ. 264:
- 228 Նույն տեղում, թթ. 129, 133, 138, 266, 463:
- 229 Նույն տեղում, թ. 284:
- 230 Նույն տեղում, ֆ. 910, ց. 2, գ. 178, թ. 153:
- 231 Վլադիմիր Արշակի Գրիգորյանը բնակվում է Երևանում:

- 232 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 1302, թ. 343, գ. 870, թ. 173, գ. 1211, թ. 34:
- 233 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 257-րդ հր. դիվ., ց. 484305, գ. 1, թ. 14:
- 234 Սևդուհի Կյուրեղյանն այժմ աշխատում է և աշխատում է ՀՍՍՀ Միևնաբերական խորհրդում:
- 235 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 690155, գ. 3802, թ. 4:
- 236 Նույն տեղում, ֆ. 257-րդ հր. դիվ., ց. 39749, գ. 4, թ. 27-29:
- 237 Նույն տեղում, գ. 3, թ. 349:
- 238 Նույն տեղում, ֆ. 257-րդ հր. դիվ., ց. 2, գ. 54, թթ. 11, 14, 27, ֆ. 33, ց. 39740, գ. 4, թ. 28:
- 239 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 407, ց. 9844, գ. 14, թ. 502-503:
- 240 Նույն տեղում, ֆ. 1222, ց. 1, գ. 1, թ. 52:
- 241 Նույն տեղում, գ. 16, թ. 1-50, գ. 29, թ. 217, 252:
- 242 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 690156, գ. 6013, թ. 243:
- 243 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 398, ց. 9314, գ. 189, թ. 208, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 1117, թ. 208:
- 244 Նույն տեղում, գ. 142, թ. 260, գ. 139, թ. 391, գ. 192, թ. 385, գ. 190, թ. 1:
- 245 «Военно-исторический журнал», 1974, № 9, стр. 22.
- 246 Նագուշ Խաչատուրի Հարությունյանը ՀՍՍՀ ԳԱ իսկական անդամ է:
- 247 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 4062, թ. 105:
- 248 Առուստամ Բարսեղի Առուստամովը Լեոնային Ղարաբաղի Մարտունու շրջանի Քեփա գյուղից է:
- 249 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 10-րդ հրետան. դիվ. ց. 177928, գ. 1, թ. 2:
- 250 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 10-րդ հրետան. դիվ. ց. 177894, գ. 1:
- 251 Նույն տեղում, ց. 280330, գ. 2, թ. 11-12:
- 252 Նույն տեղում, ց. 177928, գ. 1:
- 253 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 687572, գ. 1638, թթ. 74, 81:
- 254 Էդուարդ Մկրտչի Զրբաշյանն այժմ Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պրակտիկական ինստիտուտի դիրեկտորն է, ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ:
- 255 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 687572, գ. 1225, թ. 404:
- 256 Նույն տեղում, ֆ. 10-րդ հրետ. դիվ., ց. 177928, գ. 1:
- 257 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 10-րդ հրետ. դիվ., ց. 280330, գ. 2, թ. 11-12:
- 258 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ց. 295680, գ. 1, ֆ. 44-րդ ականանետային ընկերություն, ց. 39175, գ. 1:
- 259 Նույն տեղում, ֆ. Մերձբալթյան 2-րդ ռազմաճակատի, ց. 2222, գ. 210, թ. 420:
- 260 Նույն տեղում, ֆ. 111-րդ մոտոհրաձիգ. ընկերություն, ց. 221993, գ. 3, թ. 374:
- 261 Նույն տեղում, գ. 5, թ. 296:
- 262 Նույն տեղում, ֆ. Մերձբալթյան 2-րդ ռազմաճակատի, ց. 2222, գ. 210, թ. 341:
- 263 Նույն տեղում, ֆ. 1218, ց. 1, գ. 1, թ. 10:
- 264 Նույն տեղում, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 2129, թ. 212:
- 265 «Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны», Рига, 1970, стр. 706.
- 266 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686046, գ. 47, թ. 141:
- 267 Նույն տեղում, թ. 3:
- 268 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686046, գ. 47, թ. 204:
- 269 Աշոտ Ղազարյանը ՀՍՍՀ գինեգործական ինստիտուտի կոլում:
- 270 ՏՆՍ «Գիտությունների մասին», էջ 105:
- 271 Խաչիկ Մովսեսի Եղիազարյանը բնակվում է Երևանում, հրշեջ ծառայության մայր է:
- 272 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 2436, թ. 56:
- 273 Բորիս Գևորգի Էլոյանը բնակվում է Երևանում:
- 274 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 690155, գ. 6183, թ. 201, ց. 687572, գ. 207, թ. 324, ց. 686196, գ. 6520, թ. 217:
- 275 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 687572, գ. 194, թ. 133:

276 «Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941—1945», книга вторая, стр. 186-204.

277 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 686196, գ. 6679, թ. 124.

278 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 33, ց. 687572, գ. 1821, թ. 38, անձնական գործ № 51820, թ. 5:

279 ՌՄԿԱ, ֆ. 88, ց. 2, գ. 434, թ. 120:

280 Նույն տեղում, թ. 294:

281 Նույն տեղում, ֆ. 88, ց. 2, գ. 615, թ. 299:

282 ՌՄԿԱ, ֆ. 88, ց. 2, գ. 185, թ. 306:

283 Գառնիկ Գրիգորի Համարձույանը ծնվել է 1910 թ. Երևանում: 1934 թ. ավարտել է Երևանի բանֆակը, 1935 թ. Հայաստանի ԼԿՍՄ կոմիտեի ուղեգրով մեկնել Լենինգրադ սովորելու:

284 ՌՄԿԱ, ֆ. 88, ց. 2, գ. 177, թ. 253:

285 «Нельсон Степанян», Сборник документов, Ереван, 1968, стр. 90-92.

286 ՏՆ՝ս 2. Խալիով, Հայ ծովայինները Հայրենական մեծ պատերազմում, Երևան, 1946, էջ 26:

287 «Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941—1945», книга вторая, стр. 251-252.

288 1944 թ. մարտին այդ ջոկատը վերականգնվեց պարտիզանական 1-ին բրիգադի: Հրամանատար նշանակվեց Վ. Սամսոնը:

289 ՍՄԿԿ Կենտկոմին կից Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Հատվիական մասնաճյուղի կուսարխիվ (այնուհետև՝ ՄԼԻ Հատվիական մասնաճյուղի կուսարխիվ), ֆ. 302, ց. 2, գ. 57, թ. 56:

290 Արկադի Պետրոսի Մարկոսյանը ծնվել է 1917 թ. Խարկովում: Նրա ընդհատակյա գործունեության մասին զրգամ է Հատվիական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակած կոլեկտիվ աշխատության՝ «Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны» մեջ: Հոգվածի հեղինակն է Յանիս Զինտաուր: Գիրքը լույս է տեսել լատիշերեն, 1968 թ.:

291 ՏՆ՝ս «Երևելյան Երևան», 1969, 5 հուլիս:

292 Ռիզայի ԶԱԳՍ-ի բյուրոյի մատյանի 1944 թ. № 903 գրանցումը:

293 ՄԼԻ Հատվիական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 302, ց. 1, գ. 80, թ. 170, գ. 72, թթ. 92, 93, գ. 91, թ. 201:

294 Նույն տեղում, ց. 5, գ. 45, թ. 57:

295 Սաֆարյանի ու Մկրտչյանի մասին առաջին անգամ իմացանք 1968 թ. Ռիզայում, Սովետական Միության հերոս Վիլիս Սամսոնից: Նա չհիշեց այդ ընկերների անունները, սակայն բարձր կարծիք հայտնեց նրանց մասին, որպես պարտիզանների:

296 ՍՍՀՄ ՊՄԿԱ, ֆ. 239, ց. 2202, գ. 89, թ. 17:

297 ՄԼԻ Հատվիական մասնաճ. կուսարխիվ, ֆ. 302, ց. 2, գ. 68, թ. 39:

298 Նույն տեղում, գ. 67, թ. 30:

299 Նույն տեղում, գ. 68, թ. 81:

300 Նույն տեղում, գ. 69, թ. 20:

301 Ն. Ա. Սաֆարյան, Հետքերը կորչում են անտառում, 1965, էջ 9-30:

302 ՍՄԿԿ Կենտկոմին կից Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի Լիտվական մասնաճյուղի կուսարխիվ (այնուհետև՝ ՄԼԻ Լիտվական մասնաճյուղի կուսարխիվ), ֆ. 36, ց. 1, գ. 11, թ. 1:

303 Ն. Ա. Սաֆարյան, Հետքերը կորչում են անտառում, էջ 45-54:

304 Մակար Սարգսյանը բնակվում է Եղեգնաձորի շրջանի Մալիշկա գյուղում, իսկ Հաբեթյանի Աբրահամյանը՝ Լիտվայում:

305 ՄԼԻ Հատվիական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 5, ց. 1, գ. 79, թ. 1-2:

306 Նույն տեղում, գ. 2, թ. 1:

307 Գուրգեն Ավագի Վարդանյանը բնակվում է հայրենի գյուղում, աշխատում է քարհանքավարչությունում որպես բանվոր: Յոթ Երեխայի հայր է:

308 ՄԼԻ Լիտվ. մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 14, ց. 1, գ. 30, թ. 1-4:

309 ՄԼԻ Լիտվ. մասնաճյուղի կուսարխիվ, գ. 15410, ց. 1, գ. 24, թ. 3-4:

310 Վահան Հարությունյանը Ադրբեջանական ՍՍՀ Խանլար քաղաքից է:

311 ՄԼԻ էստոն. մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 6160, ց. 1, գ. 1, թ. 14-21:

Առաջին գլուխ—	Ֆաշիստական Գերմանիայի ուխտադրուժ հաղթանակումը սովետական երկրի վրա: Հայ ռազ- միկների մասնակցությունը Մերձբալթիկայի պաշտ- պանական մարտերին	9
1. Սովետական Մերձբալթիկան պատերազմի նախօրյակին, Հայրենական պատերազմի սկիզբը		9
2. Պաշտպանական մարտերը Մերձբալթիկայում		14
Երկրորդ գլուխ—	Հայ ռազմիկները Սովետական Մերձբալթի- կայի ազատագրման մարտերում	48
1. Մերձբալթիկայի ազատագրման սկիզբը		48
2. Մերձբալթիկայի լրիվ ազատագրումը		121
3. Պարտիզանների շարքերում		167
Մանրագրություններ		180

ՄԱՐԱՏ ԳՈՒՐԳՆՆԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Սովետական Մերձբալթիկայի համար մղված մարտերում
(1941—1945)

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Հ. Շաղգամյան
Գեղ. խմբագիր՝ Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր՝ Լ. Կ. Հարությունյան
Սրբագրիչ՝ Ռ. Ս. Մանուկյան

ИБ № 342

Հանձնված է շարվածքի՝ 10. 07. 1980 թ.: Ստորագրված է տպագրության՝
14. 04. 1981 թ.: ՎՖ 04548: Չափը՝ 84×108¹/₃₂: Թուղթ № 1: Տառատեսակ՝
«Գրքի սովորական»: Տպագրություն՝ բարձր: Տպ. 12 մամ., +12 ներդիր,
սլայդ. 11,55 մամ., հրատ. 8,95 մամ. +0,97 = 9,92: Տպաքանակ՝ 2.000:
Պատվիր՝ 1.554: Հրատ. № 6313: Գինը՝ 1 ռ. 60 կոպ.:
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 19, Բարեկամության 24 գ.
Издательство АН Арм. ССР, Ереван-19, Барекамутян 24 г.
ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի
պետական կոմիտեի Արտաշատի տպարան:
Арташатская районная типография Госкомитета по делам из-
дательств, полиграфии и книжной торговли Арм. ССР.

1 0. 60 4.

A 15
65156

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220065156

1 0. 60 4.

30

A 11
65156

11